

Universitat Autònoma de Barcelona

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi queda condicionat a l'acceptació de les condicions d'ús establertes per la següent llicència Creative Commons: http://cat.creativecommons.org/?page_id=184

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis queda condicionado a la aceptación de las condiciones de uso establecidas por la siguiente licencia Creative Commons: <http://es.creativecommons.org/blog/licencias/>

WARNING. The access to the contents of this doctoral thesis it is limited to the acceptance of the use conditions set by the following Creative Commons license: <https://creativecommons.org/licenses/?lang=en>

La premsa anarquista catalana (1881-1910)

De la fundació de la FTRE a la fundació de la CNT

Autor: ÀLEX CLARAMUNT SOTO

Director: JOAN MANUEL TRESSERRAS I GAJU

Universitat Autònoma de Barcelona

2019

Als meus pares, Isabel i Àlex, i a la meva germana Marta,
Al Toni, el Diego, el Jordi, el Biel i tots els amics del Cafè del consolat
I a Joan Manuel Tresserras, per tot el seu suport

Un período de la historia toca manifiestamente a su término y otro período se anuncia. Todas las tradiciones empiezan a desgarrarse, y no parece que el mañana lleve trazas de ser la continuación del hoy: lo que existe vacila y se derrumba, y se le deja caer en ruinas porque los hombres están hartos de ello y no creen su conservación digna de un esfuerzo; las ideas que hasta lo presente han dominado en los espíritus están muertas o son expulsadas como reyes destronados; sucesores legítimos y usurpadores se disputan la herencia. Mientras tanto, el interregno existe con todos sus horrores: confusión de los poderes, perplejidad de la muchedumbre privada de sus jefes, despotismo de los fuertes, surgimiento de falsos profetas, nacimiento de dominaciones parciales pasajeras y por ende tanto más tiránicas.¹

Max Nordau

¹ Nordau, Max; Salmerón y García, Nicolás (trad.) (1902): *Degeneración*. Madrid: Librería de Fernando Fé; Hermanos Saenz de Jubera, p. 20.

Índex

Introducció teòrico-metodològica	6
1. La premsa anarquista catalana: orígens i evolució	18
2. El periodisme anarquista català	43
3. Morfologia i continguts dels mitjans àcrates	68
4. Finançament i limitacions econòmiques	117
5. Distribució i venda.....	145
6. Relacions internacionals de la premsa anarquista catalana	172
7. Censura i persecució	195
8. La imatge anarquista	232
Conclusions	268
Bibliografia i fonts	280
Annexos	288

Introducció teòrico-metodològica

L'anarquisme és un fenomen omnipresent a la història catalana del darrer terç del segle XIX i el primer del segle XX, quan es constituí en un veritable moviment de masses. No va desaparèixer després de la Guerra Civil, com tampoc ho feu la premsa àcrata o llibertaria –el periòdic *CNT*, publicat de forma clandestina, tenia una tirada de 12.000 exemplars el 1945–.² Després de la dècada de 1950, però, el moviment va perdre influència. A Catalunya, en termes historiogràfics, l'atenció que ha rebut ha estat incomparablement inferior a la de l'altre gran fenomen polític i social català del període, el catalanisme. No obstant, disposem sobre la matèria d'estudis de gran qualitat i diversitat, tant temporal com temàtica. Alhora, la historiografia espanyola tampoc ha deixat de banda la qüestió, atesa la gran rellevància de l'anarquisme català a escala ibèrica.³

L'honor d'haver endegat la recerca moderna sobre l'anarquisme català correspon a Josep Termes (1936-2011), que el 1972 publicà la seva tesi doctoral, *Anarquismo y sindicalismo en España: la Primera Internacional, 1864-1881* (Esplugues, Ariel), «una obra madura malgrat situar-se en els inicis de la seva carrera com a historiador, de gestació llarga, en la qual apareix la Catalunya treballadora i ja s'hi troba l'obsessió per la Catalunya popular, present en l'ús i el recull del romanç, la simbologia, la plasmació de l'imaginari, i tota una sèrie de fonts documentals d'origen popular».⁴ Fou l'inici d'una línia de recerca que encara perdura amb Susanna Tavera, Pere Gabriel i Teresa Abelló, que han fet contribucions considerables a l'estudi del moviment obrer a Catalunya –i a l'anarquisme en particular–.

Poc abans de morir, Termes va veure publicada la seva darrera gran obra, *Història del moviment obrer anarquista a Espanya (1870-1980)* (Barcelona, L'Avenç), «una eficaç integració de les nombroses peces del multifacètic moviment anarquista (el trencaclosques) en una multifacètica i heterogènia realitat (l'entapissat), la història del qual ens la presenta la narració de Termes com a lògica conseqüència històrica del pas del món vuitcentista a la societat de masses

² Ilari, Massimiliano: *La represión franquista y el movimiento libertario español desde fin de la Guerra Civil hasta principios de los años cincuenta*. Germinal: revista de Estudios Libertarios. N.º 5, abril 2008, p. 61.

³ Tenim un recull bibliogràfic relativament recent i exhaustiu del darrer quart de segle a Delhom, Joël: *Dos décadas de publicaciones sobre el anarquismo español, 1990-2011. Inventario ordenado precedido por un breve comentario*. Germinal: revista de estudios libertarios, N.º 10, 2012, pp. 55-95.

⁴ Abelló Güell, Teresa: *Història i identitat: en record de Josep Termes*. Cercles: revista d'història cultural, N.º. 15, 2012, p. 187.

de la primera meitat del segle XX».⁵ L'articulació del moviment obrer i l'anarquisme com a eixos de transició i transformació social entre el terç final del segle XIX i l'inicial del XX és indispensable per comprendre els estudis més innovadors del darrer quart de segle sobre la matèria i, en el cas de la premsa, adquireix una importància particular.

Un sector de la historiografia catalana de la temàtica anarquista ha aprofundit en la facetes ideològica del moviment. Podem destacar estudis com *Anarco-col·lectivisme i anarcocomunisme. L'oposició de dues postures en el moviment anarquista català (1881-1891)* (Barcelona, Abadia de Montserrat, 1989), de Jordi Piqué Padró i Enric Olivé Serret, o *Anarcocomunismo en España (1882-1896). El grupo de "Gràcia" y sus relaciones Internacionales* (Universitat Autònoma de Barcelona, 2015), la tesi doctoral de Francisco de Paula Gómez Fernández, dirigida per Pere Gabriel. També han estat objecte d'estudi qüestions organitzatives i personalitats destacades en obres com *Les relacions internacionals de l'anarquisme català (1881-1914)* (Barcelona, Edicions 62, 1987), de Teresa Abelló i Güell; *Francisco Ferrer y Guardia pedagogo, anarquista y mártir* (Madrid, Marcial Pons, 2006), de Juan Avilés Farré, o *Federica Montseny. La indomable (1905-1994)* (Madrid, Temas de Hoy, 2005), de Susanna Tavera García.

En moltes de les obres esmentades la premsa hi té un paper important. La tesi de Gómez Fernández, per exemple, fa un seguiment exhaustiu de l'origen i l'evolució dels periòdics anarcocomunistes. La premsa constitueix la principal i millor eina per aproximar-se a la ideologia anarquista, al debat entre corrents de pensament i a la percepció immediata de la realitat per part dels àcrates.⁶ En conseqüència, la premsa és present a totes les obres exhaustives, però sovint només com a canal, no com a objecte d'estudi. Un exemple és *La ideología política del anarquismo a través de El Productor (1887-1893)* (Barcelona, Aldarull, 2010), de Joaquín Beltrán Dengra, on els articles del setmanari constitueixen la via d'aproximació al debat sobre la situació de l'anarquisme ibèric en un període molt concret.

⁵ Tavera García, Susanna: *Una herència historiogràfica: a propòsit del darrer llibre de Josep Termes*. Cercles: revista d'història cultural, N.º 15, 2012, p. 192.

⁶ En paraules de Celso Almuiña: "Yerran aquellos que por principio desconfían y se niegan en rotundo, aun después de esa labor previa de conocimiento del Medio, a utilizar la prensa como fuente histórica. Sólo en los periódicos hemos encontrado datos, referencias, sugerencias y opiniones que ninguna otra fuente documental nos ha proporcionado". Vegeu: Almuiña, Celso: *La prensa vallisoletana durante el siglo XIX*, Vol. II. Valladolid, 1977, p. 710.

La premsa anarquista, com a objecte d'estudi principal, ha rebut una atenció força limitada per part de la historiografia catalana. El catàleg de Joël Delhom només recull disset obres sobre la qüestió entre 1992 y 2012, de les quals la majoria (deu) corresponen al període de 1907 a 1936.⁷ Es tracta d'un moment complex en el qual les èpoques de llibertat (els anys posteriors a la Setmana Tràgica i la República) s'alternen amb èpoques més repressives. Destaca l'atenció dedicada a *Solidaridad Obrera*, que disposa de les següents monografies: *Solidaridad Obrera. El fer-se i desfer-se d'un diari anarco-sindicalista (1915-1939)* (Barcelona, Diputació de Barcelona, 1992), de Susanna Tavera García; *Solidaridad Obrera y el periodismo de raíz ácrata* (Badalona, Ediciones Solidaridad Obrera, 2007), de Francisco Madrid Santos; i *El movimiento obrero catalán en el Periódico Solidaridad Obrera (1907-1919)* (Badalona, Centre de documentació antiautoritari i llibertari, 2012), de Joan Zambrana Capitán.

El període anterior a 1907 només apareix de forma consistent a la tesi *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la Primera Internacional hasta el final de la Guerra Civil. Análisis de su evolución, 1869-1939* (Universitat de Barcelona, 1990), de Francisco Madrid Santos. Es tracta d'un treball de gran extensió i molt valuós per introduir-se en la qüestió, però que, a causa de l'ampli marc temporal i espacial, no aprofundeix en aspectes transcendents que articulen la relació entre uns mitjans de comunicació determinats i el marco socio-històric en el qual s'insereixen: el finançament, la distribució, els tipus de professionals que exercien el periodisme àcrata i les relacions que teixien, o la censura i la persecució per raons polítiques. És precisament a la relació particular entre el periodisme i el context en el qual es du a terme on rau la complexitat, i alhora l'interès, de concebre els mitjans de comunicació com a objecte d'estudi *per se*. Segons Enric Marín Otto (1982: 318):

Desde la perspectiva científica de la historia, la prensa tiende a ser considerada, prioritaria y preferentemente, como fuente documental. Trasladar el centro de interés específico de la prensa en el sentido de contemplarla como objeto protagonista del estudio es una tarea ineludible que, a la vez, plantea problemas teórico-metodológicos de envergadura. Y uno de los temas básicos, desde este punto de vista, es, ciertamente, el de precisar su ubicación en el seno del ámbito

⁷ Delhom, Joël: *Dos décadas de publicaciones sobre el anarquismo español, 1990-2011. Inventario ordenado precedido por un breve comentario*. Germinal: revista de estudios libertarios, N.º 10, 2012, pp. 81-83.

global de la comunicació social. Vale decir: determinar su articulación específica dentro del entramado que en cada momento histórico conforma el modelo comunicativo de una comunidad.

L'estudi contextual dels mitjans de comunicació ha configurat, en els darrers cinquanta anys, disciplines com l'Anàlisi Crítica del Discurs, que Teun van Dijk, un dels autors de referència del camp, ha definit com «un tipo de investigación analítica sobre el discurso que estudia primariamente el modo en que el abuso del poder social, el dominio y la desigualdad son practicados, reproducidos, y ocasionalmente combatidos, por los textos y el habla en el contexto social y político».⁸ O com l'Estructura de la Comunicació Social, «interdisciplina académica [...] que se preocupa por el estudio empírico de las industrias comunicativas y culturales. Es decir, que se centra especialmente en el marco histórico, económico, político, social y tecnológico en que se producen y distribuyen los contenidos de carácter simbólico, así como también los soportes físicos que los canalizan», en paraules de Daniel E. Jones.⁹

La present tesi no s'insereix de manera específica en cap de les disciplines esmentades, però comparteix el plantejament segons el qual la premsa «siempre asume la forma y el color de las estructuras sociales y políticas dentro de las cuales opera».¹⁰ Les relacions de poder modulen no tan sols el discurs (la dimensió interna), sinó també la forma com els mitjans es relacionen amb la societat (la dimensió externa). En última instància, l'estudi dels mitjans de comunicació és indissociable de l'estudi del marc sociohistòric: «el discurso periodístico impreso no es sino la expresión de un sistema de signos orgánicamente vinculado en su totalidad a un sistema de sistemas que en su conjunto constituyen la cultura (de masas en el caso de la prensa)» (Marín, 1982: 324).

Les premisses establertes suggereixen que estudiar la premsa anarquista catalana de l'últim quart del segle XIX i la dècada inicial del segle XX no tan sols és interessant en la mesura que aquesta tesi es proposa omplir un buit historiogràfic, sinó també perquè l'objecte d'estudi

⁸ Van Dijk, Teun A.: *El análisis crítico del discurso*. Anthropos (Barcelona), N.º 186, setembre-octubre 1999, p. 23.

⁹ Jones, Daniel E.: *Aproximación teórica a la Estructura de la Comunicación Social*. Sphera Publica, N.º 5 (2005). Murcia, p. 19.

¹⁰ Siebert, Fred; Peterson, Theodore Bernard i Schramm, Wilbur: *Four Theories of the Press*. Urbana I Chicago: University of Illinois Press, 1956; citat per Hallin, Daniel C. i Mancini, Paolo: *Sistemas mediáticos comparados: tres modelos de relación entre los medios de comunicación y la política*. Barcelona: Editorial Hacer, 2008, p. 7.

reuneix qualitats que permeten aprofundir en l'estudi de la relació entre la premsa, la societat i el poder en un moment històric molt específic en el qual sorgeix la cultura de masses a Catalunya.¹¹ Es tracta d'una època decisiva en la transició a les societats de masses contemporànies: «La naturaleza de la nueva sociedad de masas plantea un reto al nuevo Estado, que precisa articular nuevas formas de obtención del consenso (adhesión intelectual de los grupos sociales subalternos) que se adecuen a la nueva lógica organizativa del cuerpo social (atomismo rural versus masificación urbana-industrial)» (Marín, 1982: 322). El procés de transformació, per bé que en mans d'unes elits polítiques i econòmiques, topa amb la inventiva d'una nova classe, la treballadora, que propunga un model de societat –i de comunicació– alternatiu.

Fóra un error considerar que el procés de transformació de les societats preindustrials i la configuració de la cultura de masses van articular-se només de dalt cap a baix. El moviment obrer, en llurs variants socialista i anarquista, seguia els passos de les revolucions burgeses per oferir alternatives a la nova societat que adquiria forma. En paraules d'un il·lustre de l'escola marxista, Armand Mattelart: «Antes de final de siglo, el pensamiento comunitario orientará a los primeros representantes de un socialismo autogestionario y antiautoritario en sus propuestas de reforma del régimen jurídico de las vías de comunicación. Bajo su égida, hará su aparición una primera noción de "servicio público", que ya enfrentará a los partidarios del "todo para el Estado" con los de "todo para el mercado"». ¹²

A la segona meitat del segle XIX, el moviment obrer, encara que en una inferioritat de mitjans considerable, competia amb la burgesia per l'hegemonia social, en primer lloc, i sobretot, entre les noves classes populars urbanes. A través d'una successió de canals, entre els quals destaca la premsa –que no era l'únic, ni de bon tros–, l'obrerisme difongué un conjunt de pràctiques culturals que «aseguraban la cohesión del grupo, consolidaban los sentimientos de pertenencia a un movimiento social y desempeñaban, en definitiva, un rol esencial en el proceso de conformación de la identidad libertaria». ¹³ L'articulació d'aquesta cultura alternativa es beneficià no tan sols del sorgiment de la premsa de masses gràcies a l'expansió del telègraf, el

¹¹ Francesc Espinet i Joan Manuel Tresserras estableixen, de manera simbòlica, l'arc de 1888 –data de l'Exposició Universal de Barcelona– a 1939 –fi de la Guerra Civil espanyola–. Vegeu *La gènesi de la societat de masses a Catalunya, 1888-1939*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1999.

¹² Mattelart, Armand: *La invención de la comunicación*. Madrid: Siglo XXI, 1995, p. 170.

¹³ Navarro Navarro, Francisco Javier: *A la revolución por la cultura: Prácticas culturales y sociabilidad libertarias en el País Valenciano, 1931-1939*. València: Universitat de València, 2004, p. 18.

ferrocarril i el sorgiment de noves tècniques d'impressió, sinó també de la variable humana del procés de globalització i de la creació de xarxes ideològiques transnacionals –una de les qüestions que tracta aquesta tesi–.¹⁴

El cas català resulta doblement interessant en la mesura que l'eclosió de noves formes de cultura es vertebra al marge de l'Estat i sovint –tot i que més en un cas que l'altre– en oposició al govern i les elits de Madrid. L'auge de l'anarquisme es produeix en paral·lel a la configuració del catalanisme, primer cultural i després polític. Encara que, en clau partidista, el catalanisme s'aglutinà, en primera instància, en un partit burgès i conservador, la Lliga Regionalista, que representava per tant uns interessos de classe oposats als de l'anarquisme, resultaria erroni parlar dels dos corrents en termes antagònics. Josep Termes preconitzava que el catalanisme era un moviment d'origen popular;¹⁵ i, en paraules de Mariona Lladonosa Latorre: «Com a moviment, l'anarquisme s'allunyava del catalanisme; com a base social, els anarquistes bevien de les realitats nacionalitzadores i en participaven activament».¹⁶

La posició dels anarquistes catalans respecte el catalanisme cultural oscil·lava entre el respecte, o una tímida acceptació, i el rebuig directe. Eudald Canibell es preguntava, a la revista *Acracia*: «¿Afecta a los principios ácrata-colectivistas la idea de patria? ¿Está en pugna con el principio federativo? No [...] Que los hombres amen preferentemente al lugar donde nacieron o donde viven, sobre ser cosa muy natural, nada vemos en ello que se oponga a la marcha progresiva de la humanidad».¹⁷ En canvi, Anselmo Lorenzo era taxatiu:

A seguir a catalanistas y bizkaytarras, los trabajadores que tal hiciesen por lo pronto sólo conseguirían desvirtuar con los hechos aquella gran verdad tiempo ha reconocida: “La emancipación de los trabajadores no es un problema local (ni regional añado yo) ni nacional”, y se harían enemigos de los trabajadores de otras regiones, incluso de Madrid, donde también hay obreros, aunque

¹⁴ El cas de l'Argentina és paradigmàtic. A finals del segle XIX, segons Julio Godio, s'incorporen a la cultura nacional “valores propios a las masas extranjeras, especialmente aquellos que contenían elementos de reivindicación social”. Vegeu *El movimiento obrero argentino (1870-1910): socialismo, anarquismo y sindicalismo*. Buenos Aires: Editorial Legasa, 1987, p. 76.

¹⁵ Vegeu Termes, Josep: *Les arrels populars del catalanisme*. Barcelona: Editorial Empúries, 1999.

¹⁶ Lladonosa Latorre, Maria: *La construcció de la catalanitat. Evolució de la concepció d'identitat nacional a Catalunya 1860-1990*. Lleida: Universitat de Lleida, 2013, p. 75.

¹⁷ *Preocupaciones y problemas (bosquejos para un libro)*, *Acracia*, Any II, N.º 18 (juny de 1887).

otra cosa quieran hacer creer los catalanistas y bizkaytarras que llevan un madrileño montado en la nariz.¹⁸

L'estudi de la relació entre anarquisme i catalanisme no és un objectiu de la present tesi, tot i que les connexions intel·lectuals entre els àcrates i el Modernisme, com veurem, són notòries. Tots dos corrents, que al cap i a la fi eren vanguardies socials i intel·lectuals de l'època, van confluïr en revistes que han rebut escassa atenció –llevat de cèlebre *La Revista Blanca*–, la trajectòria de las quals recorre aquesta tesi als capítols 1 i 2. El catalanisme no formava part, tampoc, dels trets distintius amb que la premsa àcrata caracteritzava visualment l'enemic de classe –vegeu el capítol 7–.

Els propòsits de la recerca són exploratoris i descriptius: en primer lloc, es tracta d'identificar les principals publicacions i periodistes anarquistes de Catalunya del període de 1881 a 1910, a banda de la relació que s'establí entre uns i altres –vegeu els annexos 1 i 2–. La tria dels anys en qüestió es fonamenta en criteris historiogràfics; 1881 fou l'any de fundació de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola, que marcà l'emergència de l'anarquisme a Espanya com a corrent sociopolític definit; quant a 1910, fou el moment en el qual es restablí la normalitat política i social a Catalunya després dels successos de la Setmana Tràgica (del 26 de juliol al 2 d'agost de 1909). Es tracta, alhora, de l'any de fundació de la Confederació Nacional del Treball (CNT), l'organisme que modularia l'anarquisme ibèric fins la Guerra Civil a una escala inèdita.

L'objectiu principal de la recerca és fer una descripció acurada de la premsa anarquista de Catalunya a l'època consignada. La pregunta lògica fa referència a quins ítems analitzar i sota quins criteris o models. Per desgràcia, en paraules de Celia del Palacio: «Hay pocos trabajos sobre historia de la prensa donde se hagan explícitos los acercamientos teóricos o metodológicos».¹⁹ L'autora elabora un model transdisciplinar que beu de múltiples fonts, una de les quals, en concret, resulta idònia per a la meua investigació. Es tracta del model de Jesús Timoteo Álvarez, que s'aproxima a l'anàlisi històrica de la premsa des de la Teoria General de Sistemes:

¹⁸ *Ni Catalanistas ni Bizkaytarras*, La Huelga General, 2 (25 de novembre de 1901).

¹⁹ Del Palacio, Celia: *El objeto de estudio. Búsqueda entre la historia y el periodismo*. Curitiba, vol. 10, N.º 2, juliol-desembre de 2010, p. 6.

La información juega en la sociedad una función estructural y, por tanto, al igual que las relaciones de producción forman y definen un sistema socioeconómico, al igual que las relaciones entre grupos sociales forman y definen un sistema sociopolítico, así las relaciones entre quienes socialmente se expresan y quienes reciben la información forman y definen un sistema sociocomunicativo o socioinformativo. La complejidad de los tres sistemas se desarrolla en forma paralela y forman las tres lo que podemos denominar como las tres líneas estructurales o básicas de una Sociedad contemporánea (Álvarez, 1978: 399).

Álvarez desenvolupà una metodologia universal relativament senzilla que permet analitzar un sistema de premsa particular en qualsevol època o espai geogràfic. Les categories que inclou són les següents:

Viniendo al campo de la comunicación social, parece que el elemento que más claramente y a priori define un sistema de comunicación es, en la evolución histórica –todo sistema social es abierto para la Teoría de los Sistemas– la legislación de prensa e imprenta. Otros elementos igualmente importantes formantes del mismo conjunto o sistema, se nos ocurre que serían: 2) la estructura, es decir, aquel conjunto de relaciones sociales de todo tipo (financiación, organización empresarial, medios de recepción y distribución, etc., que forman el núcleo –lo más evidentemente– del sistema; 3) lo que podemos denominar subestructura o conjunto de relaciones personales –de individuos o entidades o grupos de presión– que “subyacen” y orientan la información social, y 4) el producto acabado, materializado, en cuanto limita objetivamente las capacidades del sistema (Álvarez, 1978: 405).

La utilitat del model d'Álvarez passa per donar resposta a les preguntes elementals sobre tota publicació periodística: per què neix i per què desapareix; qüestions indissociables del context sociohistòric en el qual un mitjà desenvolupa la seva activitat. La relació entre editors i periodistes, per un costat, i les elits polítiques i econòmiques, per l'altre; la funció social que duia a terme el mitjà –la relació amb el lector–, l'origen dels fons que el sostenien, o l'impacte de la legislació són només alguns dels aspectes a que preveu respondre el model d'Álvarez, a partir del qual la tesi s'estructurarà en vuit apartats:

1. La premsa anarquista, evolució ideològica i relacions, el capítol inicial, que planteja la pregunta “què entenem per publicació anarquista?” i traça un recorregut cronològic a través de la multiplicitat de mitjans àcrates del període. Els ítems fonamentals de la descripció són ideològics, personals i històrics. Es tracta d’establir la relació entre els mitjans, la ideologia que pregonen, el context social i polític en el qual es publiquen i les relacions entre els periodistes que impulsen les diferents capçaleres o hi col·laboren.
2. Els periodistes i el periodisme àcrata, capítol que planteja el model de premsa dels àcrates catalans i el compara i contraposa amb el que pregonava la premsa burgesa o comercial de masses de finals del segle XIX i principis del XX. L’eix central consisteix en la reflexió en torn de la vocació dels mitjans àcrates i el paper que desenvolupaven al més ampli engranatge de la propaganda obrera. Alhora, exposa la multiplicitat de perfils individuals que nodrien el periodisme anarquista, ofereix una breu pinzellada sobre les rutines professionals i exposa un cas interessant, el d’*El Productor* (1887-1893).
3. Morfologia i continguts, capítol que s’endinsa en el mitjà, en tant que producte, per definir la lògica interna de cada publicació i esbrinar les seccions en que es dividia i la mena de continguts que publicava. Lògicament, la informació que podem obtenir sobre la percepció del públic és molt limitada, però sí que podem determinar el propòsit comunicatiu del mitjà en relació al lector hipotètic a que es dirigia. No es tracta d’una anàlisi de casos concrets, sinó d’una exploració transversal, cronològica, que pretén donar una visió general tant dels periòdics més simples com de les revistes sociològiques.
4. Finançament, apartat que es centra en les diverses i dissímils vies que permetien als periodistes àcrates obtenir fons per iniciar i mantenir l’activitat editorial, des de la venda de les pròpies publicacions fins el sosteniment a través de personatges amb recursos propis, com Francesc Ferrer i Guàrdia, tot passant per la inusual publicitat (i les tipologies de productes i serveis promocionats) i els habituals donatius. Queda patent, en tot moment, la precarietat econòmica dels mitjans, que no eren, en dóna fe el capítol 2, la principal font d’ingressos de qui s’hi dedicava.

5. Venda i distribució, secció que explora els procediments que mediaven entre la sortida dels exemplars de les impremtes i l'arribada a les mans del lector, com la venda en quioscs, sí, però també la complexa xarxa de distribució que gestionaven els "corresponsals administratius", que arribava cada cop més lluny del nucli originari de la publicació gràcies a la vertiginosa expansió del ferrocarril i el vaixell de vapor, estava gravada amb un impost especial i era víctima de diverses corrupteles que feien minvar els ingressos dels mitjans.
6. Relacions internacionals, capítol que s'endinsa en la xarxa transnacional de relacions personals establertes pels anarquistes catalans, que s'articulava, en gran mesura, a través de la premsa. Il·lustres militants oriünds de Catalunya van establir, a França, Gran Bretanya, els Estats Units, Argentina i altres països, contactes fiables i de llarga durada que van resultar no només en l'increment de la qualitat i el flux de la informació procedent de l'àmbit internacional, sinó, a la llarga, en el naixement, als països en qüestió, de mitjans fundats pels propis àcrates catalans.
7. Censura i persecució, un apartat indispensable que exposa i analitza l'entramat legislatiu de la Restauració borbònica que regulava la premsa en general (*Ley de Imprenta de 7 de enero de 1879* i *Ley de Policía de Imprenta de 26 de julio de 1883*), i la premsa anarquista en particular (lleis del 10 de juliol de 1894 i del 4 de setembre de 1896), sempre a través de casos pràctics. El capítol també exposa els efectes de la persecució sobre els individus particulars (seguiment policial, multes econòmiques, empresonament i exili forçós) i la recuperació dels mitjans un cop s'atenuà la persecució.
8. La imatge, capítol que estudia l'ús que feien les publicacions anarquistes catalanes dels elements gràfics (il·lustracions, caricatures i vinyetes) com a elements discursius que cimentaven l'imaginari obrer i contribuïen, alhora, a identificar amics i enemics com a models de virtut i de vici, a copsar l'opressió de que era víctima la classe treballadora i, fins i tot, a albirar la utopia social que pregonava l'anarquisme.

La mostra de la recerca és força complexa a causa de la gran diversitat de publicacions que la componen. Molts dels mitjans van resultar efímers i només se'n publicaren uns pocs

números. D'altres, com *La Tramontana* o *El Productor*, van gaudir en canvi d'una vida llarga. Tenint en compte els propòsits exploratoris i descriptius de la recerca i l'amplitud de la mostra, l'anàlisi ha estat superficial en molts casos. No perdem de vista que l'objectiu no era dur a terme una anàlisi de continguts, ni de forma global ni per estudiar esdeveniments concrets. El llistat de les publicacions anarquistes catalanes de l'època (annex 1) inclou 36 registres, dels quals 26 han estat consultats directament en el procés d'investigació que ha donat lloc al present treball.

Les publicacions de la mostra provenen, fonamentalment, dels arxius i hemeroteques següents: el Centre de Documentació Antiautoritari i Llibertari (CEDALL), que conté els arxius, entre d'altres mitjans, de *Tierra y Libertad* (1904-1923), *Solidaridad Obrera* (1907-1939) i *Acra-cia, Revista Sociològica* (1886-1888); l'Arxiu de Revistes Catalanes Antiques (ARCA) de la Biblioteca de Catalunya, on trobem les col·leccions de *L'Avenç* (segona època, 1890-1893) i *L'Avenir* (1905); l'Arxiu Ferrer i Guàrdia, que alberga els exemplars de *La Huelga General* (1901-1903); el Trencadís, que inclou els fons digitalitzats de la Xarxa de Biblioteques Municipals de la Diputació de Barcelona i m'ha permès accedir a mitjans com *La Federación Igualadina* (1883-1885), i l'Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional de España, on he consultat *La Revista Blanca* (1898-1905 i 1923-1936), que no forma part de la mostra però inclou informació de gran valor.

Menció a banda mereix l'Arxiu Digital d'Edicions Anomia, fruit de l'esforç de Francisco de Paula Fernández Gómez, que posa a disposició del públic un amplí ventall de publicacions anarquistes de totes les èpoques i de procedències molt diverses, com *El Productor* (1887-1893) –l'original és a la Biblioteca Pública Arús–, la revista *Ciencia Social* (1895-1896), que es conserva a l'Institut Internacional d'Història Social d'Amsterdam (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, IISG), o *Los Desheredados* (1882-1886), procedent de l'Arxiu Històric de Sabadell. Anomia s'ha vist ampliat i complementat fa poc per una iniciativa continuadora, l'Arxiu Publicacions Anarquistes. A través de l'IISG he pogut accedir, a més, als *Max Nettlau Papers*, que inclouen la correspondència de l'anarquista austríac Max Nettlau (1865-1944) amb personatges rellevants de l'anarquisme ibèric i tota mena de fulletons.

La principal font d'informació de la recerca ha estat el propi objecte d'estudi. Bé als articles de caire ideològic, bé a les seccions de correspondència o en articles especials, les publicacions àcrates contenen un elevat volum d'informació sobre els seus objectius, la forma com funcionaven i els problemes que patien. Altres fonts valuoses són els mitjans convencionals, tant

nacionals com internacionals, les memòries completes o parcials d'anarquistes de l'època (Palmiro de Lidia, Pedro Esteve, el més tard republicà Pere Coromines, Eduardo Gilimón...), assaigs coetanis sobre l'ofici periodístic, com *El arte del periodista* (Rafael Mainar, 1906) o *Las luchas del periodismo* (Salvador Minguijón, 1908), i sobre el fenomen anarquista —en particular *El anarquismo en España y el especial de Cataluña*, del jutge i governador civil de Barcelona, Manuel Gil Maestre, publicat per entregues a la *Revista contemporánea* el 1897—, i, fins i tot, novel·les com *Aurora Roja* (1904), de Pío Baroja, que descriu l'ambient, les publicacions i els personatges de l'anarquisme del *fin de siècle* ibèric, que coneixia de primera mà.

A banda dels periòdics i revistes de la mostra, i de les obres que adjunto a la bibliografia, també he consultat, per elaborar el capítol 7, *Censura i persecució*, els *Diarios de Sesiones* del Congrés dels Diputats i del Senat, accessibles a les webs dels organismes, que contenen la transcripció dels debats de les sessions plenàries i uns apèndixs que inclouen les propostes de llei, les esmenes i altres documents. Als textos de les lleis i dels reials decrets hi he accedit a través del Butlletí Oficial de l'Estat (BOE).

1. La premsa anarquista catalana: orígens i evolució

Identificar una publicació anarquista com a tal no sempre és una qüestió senzilla i lliure de controvèrsies. L'anarquisme ibèric, des del Congrés Obrer de Barcelona de 1870 fins la Guerra Civil, fou un moviment complex, i molt sovint desorganitzat, en el qual hi coexistien tendències ideològiques d'allò més diverses: l'anarquisme col·lectivista, l'anarcocomunisme i, més tard, l'anarcosindicalisme i l'anarquisme individualista. La barrejadissa ideològica fou una constant des dels inicis del moviment. Abans d'assimilar les idees de Mikhaïl Bakunin, Pierre-Joseph Proudhon i William Godwin, els obrers catalans militaven a les files del republicanisme federal i havien abraçat idees socialistes (Abelló i Güell, 2010: 214).

Figures destacades de l'anarquisme ibèric procedien del republicanisme federal, des de Ricardo Mella, teòric i activista que escrivia «era federal a los veinte años. *La Revista Social* me decidió por el anarquismo»,²⁰ fins el folklorista de tendència catalanista Cels Gomis.²¹ Una de les personalitats clau en l'expansió inicial de l'anarquisme ibèric, Rafael Farga i Pellicer –que abraçà la ideologia àcrata gràcies al propi Bakunin–, procedia també del republicanisme federal.²² Farga i Pellicer, com Josep Lluas i Pujals, fundador de l'exitós setmanari anarquista *La Tramontana*, havia format part de la direcció de l'Ateneu Català de la Classe Obrera, un centre cultural establert el 1861 que evolucionà des de l'òrbita del Partit Progressista cap al republicanisme i, finalment, l'anarquisme.²³

Teresa Abelló i Güell (2010: 216) afirma que l'anarquisme ibèric no tenia una ideologia pròpia, però sí una cultura particular que s'inseria en una dinàmica superior: «L'anarquisme va desenvolupar una intensa activitat intel·lectual que no es pot veure deslligada de l'ampli moviment cultural republicà de finals del segle XIX, desplegat a través d'institucions diverses (casinos, ateneus, etc.) i en sintonia amb moviments ideològics com el lliurepensament o la maçoneria». Fruit del pluralisme de veus que contribuïen al debat de l'anarquisme, no sempre resulta evident

²⁰ Fernández Alvarez, Antón; Guisán, Esperanza (pròleg): *Ricardo Mella, o, El anarquismo humanista*. Barcelona: Anthropos, 1990, p. 69.

²¹ Samper Prunera, Emili: *De l'anarquisme al folklore: Cels Gomis i Mestre (1841-1915)*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2013, p. 49.

²² Gómez Casas, Juan: *La Primera Internacional en España: estudio y documentos*. Bilbao: Editorial ZYX, 1974, p. 15.

²³ Vicente Izquierdo, Manuel: *L'Ateneu Català de la Classe Obrera i la seva escola (1862-1874)*. Educació i Història: revista d'història de l'educació, N.º 2, 1995, pp. 169-174.

el caràcter àcrata de les publicacions periodístiques que seguien aquesta línia, especialment en la primera dècada que cobreix la recerca (1881-1891).

La Tramontana és un clar exemple de la confluència d'ideologies diverses en una publicació àcrata. «Catalanisme, republicanisme, lliurepensament, maçoneria, anarquisme i anticlericalisme es donen cita a les seves columnes», afirma Manuel Vicente Izquierdo.²⁴ *La Tramontana* ha estat descrita com a merament anticlerical, defensora de la classe obrera i només filoa-narquista per diversos autors; tanmateix, Pere Gabriel²⁵ i Joan Lluís Marfany (1991: 110) la consideren inequívocament anarquista. Un editorial de 1890 ajuda a esvaïr dubtes sobre el caràcter revolucionari del setmanari. El mitjà de Lluçà i Pujals defensava la tasca propagandística que havia emprès pels següents motius:

...ja que'l cristianisme té encara gran forsa per la tradició, la obediència, l'acapament de las riquesas y la complicitat de tots los que viuen sobre las classes pobres; que'l radicalisme polítich-lliberal se pert en las miserias del personalisme y dels programas insuficients, indeterminats y contradictoris; que'ls sabis, baix la fórmula de la lluyta per la existencia, santifican l'èxit contra tota rahó, y per últim, que'l proletariat del mon civilisat, lo mateix baix lo règimen absolutista de Rusia, que en las nacions democrátich-parlamentarias de Europa y América, prepara la revolució, qual resultat immediat serà la transformació de la propietat y quals consecuencias serán la abrogació de tots los poders y'l triomf de la llibertat.²⁶

El text arribava a una conclusió: «Si aquest treball no resulta lletra morta, haurém portat nostre concurs, dins de la regió catalana, a la idea revolucionaria, realisant de aquesta manera un dels ideals a que tendeix una part de nostra activitat». Per si les intencions del mitjà no fossin suficients, convé afegir que *La Tramontana* tenia un vincle estret amb el Grupo Benevento, impulsor de publicacions anarco-col·lectivistes com *El Productor* i *Acracia*. Anselmo Lorenzo, ploma rellevant d'*El Productor*, publicava a *La Tramontana*, i Antoni Pellicer i Paraire, que dirigí *Acracia*

²⁴ Vicente Izquierdo, Manuel: *La Tramontana (1881-1896), periòdic vermell escrit en català*. Gazeta, 1. Actes de les Primeres Jornades d'Història de la Premsa, 1994, p. 373.

²⁵ Gabriel, Pere: *Anarquisme i catalanisme*, a Termes, Josep (ed.): *Catalanisme: història, política i cultura*. Barcelona: L'Avenç, 1986, p. 198.

²⁶ *La Tramontana*, 447 (3 de gener de 1890).

i *El Productor*, va fer-se càrrec de *La Tramontana* durant uns mesos en que Llunas i Pujals estigué malalt (Marfany, 1991: 110).

Quant al subtítol de la publicació, *Periódich Polítich Vermell*, encara que podria suggerir simpaties socialistes, tenim constància que la bandera roja era un símbol anarquista en indrets tan diversos com França²⁷, Suïssa²⁸, Argentina²⁹ i Cuba³⁰. Fins i tot Piotr Kropotkin, que tenia uns plantejaments més radicals que el bakuninisme que defensava *La Tramontana*, preferia com a símbol anarquista la bandera roja a la bandera negra,³¹ que havia estat popularitzada a la dècada de 1880 per la militant anarcocomunista francesa Louise Michel com a «la bandera de les vagues i de la fam».³²

El setmanari *Los Desheredados*, fundat el 1882, estava vinculat al principi al Cercle Cooperatiu Recreatiu de Sabadell i a la Federació Local de Societats Obreres, de tendències anticlericals i lliurepensadores, i no fou fins el 1884, quan n'assumí la direcció José López Montenegro, que va esdevenir clarament anarquista.³³ «Entre obreros han de acabar para siempre los hipócritas tutores que so color de emancipación del 4º estado, ternura hacia el proletario, conmisericordia al pauperismo, etc., tratan del hambre comiendo BEASTEFFS, proponen reformas sin reformarse, e impiden que el Desheredado, el niño eterno, hable como hombre y llegue a la dignidad de tal», exclamava el text de benvinguda de la nova direcció.³⁴

La confusió terminològica que regnava ja aleshores al sí del moviment obrer internacional es fa palesa a les pàgines d'una de les publicacions anarquistes catalanes més importants, *El Productor* (1887-1893). Diari durant trenta dos dies, i posteriorment setmanari, el mitjà dugué

²⁷ Lindholm, Fredrik: *El anarquismo según las fuentes suecas y extranjeras*. Madrid: Centro Editorial Gón-gora, 1906, p. 75.

²⁸ Cahm, Caroline: *Kropotkin and the Rise of Revolutionary Anarchism, 1872-1886*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002, p. 104.

²⁹ Suriano, Juan: *Anarquistas: Cultura y política libertaria en Buenos Aires, 1890-1910*. Buenos Aires: Manantial, 2008, pp. 306-308.

³⁰ Fernández, Frank: *El Anarquismo en Cuba*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, 2000, pp. 48-49.

³¹ Kropotkin, Piotr; Walter, Nicolas i Becker, Heiner (eds.): *Act for Yourselves: Articles from Freedom 1886-1907*. Londres: Freedom Press, 1988, p. 128.

³² Louise, Michel; Lowry, Bullitt i Gunter, Elizabeth Ellington (eds. i trads.): *Red Virgin: Memoirs of Louise Michel*. Alabama: University of Alabama Press 1981, pp. 162 i 168.

³³ Santamaría Suárez, Luisa: *Revistas obreras en España: 1868-1936*. Madrid: Universidad Complutense, 1979, p. 120.

³⁴ Los Desheredados, 110 (5 de juliol de 1884).

fins el juliol de 1890 el subtítol «*Periódico Socialista*», però, lluny de propugnar les tesis marxistes, era el principal òrgan de l'anarquisme col·lectivista català i ibèric. No tots els mitjans obrers eren anarquistes, com exposava *El Productor* en un article adreçat al diari francès *Le Révolté*, al qual acusava de no reflectir de forma fidedigna la divisió en blocs del moviment obrer a Espanya:

En España los obreros socialistas nos dividimos, desgraciadamente, en cuatro grupos muy distintos, y no en dos como decís en dicho número. Estos grupos son: el anárquico-colectivista, en el que militan los elementos más radicales de la antigua Asociación Internacional de los trabajadores; el posibilista, que se contenta con ir mejorando su situación dentro de la actual legalidad, por medio de leyes que establezcan los jurados mixtos y reglamenten el trabajo de los niños y mujeres y el máximun de las horas de jornal: este grupo, que es el único que tiene juntas directivas autoritarias, está formado exclusivamente de las tres Clases de Vapor, es decir, de los obreros manufactureros de Cataluña, y no de todos, pues una parte de ellos pertenecen al grupo anárquico-colectivista; el partido socialista obrero, rama desprendida del colectivismo, que quiere el planteamiento de este, pero que lo quiere plantear desde el poder; y, por último, el grupo comunista anárquico, compuesto de un corto número de individuos diseminados aquí y allá, sin ninguna clase de relación entre sí, y cuya única manifestación pública ha sido dar a luz una hoja suelta con motivo de la celebración del congreso anárquico-colectivista en Madrid, hoja de que nos hemos ocupado en nuestro último número.³⁵

De les quatre tendències en que *El Productor* dividia el moviment obrer espanyol –i català–, dues eren anarquistes i dues no. Les que s'oposaven a les tesis àcrates eren els marxistes, organitzats en el Partit Socialista Obrer Espanyol, fundat el 1879; i la Federació de les Tres Clases de Vapor, una organització establerta el 1869 que agrupava les Societats de Teixidors Mecànics, Filadors i Jornalers de la indústria tèxtil de Barcelona. Tot i que arribà a tenir uns 30.000 afiliats,³⁶ l'organisme, que defensava el reformisme i el socialisme «oportunist», i es declarava contrària al bakuninisme, entrà en crisi a partir de 1891 i les agrupacions locals van acabar unint-se a la Unió General de Treballadors (UGT), marxista, o a l'anarquisme.³⁷

³⁵ *El Productor*, 45 (10 de juny de 1887).

³⁶ Figueres, Josep M^a: *Història contemporània de Catalunya*. Barcelona: Editorial UOC, 2003, p. 106

³⁷ Per més informació sobre l'organització, vegeu Izard, Miquel: *Revolució industrial i obrerisme: les "Tres Clases de Vapor" a Catalunya (1869-1913)*. Barcelona: Edicions Ariel, 1970.

A la dècada de 1880, per la seva banda, els anarquistes es dividien en dues tendències: l'anarco-col·lectivisme, que s'organitzava al voltant de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola (FTRE) –organisme fundat el 1881 i dissolt el 1888–, i era majoritari al començament, i l'anarcocomunisme, que a partir de 1884 guanyà adeptes a Andalusia i a Gràcia (Piqué i Padró, 1989: 36-42). Els principals mitjans àcrates catalans, com *Los Desheredados*, *El Productor*, *Acracia*, *La Tramontana* i *La Federación Igualadina*, eren anarco-col·lectivistes i tenien relació directa o indirecta amb la FTRE, la qual cosa no vol dir, com suggeria *El Productor* al fragment esmentat de la carta a *Le Révolté*, que els anarcocomunistes romanguessin inactius en matèria editorial.

Els aclariments d'*El Productor* al diari francès són valuosos en la mesura que arrengheren les principals publicacions obreres del període amb una o altra tendència del moviment i contribueixen a evitar equivocacions en la classificació de la nombrosa premsa obrera ibèrica de finals del segle XIX:

El partido socialista obrero tiene, por órgano en la prensa, *El Socialista*, que se publica en Madrid; los posibilistas, —llamados comúnmente adormideras,— tienen como órgano oficial *El Obrero*, que se publica en Barcelona; el órgano oficial de los anárquico colectivistas es *La Crónica de los Trabajadores*, que es una publicación meramente administrativa y estadística y sin que se haga en ella la menor propaganda de principios; esta la hacen *El Socialismo*, de Cádiz, *El Cuarto Estado*, de Orense, y *Acracia* y *El Productor*, de Barcelona, que por cierto no reciben otra inspiración que la de sus redactores, como tampoco recibieron antes inspiración oficial alguna *La Emancipación*, *La Revista Social*, *La Bandera Social* y *El Grito del Pueblo*, órganos todos del colectivismo anárquico.³⁸

El gran impuls dels mitjans anarco-col·lectivistes catalans, deixant de banda *La Tramontana* i els que es publicaven fora de Barcelona, vingué dels tipògrafs, que Lily Litvak (1981: 195) descriu com «la aristocràcia del movimiento obrero». A Barcelona s'agrupaven a la Sociedad de Obreros Tipógrafos i van crear la revista *Acracia*, el 1886, i *El Productor* el 1887 (Madrid i Venza, 2001: 66). El 1888, els principals tipògrafs anarquistes i diversos simpatitzats –Antoni Pellicer i Paraire, Anselmo Lorenzo, Teobaldo Nieva, Adrián del Valle (conegut pel pseudònim de «Palmiro

³⁸ *El Productor*, 45 (10 de juny de 1887).

de Lidia»), Fernando Tarrida del Marmol, Jaume Torrents i Ros, i Indalecio Cuadrado— van formar a la redacció d'*El Productor* el Grupo Benevento (Sueiro Seoane, 2014: 277).

Un fet que permet aprofundir en la qüestió de la terminologia és el canvi de denominació d'*El Productor*, que va passar de subtitular-se «*periódico socialista*» a «*periódico anarquista*» el juliol de 1890, després de patir una suspensió de dos mesos. L'editorial en que l'equip justificava el canvi de nomenclator posa de manifest, en conjunció amb la carta a *Le Révolté*, que, fins aleshores, els anarquistes —almenys la corrent majoritària dels anarco-col·lectivistes—, es consideraven part d'un moviment socialista d'ordre superior:

La denominación de *socialista*, común a todas las escuelas o partidos sociológicos, no confundía hasta aquí, en España, ni a los unos ni a los otros. Había socialistas anarquistas, socialistas autoritarios, socialistas comunistas, socialistas independientes, socialistas reformistas, etc.

Todos éramos socialistas, y se clasificaba asaz bien para no confundir los varios y distintos ideales y programas.

Mas el gran movimiento obrero de Mayo ha hecho que se hicieran dos grandes clasificaciones, a lo que ha contribuido la prensa burguesa con inusitado empeño, con el objeto de concitar contra los anarquistas todas las iras burguesas y gubernamentales. Ha establecido los dos partidos de *socialistas* y *anarquistas*, como iniciadores, propagadores o elementos principales del movimiento operado; división, en cierto modo, tan logica, que ha adquirido pronto la sanción popular,—como que entre los socialistas y anarquistas media un abismo infranqueable, así por conducta, como por programa, como por aspiraciones o concepción de la sociedad emancipada.³⁹

El motiu que portà el mitjà anarco-col·lectivista català per excel·lència a canviar la denominació no fou el procediment de la premsa burgesa, sinó la conducta dels socialistes davant la primera celebració a Espanya del Primer de Maig, el 1890. Tot i que les crítiques aspres als marxistes no eren cap novetat a les planes del setmanari (Sueiro Seoane, 2014: 276), el trencament definitiu va produir-se a conseqüència de les diferències en la commemoració dels Màrtirs de Chicago —excutats el 1887 a causa de la Revolta de Haymarket—. «Los socialistas [...] eran partidarios de reducir la conmemoración a un mıtın y una manifestación pacífica, a celebrar el día

³⁹ *El Productor*, 198 (4 de juliol de 1890).

4, que culminarien con la presentació ante las autoridades con las peticiones aprobadas en el Congreso de París», explica Manuel Pérez Ledesma.⁴⁰ Els anarquistes, però, defensaven una vaga general per assolir la principal de les reivindicacions, la jornada laboral de vuit hores, i el cisma fou absolut. *El Productor* criticava:

Los socialistas tanto han maltrecho la bandera de las ocho horas, la aspiración de todos los proletarios; cuando de tal suerte se han conducido, al menos en Barcelona y en casi toda España, que ha parecido que luchábamos anarquistas contra burgueses y socialistas, en vez de socialistas de todos matices combatir autoritarismos y burguesía y cuanto se oponga a las reivindicaciones proletarias.⁴¹

En paral·lel a l'expansió dels mitjans anarco-col·lectivistes i el trencament amb el socialisme, havien aparegut, a mitjans de la dècada de 1880, les primeres publicacions anarcocomunistes. La seva difusió era inferior i van tenir una vida molt efímera. A Catalunya la més important fou *La Justicia Humana* (1886), succeïda per *Tierra y Libertad* (1888-89). Els seus editors n'eren el sabater Emili Hugas i el sastre Martí Borràs⁴² (Fernández Gómez, 2014: 17). Habitualment es parla de «Grup de Gràcia» per referir-se el gran nucli de l'anarcocomunisme català. No obstant, per a Francisco Fernández Gómez (2014: 43), resulta més apropiat parlar d'entorn que de grup a causa el caràcter informal de l'anarcocomunisme gracienc.

Hugas i Borràs defensaven les idees de Kropotkin enfront del bakunisme majoritari a l'anarquisme català i atacaven amb duresa els anarco-col·lectivistes. En paraules de Jordi Piqué i Padró (1989: 100): «La seva tasca principal se centra principalment a desenvolupar una crítica ferotge contra la teoria col·lectivista i contra l'organització i la tàctica que seguia la FTRE». Queda prou clar a la presentació de *La Justicia Humana*, que declarava:

⁴⁰ Pérez Ledesma, Manuel: *El Primero de Mayo de 1890: Los orígenes de una celebración*. Tiempo de Historia, N.º 18, 1976, p. 13.

⁴¹ *El Productor*, 198 (4 de juliol de 1890).

⁴² Segons George R. Esenwein (1989: 112) cap dels dos destacava per llur capacitat de lideratge i, a més, patien defectes de personalitat. Sobre Borràs, el més interessant dels dos, vegeu: Dalmau i Ribalta, Antoni: *Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (I): Martí Borràs i Jover (1845-1894) o el primer comunisme llibertari*. Revista d'Igualada, N.º 26, setembre de 2007, pp. 15-31.

No somos partidarios de organizar en sentido positivo a las clases trabajadoras; aspiramos a una organización negativa. Anarquistas en toda la extensión de la palabra sin formar un cuerpo manejable, que lo mismo puede servir en beneficio que en perjuicio del objeto para que fue creado. Creemos que ésta debe ser por grupos, sin estatutos; que tenga por eje las comunes necesidades de clase, y por lazo la solidaridad, de la que haremos partícipes a todos cuantos luchan por la revolución social.⁴³

Als mitjans anarcocomunistes, igual que als col·lectivistes, hi participaven persones que ultrapassaven l'abast de l'anarquisme. Hugas, sense anar més lluny, procedia de les files del republicanisme federal i havia estat bakuninista (Termes, 1976: 88). A *La Justicia Humana* hi col·laborava un tal Costa, també membre de la redacció de *La Tronada Anticlerical*, publicació dirigida per Bartolomé Gabarró i Borràs, antic sacerdot esdevingut maçó, pedagog i militant anticlerical (Fernández Gómez, 2014: 72). *Tierra y Libertad* rebia suport econòmic de Francisco Gana, republicà de simpaties socialistes, i amic de Martí Borràs, que també ajudava a distribuir el quinzinari i ocasionalment hi publicava algun article (Fernández Gómez, 2014: 75).

De *La Justicia Humana* se'n publicaren només vuit números, i de *Tierra y Libertad* vint-i-quatre. Una i altra van haver de tancar per motius econòmics, ja que eren incapaces de finançar-se i no podien fer front a les despeses. No obstant, resulten valuoses, particularment la segona. Segons Francisco Fernández Gómez (2014: 76): «Pese a no ser una publicación longeva, el *Tierra y Libertad*, en el contexto de publicaciones anarcocomunistas de entonces, resultó ser la más duradera de ellas, por lo cual resulta especialmente interesante para comprender la praxis cotidiana de los anarcocomunistas catalanes».

Per copsar el pes de la premsa anarcocomunista cal tenir en compte que, a la dècada de 1890, sobretot després de la dissolució de la FTRE el 1888 per les discrepàncies entre els diversos corrents que la constituïen, l'anarcocomunisme s'aniria propagant arreu de la geografia espanyola. La proliferació dels grups «dispersos i sense contacte» que consignava *El Productor a Le Révolté* es traduiria en el sorgiment d'un nombre considerable de publicacions. Segons Francisco Madrid i Claudio Venza (2001: 82): «Sus características principales serían su violento lenguaje y su efímera vida, lo cual hace difícil separar unos de otros, ya que en muchos aspectos coincidían.

⁴³ *La Justicia Humana*, 1 (18 d'abril de 1886).

Algunos se sucedieron a sí mismos con el nombre cambiado para evitar la represión policial a que se veían constantemente sometidos por sus especiales cualidades».

Les publicacions anarcocomunistes que ens consten en terres catalanes són *El Porvenir Anarquista* (1891), de Gràcia; el sabadellenc *Ravachol* (1892), suspès per les autoritats i reapregut com *El eco de Ravachol*; *La Conquista del Pan* (1893), de Barcelona; *Revancha* (1893), de Reus; *La Nueva Idea* (1895), de Gràcia, i *Ariete Anarquista* (1896), de Barcelona. La coincidència entre l'expansió de l'anarcocomunisme, el terrorisme anarquista i la repressió policial explica el caràcter semiclandestí d'aquestes publicacions, que fa difícil seguir la pista dels seus impulsors. En el cas d'*El Porvenir Anarquista*, les figures centrals eren l'italià Paolo Schicchi, que al seu país de procedència havia publicat un periòdic anomenat *Pensiero e dinamita*;⁴⁴ i Sebastià Sunyer i Gavaldà, un dels principals propagandistes autòctons.⁴⁵

La influència del Grup de Gràcia és evident a *La Nueva Idea* i *Ariete Anarquista*. Al primer hi tenia un paper central Lluís Mas,⁴⁶ que havia estat membre de l'entorn i mantingué una relació sentimental amb Salut Borràs, filla de Martí Borràs. En el cas d'*Ariete Anarquista*, l'administrador del mitjà era el propi Emili Hugas, i també hi col·laborava possiblement Francesca Saperas, vídua de Martí Borràs (Fernández Gómez, 2014: 204) —que s'havia suïcidat a la presó el 1894, implicat per les autoritats a l'atemptat, l'any precedent, contra Arnesio Martínez Campos, capità general de Catalunya—. ⁴⁷

El principal impulsor de *Revancha* era Josep Médico Soto, «un idealista, titllat d'il·luminat, culte i bondadós»⁴⁸ que seria responsable, el 1901, d'una altra publicació àcrata reusenca, *La Alarma*.⁴⁹ Col·laboraven amb Médico l'anarquista francès Paul Bernard i Joan Montseny (Fernández Gómez, 2014: 244–246), aleshores a cura d'una escola laica amb Teresa Mañé, la seva muller des de 1891. La parella, més endavant coneguda pels pseudònims Federico Urales i

⁴⁴ Núñez Florencio, Rafael: *Tal como éramos: España hace un siglo*. Madrid: Espasa, 1998, p. 395.

⁴⁵ Fernández Gómez, Fran: *Sebastià Sunyer i Gavaldà (1863-1939) Vida d'un propagandista tolstoïa*. Serra de Tramuntana: Calumnia Edicions, 2017, pp. 14-15.

⁴⁶ La Revista Blanca, Any IV, 2ª Època, N.º 66 (15 de febrer de 1926), p. 13.

⁴⁷ Dalmau i Ribalta, Antoni: *Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (I): Martí Borràs i Jover (1845-1894) o el primer comunisme llibertari*. Revista d'Igualada, N.º 26, setembre de 2007, pp. 26–27.

⁴⁸ Martínez de Sas, María Teresa; Pagès i Blanch, Pelai (coords.): *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 889.

⁴⁹ Soriano Jiménez, Ignacio Clemente: *L'anarquisme a Tarragona (1917-1924). Formós Plaja i Carme Paredes*. Tarragona: Publicacions URV, 2016, p. 39.

Soledad Gustavo, fundaria dos destacats mitjans anarquistes, *La Revista Blanca* (1898-1905 i 1923-1936) i *Tierra y Libertad* (1902-1923).

A Sabadell, *Ravachol* i *El Eco de Ravachol* els van administrar obrers en contacte amb el Grup de Gràcia; Joaquín Pascual, procedent d'Alcoi, i Dolores Busquets (Fernández Gómez, 2014: 242-43), membres del Grupo de propaganda anarquista de Sabadell.⁵⁰ Pascual, que havia col·laborat en la distribució a Sabadell de *Tierra y Libertad* (1888-1889) va ser empresonat, però aconseguí escapar-se (Madrid, Venza, 2001: 83). El mitjà no va sobreviure a la segona suspensió, tot i que segons informava l'italià *Sempre avanti!*, l'equip editor tenia la intenció de traslladar-se a Barcelona per reprendre allà la tasca propagandística (Fernández Gómez, 2014: 243).

La proliferació de periòdics anarcocomunistes cal contextualitzar-la en un moment en el qual s'havia suavitzat el debat entre l'anarco-col·lectivisme i l'anarcocomunisme. Lluнас i Pujals defensava, encara el 1890 i el 1891, la importància del col·lectivisme en una sèrie d'articles que publicà a *La Tramontana* amb el títol *Qüestions socials* (Piqué i Padró, 1989: 132). Alhora, però, personalitats com Fernando Tarrida del Mármol i Ricardo Mella estenien la idea de l'anarquisme «sense adjectius» (Esenwein, 1989: 153). El concepte, que l'antic col·lectivista Mella definia com un anarquisme humanista que negava la imposició d'un dogma econòmic⁵¹, acabaria influent en la concepció de l'anarcosindicalisme.⁵² De tota manera, en paraules de José Álvarez Junco (1991: 367): «Hacia 1890, aunque la posición aceptada sea la “anarquía sin adjetivos”, los comunistas han ganado la batalla».

En paral·lel als nous mitjans anarcocomunistes sorgien òrgans de grups que defensaven l'anarquisme «sense adjectius» i criticaven la desunió del moviment, com *El Proletario*, publicat a Sant Feliu de Guíxols el 1890 i que es negava a reproduir «escrito alguno que tienda a la resta o a la división de nuestras fuerzas» (Arbeloa, 1971: 175). *La Conquista del Pan* (1893), tot i l'anarcocomunisme que suggereix el títol, s'inscriu al corrent de l'anarquisme «sense adjectius»;

⁵⁰ El Productor, 289 (10 de març de 1892).

⁵¹ Fernández Álvarez, Antón: *Ricardo Mella, o, El anarquismo humanista*. Barcelona: Anthropos, 1990, p. 179. Val la pena, quant a Mella, citar Ángeles Barrio: «Por oposición a los anarquistas “jacobinos”, a Mella se la ha considerado siempre un “girondino”; un representante de un anarquismo caracterizadamente “humanista”, pero, en cualquier caso, nunca un posibilista». Barrio Alonso, Ángeles: *Ricardo Mella: frustraciones federales y expectativas libertarias de un idealista tranquilo*. Santander: Editorial de la Universidad de Cantabria, 2015, p. 14.)

⁵² Rama, Carlos M.: *El Anarquismo en América Latina*. Caracas: Fundación Biblioteca Ayacucho, 1990, p. 46.

l'impulsaven diversos col·lectius, principalment el Grup Louis Lingg –probablement de Palafrugell–, un grup desconegut de Mataró i el Grupo Benevento, que encara editava *El Productor* (Fernández Gómez, 2014: 156). *La Conquista del Pan* no atacava altres corrents àcrates, com feia, per exemple, *Ravachol*, que descrivia la conducta de Josep Lluas, director de *La Tramontana*, com «anti-revolucionaria y abiertamente jesuítica».⁵³ *La Conquista*, en canvi, sense abandonar l'anarcocomunisme,⁵⁴ feia una crida a l'entesa i la unió del moviment obrer:

¡Entendámonos, trabajadores!

Unámonos como hermanos que somos; despreocupémonos como hombres que pretenden ser libres; concretemos nuestras aspiraciones; despreciemos a los que de entre nosotros quieren ser jefes o directores o pretendientes a algo, en fin, nuevos amos.

Asociémonos para nuestro fin, todos, todos, sin otra distinción que la buena fe, el deseo de implantar la Justicia.⁵⁵

La propagació de l'anarquisme «sense adjectius» la dècada de 1890, juntament amb la repressió del moviment –que suposà la clausura de la pràctica totalitat de publicacions i culminà en el Procés de Montjuïc de 1896–, propicià la configuració d'un anarquisme literari i l'entrada a la palestra de l'anarquisme individualista, de matriu no obrera sinó intel·lectual. Clausurats els periòdics obrers de combat, els propagandistes àcrates van crear un seguit de publicacions de caràcter científic i literari que s'autodefinien com a «revistes sociològiques» i tractaven temes que anaven més enllà de les preocupacions quotidianes dels treballadors.⁵⁶ La primera, *Acracia* (1886-88), és anterior al període pròpiament repressiu i l'impulsaven Anselmo Lorenzo i Rafael Farga i Pellicer –que en fou director–. La següent, *Ciencia Social* (1895-96) també sorgia de l'esforç del Grup Benevento.

⁵³ El Eco de Ravachol, 3 (21 de gener de 1893).

⁵⁴ Queda clara l'adscripció en un article que es titula *¿Sumamos o restamos?*, que enuncia: «Existen aún grandes masas, colectividades obreras (y conste que no hablamos en el sentido económico que se puede dar a la palabra colectividad)». *La Conquista del Pan*, 5 (15 de setembre de 1893).

⁵⁵ *La Conquista del Pan*, 4 (1 de setembre de 1893).

⁵⁶ Tavera, Susanna: *Filosofia, sociologia i història. Una autodidacta prelatió anarquista*. A Serrallonga, Joan; Pomés, Jordi et al. (coords.): *Republicans i solidaris: Homenatge al professor Pere Gabriel*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2015, p. 83.

La més important de les revistes àcrates, *La Revista Blanca* (1898-1905), va publicar-se a Madrid. N'eren els impulsors Federico Urales i Soledad Gustavo –o Joan Montseny i Carret i Teresa Mañé i Miravet– i heretà l'esperit de *Ciencia Social*, segons explicaria anys després Federica Montseny, filla del matrimoni,⁵⁷ a més de molts dels col·laboradors de *Ciencia Social* (Litvak, 1981: 267). El darrer exponent, *Natura* (1903-05) era fruit de l'esforç d'Anselmo Lorenzo (Litvak, 1990: 311) i mostrava una nova tendència que va influir al moviment anarquista a principis del segle XX, el naturisme, que pregonava un discurs que tenia vincles amb el feminisme.⁵⁸

L'auge de les revistes sociològiques vingué donat, probablement, per la desaparició dels mitjans preexistents. Segons Joaquín Romero Maura (1975: 240), entre 1895 i 1896, «los anarquistas, esquilados por sus propios errores y por la represión, respondieron a su aislamiento con una revista de exégesis doctrinal, *La Ciencia Social*». No obstant, en paraules d'Àngel Duarte i Montserrat (1988: 87), la repressió no és l'únic fet que justifica el fenomen de les revistes anarquistes: «No es pot afirmar, sense més matisacions, que els anarquistes fan revistes teòriques quan, per la seva distància respecte de les masses, no poden fer res més. En fan sempre, amb més o menys intensitat, depenent, és cert, de factors conjunturals».

La dècada de 1890 es va produir una peculiar confluència entre els militants anarquistes i joves intel·lectuals, republicans i d'esquerres, que provenien del modernisme –com Pere Coromines, Pompeu Gener i Jaume Brossa– i de la Generació del 98 –Miguel de Unamuno, José Martínez Ruiz (Azorín) i Ramiro de Maeztu–. Segons Lily Litvak (1981: 269--270) la repressió del Procés de Montjuïc resultà clau per unir intel·lectuals i militants en una associació que va prolongar-se fins 1905 o 1910, de la mateixa manera que el federalisme havia vinculat anteriorment sectors de la burgesia amb el moviment obrer. Les diferències, però, eren evidents: els militants pregonaven un radicalisme social i, en canvi, el dels intel·lectuals es pot qualificar d'estètic i tenia una considerable càrrega individualista. Havien arribat a l'anarquisme a través de figures com Nietzsche, Ibsen o Tolstói. Miguel de Unamuno, en una carta de 1901 a Federico Urales en dóna fe:

⁵⁷ Tavera, Susanna: *Federica Montseny: la indomable, 1905-1994*. Madrid: Temas de Hoy, 2005, p. 58.

⁵⁸ Cassassas i Ymbert, Jordi (coord.); Guirao, Antoni; Abelló, Teresa; Cattini, Giovanni; Mirri, Teresa; Pérez Nespereire, Manel: *Prensa cultural i intervenció política dels intel·lectuals a la Catalunya contemporània (1814-1975)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2005, p. 77.

Pronto comprendí que mi fondo era y es, ante todo, anarquista. Lo que hay es que detesto el sentido sectario y dogmático en que se toma esta denominación. El dinamitismo me produce repugnancia, y la propaganda de violencia, retórica. Un Bakunin me parece un loco peligroso. El anarquismo de un Ibsen me es simpático, y más aún el de un Kierkegaard, el poderoso pensador danés, de quien ante todo se han nutrido Ibsen y Tolstoi. Tolstoi ha sido una de las almas que más hondamente han sacudido la mía. Sus obras han dejado una profunda huella en mí.⁵⁹

La relació entre anarquistes i modernistes fou més llarga i complexa del que a priori pot semblar. El punt àlgid es donà amb les revistes sociològiques, però, anteriorment, figures destacades de la cultura àcrata com Cels Gomis, Eudald Canibell i Emili Guanyabens havien col·laborat a *L'Avenç*, la revista per excel·lència del Modernisme.⁶⁰ A la mateixa època, Gomis i Canibell van esdevenir membres de la redacció de *La Tramontana*, de la que Guanyabens n'era col·laborador (Izquierdo, 1994: 380). La relació entre el setmanari anarquista i la revista modernista fou força correcta. El 1891, un article de *La Tramontana*, signat per Josep Aladern –pseudònim de Cosme Vidal i Rosich– qualificava *L'Avenç* de retrògrad, tot i que també afirmava: «Es sens disputa una de les millors publicacions catalanes, perque en ella col·laboren los escriptors de més talent de nostra terra».⁶¹ A partir d'agost de 1892, a més, *La Tramontana* s'imprimí a l'establiment tipogràfic de *L'Avenç* (Castellanos, 1976: 14).

La relació de la revista modernista amb l'anarquisme es perllongà per via dels col·laboradors a través de figures com Jaume Brossa i Alexandre Cortada, que s'hi van incorporar entre 1890 i 1892, o Felip Cortiella, anarquista militant, fundador del teatre polític català,⁶² i tipògraf de *L'Avenç* (Castellanos, 1976: 21-22). El setembre de 1892, Brossa exposava a *L'Avenç* un pensament que anticipava la futura col·laboració entre modernisme i obrerisme en un article titulat *Viure del passat*:

⁵⁹ Citat per Andrés-Gallego, José: *Historia general de España y América, XVI-I. Revolución y Restauración (1868-1931)*. Madrid: Ediciones Rialp, 1982, p. 34.

⁶⁰ Ginavel i Mas, Joan: *Bibliografia catalana: premsa, I*: Agramunt-Barcelona. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1931, p. 167.

⁶¹ *La Tramontana*, 517 (26 de juny de 1891).

⁶² El 1895 fundà la Compañía Libre de Declamación per representar obres de caràcter revolucionari. Debutà amb *Els senyors de paper*, de Pompeu Gener i Luis Ruiz Contreras, i *El mundo que muere y el mundo que nace*, de Teresa Claramunt. Vegeu: Padullés, Xavier: *Felip Cortiella: dramaturg anarquista fundador del teatre polític català del segle XX*. Assaig de teatre: revista de l'Associació d'Investigació i Experimentació Teatral, 2006, N.º 50-51, pp. 167-192.

Pel pervindre de Catalunya no cal esperar res de l'aristocràcia ni de la burgesia, qu'ha estat en el present segle la monopolisadora de la riquesa catalana, sinó que tenim que girar els ulls vers la massa anònima, adscrita a la gleba, conservadora del genit de la raça, la que se n'ha emportat la pitjor part en la relaxació del nostre caràcter, i que, moguda per diferents i oposades influències, és l'única qu'ens pod donar nova sava si volem reanimar l'esperit regional de Catalunya.⁶³

Brossa i Cortada van imprimir a *L'Avenç* un tarannà anarquitzant que abocà la revista a la desaparició en topar amb la hostilitat de molts subscriptors en un moment en que les bombes anarquistes havien sacsejat Barcelona (Pla i Arxé, 1975: 33). També van crear la colla *Foc Nou*, que era alhora tertúlia literària i grup anarquista, i es dedicava a la difusió de l'obra d'Ibsen i a la creació d'un teatre destinat a culturitzar la classe obrera catalana (Castellanos, 1976: 21). Part de la colla va centrar-se exclusivament en el teatre, però Jaume Brossa i Pere Coromines van ser instrumentals en la creació, amb Anselmo Lorenzo i el Grupo Benevento, de *Ciencia Social* (Duarde, 1988: 84).

El canvi de segle fou testimoni de la fusió de l'anarquisme amb nous corrents ideològics que pregonaven vies alternatives envers la revolució: l'esperantisme, l'antimilitarisme, el naturisme i el neomalthusianisme (Abelló i Güell, 2010: 219). Les tendències més importants foren les darreres dues. El naturisme, que per als anarquistes comprenia, a banda de l'harmonia amb la natura i la vida sana, la igualtat social i l'educació racionalista,⁶⁴ s'expressava a través de l'esmentada revista *Natura* (1903-05), impulsada per Anselmo Lorenzo, Ricardo Mella i Palmiro de Lidia –figures principals del grup editor⁶⁵–. La revista difonia el pensament d'Élisée Reclus, John Ruskin, Herbet Spencer, Clémence Jacquinet –pedagoga i, de 1901 a 1904, companya sentimental de Francesc Ferrer i Guàrdia– i altres pensadors. A la presentació del mitjà afirmaven:

Vamos tras la generalización de todos los goces, ciencia y arte están allá; en la cumbre de las más elevadas aspiraciones. Queremos para los hombres, para todos los hombres, la existencia plena en la posesión de los más puros placeres de la afectividad y de la mentalidad. Y porque la

⁶³ Brossa, Jaume: *Viure del passat*. *L'Avenç*, 2ª Època, any IV, N.º 9, p. 263.

⁶⁴ Navarro Navarro, Javier: *A la revolución por la cultura: Prácticas culturales y sociabilidad libertarias en el País Valenciano, 1931-1939*. València: Universitat de València, 2004, p. 348.

⁶⁵ Arbeloa, Víctor Manuel: *La prensa obrera en España (1900-1923)*. Revista de Fomento Social, N.º 110 (abril-juny, 1973), p. 205.

queremos y porque concurren a su conquista todas las fuerzas netamente inteligentes y todas las sensaciones netamente bellas, rendimos al materialismo de la vida aquella atención, mejor aquella devoción que muchos rehusan al hombre y conceden, por desviaciones tal vez fatales de su propia naturaleza, al más insignificante de los cuadrúpedos o al más repulsivo de los reptiles.⁶⁶

L'altre corrent de pensament que va tenir un pes rellevant a l'anarquisme ibèric a principis del segle XX és el neomalthusianisme, que havia adaptat a la lluita de classes la teoria definida pel britànic Thomas Robert Malthus a *An Essay on the Principle of Population* (1798), obra a la qual anticipava un increment de la pobresa i una davallada de les condicions de la vida de la població a causa d'un creixement demogràfic desproporcionat (Masjuan, 2008: 69). La relació entre anarquisme i neomalthusianisme la segellà el pedagog francès Paul Robin, fundador de la Lliga de Regeneració Humana a París, el 1896, i molt influent en el pensament de Ferrer i Guàrdia.⁶⁷ Per millorar les condicions de vida del proletariat, el neomalthusianisme considerava precis frenar el creixement de la població i defensava la maternitat lliure –aspecte que el relaciona amb el feminisme–, alhora que criticava el militarisme i la immigració forçosa per raons econòmiques (Masjuan, 2000: 283).

El 1904 es fundà a Barcelona la secció ibèrica de la Lliga de Regeneració Humana. El seu secretari, i figura principal, n'era l'anarquista de Bilbao Luis Bulffi de Quintana, que el 1903 havia contribuït a la fundació de l'Ateneu Enciclopèdic Popular i havia defensat el neomalthusianisme entre els anarquistes catalans per mitjà d'un cicle de conferències titulat *Exceso de Población y Miseria y Exposición de doctrinas neomalthusianas* (Masjuan, 2000: 218). El novembre de 1904 es començà a publicar la revista *Salud y Fuerza*, òrgan de la secció ibèrica de la Lliga de Regeneració Humana. Duia el subtítol «Procreación consciente y limitada» en al·lusió a les nocions que difonia sobre mètodes anticonceptius, i es publicà amb algunes interrupcions fins el 1914. Val a dir que alguns anarquistes, com el francès Jean Grave, consideraven els neomalthusians

⁶⁶ *Nuestros propósitos*. *Natura*, 1 (1 d'octubre de 1903), p. 2.

⁶⁷ Laudo i Castillo, Xavier; Monés i Pujol-Busquets, Jordi: *Les influències dels corrents internacionals de l'Escola Nova. A: Pedagogia, política i transformació social (1900-1917)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2008, p. 245.

defensors de l'ordre burgès,⁶⁸ opinió que replicava el també anarquista Benoît Broutchoux en un article la traducció del qual es publicà a *Salud y Fuerza*:

Juan Grave, a quien tengo en gran estima, comete una injusticia considerando a los neo-malthusianos como defensores de la burguesía, pues a mi entender y conocimiento, la mayor parte de los partidarios de los principios de la *Liga de Regeneración humana*, eran y son siempre los enemigos más irreconciliables de la sociedad actual y no adoptan los medios preventivos más que como una arma para combatir las iniquidades cometidas en nombre del *orden* y de la *moral*, en nombre de esta última sobre todo, pues nuestros buenos *puritanos* del engranaje gubernamental, no pueden admitir que se hable tan libremente de los órganos genitales como de un pie o un brazo, como si esos órganos no formasen parte del cuerpo humano y no estuviesen regidos por las mismas leyes que rigen a los demás miembros.⁶⁹

La pedagogia anarquista també va expressar-se de manera destacada a Catalunya a través de l'Escola Moderna de Francesc Ferrer i Guàrdia. En paral·lel al projecte educatiu, el pedagog impulsà una editorial que pretenia vertebrar una alternativa cultural i revolucionària al capitalisme burgès, projecte que influí a l'anarcosindicalisme i el socialisme (Solà i Gussinyer, 2008: 185). En el camp de la premsa, les publicacions amb el segell de Ferrer i Guàrdia foren diverses. En l'àmbit purament pedagògic va editar, entre 1901 i 1909, el *Boletín de la Escuela Moderna*, amb textos d'anarquistes veterans com Anselmo Lorenzo i Ricardo Mella, i les veus més importants del panorama europeu al canvi de segle, des de Paul Robin fins a Domela Nieuwenhuis. En paraules de Solà i Gussinyer (2008: 189): «La tasca de la revista, en el sentit d'aglutinar elements dispersos del racionalisme educatiu i de la pedagogia progressista a nivell internacional, va ser notable».

Al *Boletín de la Escuela Moderna* no hi col·laboraven solament anarquistes, sinó també lliurepensadors, francmaçons i republicans radicals.⁷⁰ El 1906, no obstant, un associat de Ferrer i Guàrdia, Mateo Morral –que havia estat bibliotecari a l'Escola Moderna–, atemptà contra

⁶⁸ Cleminson, Richard: *Anarquismo y sexualidad en España, 1900-1939*. Cadis: Servicio Publicaciones UCA, 2008, p. 67.

⁶⁹ Broutchoux, Benoît: *La sociedad burguesa y sus neo-detractores*. *Salud y Fuerza*, 2 (gener de 1905), pp. 12-13.

⁷⁰ Trilla, Jaume (coord.): *El legado pedagógico del siglo XX para la escuela del siglo XXI*. Barcelona: Grao, 2001, p. 47.

Alfons XIII el dia que contraia núpcies amb Victòria Eugènia de Battenberg. Acusat de complicitat, Ferrer i Guàrdia fou detingut i empresonat, i tot i que un any més tard se'l va absoldre per falta de proves, quedà força aïllat a Catalunya. Antics col·laboradors del butlletí de l'Escola Moderna, com el naturalista Odón de Buen, que no estava convençut de la plena innocència de Ferrer, no van tornar a escriure el *Boletín*, que en canvi incrementà les aportacions de figures estrangeres més afins a les idees del pedagog. Els més habituals, a banda de Paul Robin, van ser J. F. Elslander, Henri Roorda van Eysinga, Elisée Reclus i la doctora Wood Allen (Avilés Farré, 2006: 200).

Una altra revista pedagògica de l'entorn de Ferrer i Guàrdia fou *Lux*, de la qual se'n van publicar tan sols sis números a Badalona entre març i agost de 1907. Era l'òrgan de l'escola racionalista de la població i la dirigia Teodoro Sanmarti Marquet.⁷¹ Hi van col·laborar, entre d'altres, el gallec Julio Camba,⁷² Josep Médico i Ferrer i Guàrdia, que escrivia des de la presó.⁷³

Els projectes del pare de l'Escola Moderna, tant en la vessant ideològica com en l'editorial, no es limitaven, però, a la difusió de l'educació racionalista. Ferrer i Guàrdia va contribuir a la difusió a Espanya de l'anarcosindicalisme, o sindicalisme revolucionari, en finançar la traducció i publicació d'obres franceses sobre la matèria (Avilés Farré, 2006: 128). Simultàniament, el pedagog va impulsar un periòdic titulat *La Huelga General*, que va dirigir Ignasi Clarià i comptava amb la col·laboració d'anarquistes ibèrics i internacionals destacats: Teresa Claramunt, Anselmo Lorenzo, Tarrida del Màrmol, Soledad Gustavo i Federico Urales, Leopoldo Bonafulla, Elisée Reclus, Errico Malatesta, Domela Nieuwenhuis i, fins i tot, Piotr Kropotkin (Avilés Farré, 2006: 129). El mitjà va publicar-se entre 1901 i 1903 i suposà el trencament definitiu de Ferrer i Guàrdia amb el republicanisme, tal i com exposava el febrer de 1902 en un article titulat *Los republicanos no son revolucionarios; sólo la huelga general hará la Revolución*:

⁷¹ Checa Godoy, Antonio: *Historia de la prensa pedagógica en España*. Sevilla: Universidad de Sevilla, 2002, p. 271.

⁷² Camba va col·laborar amb la premsa anarquista sobretot a Argentina, on s'havia exiliat el 1902. Després de tornar a Espanya s'anà distanciant de la militància per dedicar-se a la literatura i escriví reportatges per a mitjans com *España Nueva*, *El País* (1887-1921), *El Mundo* (1907-1933) i *La Correspondencia de España*. Rama, Carlos M.; Cappelletti, Ángel J.: *El Anarquismo en América Latina*. Caracas: Biblioteca Ayacucho, 1990, p. LII.

⁷³ Oyón, José Luis; Gallardo Romero, Juan José: *El cinturón rojinegro: radicalismo cenetista y obrerismo en la periferia de Barcelona (1918-1939)*. Barcelona: Ediciones carena, 2004, p. 279.

Cuando la burguesía se vea la Revolución social encima intentará detenerla ofreciendo la República, las ocho horas, el mínimo salarial y cuantas monsergas se hayan puesto antes sobre el tapete de los políticos; mas, cual lo hizo la Revolución del año 30 en Francia mandando a paseo a Carlos X y sus tardías reformas, enviaremos los anarquistas en horamala a los explotadores con sus mentidas concesiones.

No nos basta ya la República.

Preparemos la huelga general.⁷⁴

La vaga es produí, en efecte, del 17 al 23 de febrer de 1902. No va convocar-la cap gran organització, sinó un conjunt d'associacions locals d'ofici.⁷⁵ La reivindicació de fons era la reducció de la jornada laboral a nou hores per propiciar l'ocupació de treballadors sense feina. L'epicentre fou Barcelona, on van secundar-la prop de 100.000 treballadors i la indústria, el comerç i el transport van quedar aturats (Avilés Farré, 2006: 130). En alguns barris van aixecar-se barricades i es van produir assalts a comerços i edificis religiosos. La intervenció de la Guàrdia Civil i l'exèrcit provocà, oficialment, 12 morts i 44 ferits greus, tot i que la xifra real de víctimes probablement fou d'uns 100 morts i 300 ferits.⁷⁶ Clarià, el director de *La Huelga General*, resultà ferit de gravetat i empresonat, i la publicació fou suspesa per les autoritats.

L'equip de *La Huelga General* va tornar a l'activitat el 1903, però el juny decidí posar fi a la publicació per afavorir un altre mitjà, el setmanari *Tierra y Libertad*, de Madrid, la difusió del qual, segons exposa el comiat dels editors de *La Huelga*:

...juzgamos necesaria, a la altura que hemos llegado, para descubrir la arbitrariedad autoritaria que contra los trabajadores se comete en todas partes y a cada momento, y también para des-
enmascarar la hipocresía de la prensa burguesa, que defiende con artimañas reprobables al privilegio, y no deja de perjudicar cuanto puede al trabajador, y es tanto más enemiga cuanto más afable se muestra.⁷⁷

⁷⁴ La Huelga General, 10 (15 de febrer de 1902).

⁷⁵ González Calleja, Eduardo: *La razón de la fuerza: orden público, subversión y violencia política en la España de la Restauración (1875-1917)*. Madrid: CSIC, 1998, p. 317.

⁷⁶ González Calleja, Eduardo: *Op.cit.*, p. 317.

⁷⁷ La Huelga General, 21 (20 de juny de 1903).

Tierra y Libertad havia nascut el 1902 com a suplement de *La Revista Blanca*, el projecte editorial de Federico Urales i Soledad Gustavo per prosseguir la tasca de la revista *Ciencia Social*. No obstant, l'abast de *La Revista Blanca* ultrapassà els propòsits inicials i van crear un suplement per incloure notícies sobre el moviment obrer i comunicats de grups anarquistes (Soriano i Madrid, 2016: 14). A banda del matrimoni català, participaven en la redacció del setmanari, que es convertí en diari el 1903, Antonio Apolo, Fermín Salvochea i Julio Camba, tot i que, segons Urales, el gruix de la feina el duien a terme Soledad Gustavo i ell mateix amb l'ajut de la seva neboda i una cunyada. Ferrer i Guàrdia, amb qui mantenien bones relacions, els finançà amb 5.000 pesetes (Madrid, 2007: 74).

Entre agost i desembre de 1903, *Tierra y Libertad* es publicà diàriament. Aleshores, però, Apolo y Salvochea van abandonar el mitjà per fundar, també a Madrid, *El Rebelde*, que atacaria Urales i Gustavo en conjunció amb altres sector anarquistes de la capital (Madrid, 2007: 75). El novembre de 1904, el matrimoni es desvinculà de *Tierra y Libertad*, que deixà en mans d'Abelardo Saavedra, mestre racionalista, i de Francisco G. Sola, redactor tant de *Tierra y Libertad* com de *La Revista Blanca*; ambdós constituïrien el Grupo 4 de Mayo (Madrid, 2007: 75). A Barcelona, en paral·lel, Ferrer i Guàrdia, en cooperació amb Anselmo Lorenzo, finançà el 1904 la formació d'un altre Grup 4 de Maig, aquest integrat per anarquistes del seu entorn (Smith, 2007: 128). No va participar-hi Ignasi Clarià, a qui Alejandro Lerroux havia aconseguit treure de la presó per fer-lo cap de tallers del seu diari, *El Progreso*.⁷⁸

Ferrer i Guàrdia i Anselmo Lorenzo van seguir mantenint una relació cordial amb Clarià, però no amb un altre col·laborador clau de *La Huelga General*, Leopoldo Bonafulla –pseudònim del sabater Joan Baptista Esteve–, influent a Gràcia i director del setmanari *El Productor* (1901-1904). Bonafulla també havia estat empresonat durant la vaga general, però no fou Lerroux qui el visità, sinó el liberal José Canalejas, que l'ajudà a sortir de la presó i li donà finançament (Smith, 2007: 128). Bonafulla s'avingué a organitzar una concentració per rebre efusivament Canalejas a Barcelona, cosa que li girà en contra el gruix dels anarquistes. En els anys posteriors, malgrat l'efímera entesa amb el polític liberal, Bonafulla encapçalà amb Teresa Claramunt un corrent

⁷⁸ Martínez de Sas, María Teresa; Pagès i Blanch, Pelai (coords.): *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 392.

contrari a la sindicalització dels anarquistes, agrupat en torn d'una publicació que ambdós dirigen, *El Rebelde* (1907-08), que mantingué una oberta enemistat amb *Tierra y Libertad*.⁷⁹

El 1906, a causa de l'ambient hostil envers l'anarquisme que es vivia a Madrid, el Grupo 4 de Mayo es traslladà a Barcelona i *Tierra y Libertad* acabà en mans dels àcrates del 4 de Maig. El director del setmanari fou durant molts anys Tomás Herreros, un veterà anarquista logronyès que actuava, alhora, com a representant del grup.⁸⁰ Anselmo Lorenzo i Ferrer i Guàrdia van quedar en segon pla; el primer a causa de l'avançada edat i el segon de forma voluntària. Això permeté guanyar pes a personatges com Francesc Miranda –fillastre de Lorenzo– i Marià Castellote (Smith, 2007: 153). També hi participaren, entre d'altres, Josep Prat –deixeble de Ricardo Mella i col·laborador de *Natura*– i Jeroni Farré, fuster terrassenc que entre 1907 i 1910 dirigí a la seva ciutat *La Voz del Pueblo*.⁸¹

A diferència de les publicacions que l'havien precedit en els deu anys anteriors, *Tierra y Libertad* aconseguí mantenir una certa estabilitat i va esdevenir el mitjà de referència dels anarquistes de Barcelona (Smith, 2007: 128). Tot i que mai arribà a esdevenir un diari, va complir una tasca decisiva en la reorganització de l'anarquisme català. Segons Francisco Madrid (2007: 76): «Por un lado, unificó los objetivos de los grupos que se aglutinaron en su entorno, y por otro sirvió de coordinación y enlace entre los mismos». *Tierra y Libertad* va jugar un paper molt important en el triomf de les tesis anarcosindicalistes entre els obrers catalans i l'aglutinació dels principals col·lectius i associacions obreres en un òrgan central unificat, la Confederació Nacional del Treball (CNT), establerta a Barcelona el 1910.

L'auge del sindicalisme a finals de la primera dècada del segle XX fa imprescindible distingir entre premsa anarquista i premsa sindical, o entre premsa anarcosindicalista i premsa senzillament sindical, una qüestió que pot resultar de vegades problemàtica i que va més enllà del període consagrat. La necessitat de distingir entre unes i altres publicacions comença a produir-

⁷⁹ Pradas Baena, María Amalia: *Teresa Claramunt, la virgen roja barcelonesa: biografía y escritos*. Barcelona: Virus editorial, 2005, p. 75. Respecte de la relació de patronatge entre líders polítics i militants anarquistes, l'autora observa que «siempre que fueron débiles [els anarquistes], aparecieron políticos de izquierda capaces de ayudarles y dispuestos a hacerlo, y entonces los anarquistas tuvieron que plantearse si se podía aceptar esa ayuda» (p. 70).

⁸⁰ Bueso, Adolfo: *Cómo fundamos la C.N.T.* Barcelona: Avance, 1976, p. 52.

⁸¹ Martínez de Sas, María Teresa; Pagès i Blanch, Pelai (coords.): *Diccionario biográfico del movimiento obrero en Países Catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 538.

se a la dècada de 1890 i esdevé imprescindible amb la proliferació dels mitjans anarcosindicalistes la dècada següent, que coincideix amb la reorganització i l'expansió del moviment sindical a Catalunya després d'uns anys de relativa inactivitat (Gabriel, 1981: 149).

Els mitjans sindicals catalans de finals del segle XIX eren nombrosos. Víctor Manuel Arbeloa (1971: 176) n'enumera els següents: *La Asociación* (1883-1889), portaveu de la Societat d'Obrers Tipògrafs de Barcelona; el *Boletín de la Sociedad de Impresores de Barcelona* (1890-94); *La Defensa* (1895-96), publicació de l'Associació General de Cambrers de Barcelona; *El Eco de los Obreros Toneleros de la Región Española* (1887-91), que va editar-se primer a Sants i després a Sant Martí de Provençals; *El Paladín Sombrero* (1892), i *La Tracción Ferroviaria ilustrada* (1893-98), òrgan de la Confederación de Maquinistas y Fogoneros de los Ferrocarriles de España, que es publicava a Sant Martí de Provençals. En la majoria dels casos es tracta de periòdics laborals i no d'eines de combat ideològic anarquista.

Cal tenir en compte que la distinció entre els mitjans anarcosindicalistes i les publicacions que no prenen posicions no pot fixar-se de manera exacta en funció de la tipologia de continguts que publicaven. Sussanna Tavera (1978: 86) assenyala: «A la pràctica, la distinció entre periòdics “anarquistes” i periòdics “sindicals” afecta més a la dependència orgànica (tant ideològica com econòmica...) de les publicacions sindicals respecte a les organitzacions obreres i, per tant, a la seva funció específica com a portaveus d'aquestes, que a qualsevol altre tipus de diferència en el contingut d'uns i altres». Per esvair els dubtes és necessari, per tant, analitzar l'adscripció ideològica de les organitzacions obreres que editaven els mitjans.

El nombre de federacions obreres catalanes entre 1880 i 1910 fou extremadament elevat; només una mínima quantitat, però, tenia mitjans per editar una publicació pròpia. Cal tenir en compte, a més, com explica Pere Gabriel (1981: 149-150), que «a Catalunya, durant molt de temps hi hagué algunes federacions professionals que per si soles tenien molts més afiliats que no les centrals sindicals, i molts dels seus dirigents imposaven la “neutralitat” davant els intents de socialistes o anarquistes per a dur l'organisme, sigui a la UGT, sigui a la FRSOR⁸²». Tot plegat es traduïa en la pràctica coexistència dins de moltes organitzacions de corrents ideològics diversos. És paradigmàtic el cas dels boters –la Federación de Oficiales Toneleros–, on hi havia

⁸² La Federació de Societats de Resistència de la Regió Espanyola, inestable organisme de caire anarquista fundat el 1900 com a successor de la FTRE i dissolt el 1907. Vegeu: Gabriel (1981: 48-49).

autonomistes, republicans, anarquistes i socialistes.⁸³ Tot i que l'organització declinà l'oferta d'integrar-se a la UGT, el mitjà que editava, *El Eco de los Toneleros*, reproduïa articles d'*El Socialista*,⁸⁴ i no el podem situar, per tant, entre les publicacions àcrates.

Fernando Madrid Santos, a la seva recerca exhaustiva sobre la premsa anarquista i anarcosindicalista, distingeix entre la premsa obrerista-anarquista i la pròpiament sindicalista. L'autor (1989: 171) afirma que l'arribada a Espanya de les tesis anarcosindicalistes —el «sindicalisme revolucionari»—, provinents de França, es va produir ja als primers anys del segle XX.⁸⁵ Les noves teories ajudaven a la superació, en bona mesura, de la divisió de la dècada anterior entre anarco-col·lectivistes i anarcocomunistes, alhora que conflüen particularment amb els primers (Madrid Santos, 1989: 178). Les publicacions anarcosindicalistes catalanes de la primera dècada del segle que identifica l'autor són *El Trabajo* (1898-1913), de Sabadell; *La Cuña* (1898-1913), que es publicà a diverses localitats; *La Voz del Pueblo* (1907-1914), de Terrassa; *La Voz del Obrero* (1908-1909), de Vilafranca del Penedès, i *Solidaridad Obrera* (1907-1939).

Entre els mitjans obreristes-anarquistes, F. Madrid Santos cita *La Voz del Obrero* (1891) de Vilanova i la Geltrú; *El Paladín Sombrero* (1892), barceloní; *La Redención Obrera* (1900) de Girona, i la *Revista Fabril* (1900), de Manlleu. Es tracta de periòdics efímers rere els quals hi havia sempre una federació obrera i que s'inclinaven obertament, sobretot els primers, cap a les tesis anarco-col·lectivistes. *La Federación Igualadina* (1883-1885), el més influent dels mitjans àcrates de base organitzativa, s'arreglerava, de fet, amb la FTRE i la *Revista Social* (Madrid Santos: 109). La classificació de Madrid Santos pot resultar confusa, per tant, i convé aprofundir-hi.

Que l'entitat que editava un mitjà concret fos una federació obrera no justifica que se'l classifiqui en un o altre bloc. La diferència entre els mitjans anarquistes obreristes i els anarcosindicalistes es fa palesa a través dels objectius d'uns i altres. Tots dos exercien de punt de trobada de les organitzacions que els impulsaven. No obstant, els primers pretenien aproximar les tesis col·lectivistes als proletaris de forma doctrinal —«Esta revista se dedicará especialmente a instruir e ilustrar a las masas»,⁸⁶ proclamava *La Federación Igualadina* al text de presentació que

⁸³ Arnabat, Ramon: *Asociacionisme i mobilització dels boters: Catalunya, 1871-1887*. Estudis d'Història Agrària, N.º 26, 2014, p. 21.

⁸⁴ Van der Linden, Marcel; Rojahn, Jürhen (eds.): *The Formation of Labour Movements, 1870-1914: An International Perspective*. Leiden: E. J. Brill, 1990, p. 227.

⁸⁵ Hi va jugar un paper clau l'editorial de Ferrer i Guàrdia, com explica aquest mateix capítol.

⁸⁶ *La Federación Igualadina*, 1 (9 de febrer de 1883).

encapçala el primer número—. En canvi, els anarcosindicalistes adoptaven una postura revolucionària i, sobretot, pregonaven l'associacionisme com a eina de combat. El 1899, el sabadellenc *El Trabajo* publicava un article signat pel socialista Juan José Morató —prova de la transversalitat del mitjà—, que es titulava *Unión es Fuerza* i exposava:

Así es el obrero. Organizado, será invencible: conseguirá hoy beneficios importantes, mejoras en su salario, rebajas en su jornada, un trato más digno y mañana su emancipación.

Sin organización sucumbirá siempre a todas las exigencias patronales.

Por eso el obrero tiene toda su fuerza en la organización, en la unión, y para estar unido debe hacer todo género de sacrificios.⁸⁷

Les publicacions anarcosindicalistes assumien l'anarquisme «sense adjectius» configurat a mitjans de la dècada anterior i exposaven l'imperatiu, al sí del moviment obrer, de mantenir una organització estructurada i evitar les divisions per qüestions de forma. El més longeu i exitós dels mitjans anarcosindicalistes, *Solidaridad Obrera*, que va sorgir el 1907 com a òrgan de la Unió Local de Societats Obreres de Barcelona⁸⁸, publicava al seu primer número una columna de Pedro Corca Artigas, membre de la Unió d'Ultramarins de Barcelona, que posava de manifest:

El instinto de la propia conservación impone a los obreros el deber de la solidaridad.

Acosados los obreros por las ansias desmedidas de lucro que corroen y embrutece la conciencia burguesa, tienen los obreros que aprestarse a su defensa parapetados tras el escudo de la unión, si quieren algún día sacudir el yugo opresor que le disputa al propietario sus derechos y tiende a resucitar los tiempos nefandos en que el hijo del trabajo era considerado cual una bestia de carga.⁸⁹

Ferrer i Guàrdia i Anselmo Lorenzo van contribuir a que el sindicalisme revolucionari de la nova organització fos netament anarquista.⁹⁰ El pedagog va finançar la publicació de

⁸⁷ *El Trabajo*, 10 (28 d'abril de 1899).

⁸⁸ El 1910, després de la Setmana Tràgica, es va constituir com a federació a escala espanyola i prengué el nom de Confederació Nacional del Treball (CNT), tot seguint els passos de la CGT francesa.

⁸⁹ *Solidaridad Obrera*, 1 (19 d'octubre de 1907).

⁹⁰ Solà, Pere: *Francesc Ferrer i Guàrdia i l'escola moderna*. Barcelona: Curial, 1978, p. 68.

Solidaridad Obrera, tot i que només va revelar-ho a Lorenzo i algun altre confident per evitar malmetre les bones relacions que mantenia amb els republicans radicals de Lerroux, enfrontats al col·lectiu que representava la nova publicació (Avilés Farré, 2006: 220). El director de *Solidaridad Obrera* fou el pintor Jaume Bisbe, i l'administrador, Antoni Badia Matamala, que havia militat abans al PSOE; Lorenzo exercia de director literari i s'encarregava de la redacció dels textos editorials de caire revolucionari (Madrid, 2007: 86).

El paper de Ferrer i Guàrdia en l'establiment de la Unió Local de Societats Obreres i *Solidaridad Obrera*, tot i que secundari, no fou inconscient en absolut. En dóna fe Romero Maura (1975: 479), segons qui, després del seu empresonament el 1906 a conseqüència de l'atemptat de Mateo Morral contra Alfons XIII: «Ferrer declara a un periódico francés que se propone crear “una C.G.T. Espanyola”. Hasta planea suprimir el *Boletín de la Escuela Moderna*, y fundar en vez “un periódico o revista... que se ocupase de educación racionalista y de sindicalismo”.» Malgrat el suport financer del pedagog, però, *Solidaridad Obrera* va patir problemes econòmics i no gaudia d'una distribució significativa més enllà de Barcelona (Madrid, 2007: 88).

Solidaridad es compaginava en bona mesura amb *Tierra y Libertad*. A banda d'un nombre important de col·laboradors i del suport econòmic de Ferrer i Guàrdia, tots dos identificaven en el sindicalisme la única via possible per a l'emancipació obrera. El 25 de juliol de 1907, *Tierra y Libertad* publicà el *Manifiesto de Solidaridad Obrera a los Trabajadores de Barcelona*, signat per les trenta dues entitats que formarien la Unió Local de Societats Obreres de Barcelona,⁹¹ i, el desembre de 1908, el Grup 4 de Maig emetia, des de les planes de la publicació, una proposta d'organització a escala espanyola que anticipava la futura CNT, exposava la necessitat d'un gran òrgan per a l'èxit de la propaganda i afirmava que el seu establiment no tenia per què actuar en detriment de la independència i la llibertat d'acció dels anarquistes.⁹²

Solidaridad Obrera, com a mitjà sindical, va contribuir decisivament amb *Tierra y Libertad* a arraconar progressivament el sector agrupat en torn de Leopoldo Bonafulla i Teresa Clara-munt a *El Rebelde*, que es mostrava contrari al sindicalisme. El 1909, en un article titulat *Sindicalismo i Anarquismo*, publicat a *Solidaridad*, l'anarquista neomalthusià José Chueca afirmava:

⁹¹ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 30 (25 de juliol de 1907).

⁹² *Proyecto de organización*. *Tierra y Libertad*, 3.ª Època, 16 (24 de desembre de 1908).

La inmensa mayoría de los anarquistas son partidarios de la acción sindical; mas hay también algunos anarquistas que no miran con buenos ojos el sindicalismo, creyéndolo perjudicial para el anarquismo, pues suponen que, al prestar sus energías a la obra sindicalista, se debilitará la pujanza de aquel; pero estos anarquistas están errados suponiendo tal cosa, porque nunca podrán confundirse ambas tendencias, ya que para ningún anarquista puede el sindicalismo ser otra cosa que uno de sus muchos medios de lucha contra la actual organización de la sociedad y jamás un fin, pues para el anarquista el único fin posible es la Anarquía, y para llegar a ella son buenos todos los medios que no sean contrarios a la dignidad humana.⁹³

La Setmana Tràgica –del 26 de juliol al 2 d’agost de 1909–, un esdeveniment de naturalesa controvertida en el qual el paper de l’anarquisme resultà igualment discutible,⁹⁴ tingué un impacte profund en el moviment català. La repressió policial va provocar l’empresonament o la fugida de molts militants, i la major part de les publicacions van ser clausurades (Madrid, 1989: 186). *Tierra y Libertad* es publicà a l’exili a Niça (França), dirigit pel valencià José Estivalis, tipògraf i, posteriorment, cineasta, amb articles en castellà i francès.⁹⁵ El 1910, *Tierra y Libertad* i *Solidaridad Obrera* es publicaven de nou a Barcelona. La fundació de la CNT a la ciutat comtal entre el 30 d’octubre i l’1 de novembre, després de més de tres anys de debat, marcava l’inici d’una nova etapa a l’anarquisme ibèric.

⁹³ *Sindicalismo y Anarquía*. *Solidaridad Obrera*, 60 (4 de juny de 1909).

⁹⁴ Segons Josep Termes, la Setmana Tràgica «no fou cap revolució, ni obrera, ni social, tan sols una destrotada mostra d’un anticlericalisme irracional, desafortat, especialment greu a la ciutat de Barcelona». Vegeu: Termes i Ardèvol, Josep: *La Setmana Tràgica (1909): testimonis i records*. A: *Els Fets de la Setmana Tràgica (1909): actes de les jornades organitzades pel CHCC, 28 i 29 de maig de 2009*. Barcelona: Centre d’Història Contemporània de Catalunya; Generalitat de Catalunya, Departament de la Vicepresidència, 2010, pp. 11–36. Pe altra banda, en opinió de Pere Gabriel, la Setmana Tràgica fou fruit «d’una estratègia conscient, meitat conspirativa, meitat pública», que tenien en comú republicans radicals i lerrouxistes, nacionalistes, anarquistes i socialistes. Vegeu: Gabriel, Pere: *La Setmana Tràgica: una revolta urbana, popular i obrera. També una revolta política?* A: *Op. Cit.* pp. 55–70. Per a una síntesi de les diverses polèmiques, vegeu: Fernández, Francisco de Paula: *Visions al voltant dels fets de la Setmana Tràgica a la Catalunya de 1909*. Revista HMiC, número VIII, 2010, pp. 256–270.

⁹⁵ Guerra, Armand: *A través de la metralla: Escenas vividas en los frentes y en la retaguardia*. Madrid: La Malatesta Editorial, 2005, p. 14.

2. El periodisme anarquista català

El sorgiment, l'expansió i l'auge del periodisme àcrata es produeix en una època de transició a la premsa a escala mundial. A finals del segle XIX, el periodisme esdevé un negoci; la modernització de la impremta permet la producció en massa de diaris que arriben a un públic cada cop més urbà i alfabetitzat (Guillamet, 2003: 109). La premsa ideològica, via d'expressió dels moviments liberals durant la primera meitat de la centúria, entrà en crisi al tombant del segle i cedí pas a la premsa comercial. A Espanya, la substitució fou més tardana que en altres països occidentals i es produí en un període de temps més llarg. La coexistència entre la premsa comercial i la ideològica abasta l'arc temporal complet del present treball (1881-1910) i va més enllà.

El 1906, el periodista Rafael Mainar, que dirigí *La Tribuna* i col·laborà com a redactor a *Las Noticias*, *El Liberal* i *El Progreso*, entre d'altres diaris, publicà un llibre, *El arte del periodista*, que posa de manifest la transformació de la premsa a Espanya i l'impacte que el canvi provocà en la professió periodística. Mainar establí una clara distinció entre les dues concepcions –política i comercial– i es decantava a favor de la segona. Els mitjans ideològics els descriu com «periódicos para que la Historia pase como conviene a sus fundadores y mantenedores». Guiat per criteris economicistes i pragmàtics, Mainar ([1906] 2005: 32-33) fa la següent reflexió respecte aquest tipus de premsa, aleshores encara predominant:

Indiscutiblemente pertenecen a este grupo los llamados periódicos de partido, de clase y de opinión. Todos ellos se inspiran, como finalidad, en la idea de orientar las masas y la vida nacional, al triunfo de un ideal político, social o económico [...].

La creación de esta especie de periódicos arranca del supuesto de que la prensa es una gran fuerza y un buen instrumento un periódico; pero tiene la idea un error grave en su origen. Ciertamente que la prensa es una fuerza y ciertísimo también que un periódico no tiene ninguna si no ha logrado conquistarla sumando lectores.

Y no es, no, el periódico de esta clasificación el que más y más pronto logra tener público. La intransigencia y el sectarismo hacen que el periódico calificado con un *ista* cualquiera, sólo sea leído, cuando llega a tanto, por los que comulgan con los ideales que proclama, en la política que defiende, en las clases que dice representar o en la tendencia que confiesa o se le atribuye.

Si en estos periódicos no se persigue el negocio *industrial*, fracasan, y los que viven es lánguidamente, muriendo. Los leen *los suyos*, los que no han menester convencerse porque ya

son convencidos, y como implican un *sacrificio* de sus sustentadores, éstos suelen regatearlo, y la mezquindad de medios hace débil el instrumento, al periódico le faltan sugerencias en la información, en la literatura, y le sobran pesadez y monotonía.

La crítica de Mainar contra la prensa política és, en essència, instrumental. El periodista saragossà resident a Barcelona defensava una concepció asèptica i utilitarista de la professió per captar el màxim nombre possible de lectors i assegurar la viabilitat econòmica dels mitjans. Mainar s'inscriu, en certa mesura, en el model periodístic angloamericà, professional i comercial.⁹⁶ Tot i que recomana el model francès per a la premsa espanyola, les raons són purament professionals: el periodista anglosaxó no firmava els articles, i el francès, tot i que sovint compaginava la feina periodística amb altres oficis, sí que ho feia.⁹⁷ Per tant, conclou, «sería beneficioso a los periódicos y a los periodistas españoles; a aquéllos porque se escribirían con más cuidado, a éstos porque dejaría la profesión de ser el *refugium peccatorum* de muchos fracasados de la Universidad, de la Literatura y hasta de los oficios mecánicos» (Mainar, [1906] 2005: 42).

La premsa ideològica rebé, també, crítiques ètiques, com la de Leopoldo Romeo, conegut pel pseudònim Juan de Aragón. Director del diari *La Correspondencia de España* entre 1902 i 1922, Romeo va signar un article d'opinió, el 15 de gener de 1909, en el qual criticava el sectarisme i la manca d'independència de la premsa espanyola respecte la política i la comparava de manera desfavorable amb el «periodisme modern»:

El sectarismo político va desapareciendo ya de la gran Prensa europea, que tiende a convertirse en informadora independiente. Viven aún los diarios de facción afiliados a una bandera, pero viven una vida lánguida, porque el público los abandona poco a poco, buscando en la Prensa, no

⁹⁶ L'escola periodística angloamericana es percep a si mateixa com a creadora del «veritable» periodisme en tant que negoci i professió independent dels mons literari i polític, a més de creadora de gèneres cabdals com el reportatge i l'entrevista. Vegeu: Chalaby, Jean K.: *Journalism as an Anglo-American Invention. A Comparison of the Development of French and Anglo-American Journalism, 1830s-1920s*. European Journal of Communication, Vol. 11, N.º 3, 1996, pp. 303-326.

⁹⁷ A França, com al conjunt d'Europa, el periodista evolucionà progressivament des d'una figura vinculada als àmbits literari i polític a perfils cada cop més professionals i menys personals, tot i que hi persistí una major afiliació política que a la premsa anglosaxona i, sobre tot, nord-americana. Vegeu Ferenczi, Thomas: *L'invention du journalisme en France, Naissance de la presse moderne à la fin du XIXème siècle*. Paris: Plon, 1993, i Van den Dungen, Pierre: *Ecrivains du quotidien: Journalistes et journalisme en France au XIXème siècle*. Semen. Revue de sémio-linguistique des textes et discours, 2008. En línia: [<https://journals.openedition.org/semen/8108>]

una prolongación del Círculo Político, sino una cotidiana enciclopedia que les resume lo que pasó en el mundo durante veinticuatro horas. Los diarios informadores hacen que queden relegados a lugar muy secundario los diarios políticos, y así vemos que en Francia, en Inglaterra y en Alemania la Prensa política va muriendo mientras viven cada día más poderosos los diarios de independiente orientación política.

Cierto es que algunos de los grandes diarios tienen una filiación liberal o conservadora; pero en sus líneas generales y sin que eso indique filiación personal, ni les impida hacer justicia al adversario y al amigo, aplaudiendo al uno y censurando al otro, cuando la censura y el elogio son merecidos. Pero siempre relegando a lugar muy secundario las menudencias de la política, de la cual solamente se ocupan en cuanto la política afecta al interés nacional.

Los tiempos en que un diario decía 365 días seguidos, durante un año, *que estaba nublado*, van ya pasando a la Historia en el periodismo europeo, y hoy los grandes diarios, menos en España, dicen que está nublado solamente cuando hay nubes; cuando el sol luce, dicen que hace sol. Quiere esto decir que ya los diarios no se creen obligados a decir siempre que tal personaje o tal partido aciertan, y que, por el contrario, dicen que aciertan cuando creen que aciertan, y que fracasan cuando creen que fracasan. Y en un mismo día, y aún en una misma columna, se lee con frecuencia un elogio y una censura, dirigidos al mismo personaje o al mismo partido; el elogio por algo bueno, y la censura por algo malo.

Ese es el periodismo moderno en el Extranjero.⁹⁸

La crítica de Romeo és objectivista. El director de *La Correspondencia de España* conferia a la premsa la missió de cercar veritats ponderables enlloc de la defensa d'unes idees determinades.⁹⁹ En conseqüència, desvinculava la informació de l'opinió i convertia la primera en el pal de paller del diari. La idea és deutora de l'escola angloamericana; recordem una cèlebre màxima de C. P. Scott, editor del *Manchester Guardian* entre 1872 i 1929, a l'article en que commemorava el centenari del diari, el 1921: «Comment is free, but facts are sacred».¹⁰⁰

⁹⁸ La Correspondencia de España, 18.601 (15 de gener de 1909).

⁹⁹ Quant al concepte «objectivisme», aplicat al periodisme, i les implicacions filosòfiques i deontològiques de fons, vegeu Muñoz Torres, Juan Ramón: *Todavía sobre la objetividad periodística: hacia la superación de un paradigma fracturado*. Estudios sobre el Mensaje Periodístico, Vol. 18, N.º 2, 2012, pp. 833-854.

¹⁰⁰ L'article es publicà a l'edició del 5 de maig de 1921. Sobre la trajectòria i el pensament professional de C. P. Scott, vegeu: Diversos autors: *C. P. Scott, Eighteen Forty-Six to Nineteen Thirty-Two 1846-1932; the making of the "Manchester Guardian"*. London: Frederick Muller, 1946.

Mainar i Romeo representen una visió heterodoxa de l'evolució de la premsa espanyola en consonància amb els patrons i els ideals europeus. L'òptica en qüestió ens diu que el periodisme que es feia a Barcelona, Madrid i altres ciutats espanyoles a les acaballes del segle XIX era inferior en qualitat a la premsa britànica, francesa, alemanya o estatunidenca o, si més no, arcaic o menys evolucionat.¹⁰¹ Des de l'òptica ideològica del catolicisme social, el jurista aragonès Salvador Minguijón defensava una postura similar al tractat *Las luchas del periodismo* (Saragossa, 1908) i llençava una invectiva feroç contra la premsa anarquista, a la que qualificava de pamfletària i agressiva, i que identificava de manera inequívoca amb l'endarreriment de la premsa i la societat del país:

Durante muchos años en el periódico y en el *meeting* los elementos que se llaman avanzados han ejercido una influencia innegable sobre una gran parte del pueblo español. Su obra ha sido de charlatanismo, de incultura y de atraso. Hemos podido saborear la oratoria violenta y vaga que mima los instintos de las masas para arrancar el aplauso ardiente, como un desahogo pasional; hemos visto el empeño de buscar el éxito fácil con la frase fogosa, brutal, relampagueante, libre de los escrúpulos de la exactitud y de las ondulaciones complejas de la realidad; han mostrado excelentes facultades para agitar estérilmente las efervescencias del odio y conquistar para sí la fuerza inmensa del número. Todo han sido generalidades campanudas y matonismo rufianesco. Ninguna semilla de mejoramientos positivos, ningún impulso encaminado a proteger al obrero en las realidades concretas de la vida, ningún problema sociológico seriamente planteado que dirigiera la atención del pueblo hacía las cuestiones que le interesan. Programa social no tienen, el Instituto de reformas sociales les molesta, toda medida educadora les parece un ataque a la libertad (Minguijón, 1908: 154).

El retrat de Minguijón sobre la premsa obrera evidencia el desequilibri creixent entre la premsa militant i la comercial. En paraules d'Armand Mattelart: «Con el transcurso del tiempo, el voluntarismo de que hace gala el esquema de la comunicación propagandista parecerá cada vez más caricaturesco, comparado con ese otro modelo de comunicación que, arraigado en los

¹⁰¹ Sobre la reflexió teòrica quant al model periodístic a Espanya a inicis del segle XX, vegeu García Galindo, Juan Antonio: *Estudios de periodismo. Los primeros tratadistas españoles*, a Desvois, Jean-Michel (ed.): *Prensa, impresos, lectura en el mundo hispánico contemporáneo: homenaje a Jean-François Botrel*. Bordeaux: Université Michel de Montaigne Bordeaux 3; PILAR, 2005, pp. 179-192.

intereses cotidianos, contribuye a reproducir, como si de un metabolismo se tratara, las condiciones y los valores de un modo de vida y de un sistema social». ¹⁰² Segons la lògica marxista, en efecte, el nou model de premsa que s'expandia a finals del segle XIX i principis del XX, no defugia realment, malgrat la promiscuïtat comercial, la promoció d'uns ideals determinats. Segons Mattelart, la premsa comercial «neutraliza y desorganiza a dichas clases [proletàries] en tanto clases (y, en cambio, afianza la solidaridad en torno a la clase dominante y sus intereses)». ¹⁰³

Tot i que el model periodístic angloamericà es va imposar de manera incontestable i es convertí aviat en l'estàndard, resulta interessant, per avaluar el significat i el potencial alliberador de la premsa obrera (anarquista o socialista), reflectir punts de vista alternatius. El 1916, el socialista Luis Araquistáin, que va dirigir les revistes *España* (1915-1923) i *Leviatán* (1934-1936), a més del diari *Claridad* (1935-1939), argumentava, en un article a la primera capçalera, que el progrés material de la premsa s'havia traduït en una degeneració espiritual. Segons Araquistáin, la transició del periodisme ideològic al comercial –o la industrialització de la premsa–, havia desvirtuat el propòsit original dels mitjans, ja fos polític, literari, científic o pedagògic, per consagrar diaris i revistes a l'obtenció del màxim benefici econòmic i a l'expansió de la influència i el poder dels propietaris de les capçaleres:

Actualmente la prensa es quizá una de las tentaciones mayores del capitalismo, no sólo por los rendimientos directos que puede producir, sino por la influencia social y política que engendra a sus empresarios, influencia que, a su vez, cabe reducirse a factores económicos. En la época moderna un capitalista considera la fundación de un periódico con la misma seriedad y solicitud que la explotación de una mina, el trazado de un ferrocarril, una traída de aguas u otro negocio cualquiera. Un fabricante de jabón y agua de azahar, por ejemplo, quiere transformar su industria o invertir en otra el capital sobrante. Y se le ocurre fundar un diario. No sabe escribir, pero con su dinero adquirirá plumas que escriban lo que él quiere. No sabe lo que es un periódico compuesto de gentes solidarizadas en una comunión ideal; pero conoce el modo de organizar y dirigir una fábrica y aplica este criterio autoritario y mecánico al funcionamiento de su periódico. No tiene idea alguna, es inculto, es trivial, es incapaz de ninguna elevación de espíritu; pero no importa:

¹⁰² Mattelart, Armand: *La invención de la comunicación*. Madrid: Siglo XXI, 1995, p. 351. L'obra ofereix un recorregut interessant sobre el sorgiment de la premsa de masses amb vocació comercial.

¹⁰³ Matterlart, Armand: *La Comunicación Masiva en el Proceso de Liberación*. Buenos Aires, Siglo XXI, 1974, p. 52.

su función, como capitán de industria, se limita a ofrecer cada día lo que el público pide o vagamente desea; cumple a la perfección la ley de la oferta y la demanda.¹⁰⁴

Araquistáin arribava a la conclusió que el presumpte endarreriment espanyol quant a la premsa no era realment negatiu: «Todavía son la mayoría de los periódicos españoles esencialmente políticos y subalternamente económicos; todavía abundan al frente de ellos hombres de estirpe literaria, de extensa cultura y de delicada fineza espiritual». La reflexió del socialista no només adverteix de manera precoç sobre els perills de la concentració de mitjans i la pèrdua de l'ètica periodística en favor del materialisme econòmic, sinó que també convida a reflexionar sobre l'impacte de la industrialització a les rutines professionals del periodisme. En aquest sentit, en paraules Guillaumet (2003: 109): «El periodista guanyaria en qualificació professional però hi perdria en independència davant de l'editor»; una afirmació que qüestiona el relat angloamericà sobre el progrés inequívoc que suposa la premsa comercial.

La premsa anarquista s'inscriu, indiscutiblement, en la tradició del periodisme ideològic decimonònic, no tan sols per la manca de vocació empresarial –incompatible, en qualsevol cas, amb el pensament socioeconòmic que pregona–, sinó, sobretot, per la vocació política dels mitjans. De manera més concreta, i segons la lògica de la Lluita de classes, es pot incloure la premsa àcrata dins l'etiqueta de la «premsa marginal», ideada per Raúl Trejo Delarbre, en paraules de qui «constituye [...] un sistema de comunicación al margen de los medios de difusión comerciales [y] revela la incapacidad de dichos medios para expresar los intereses de los trabajadores».¹⁰⁵ Malgrat que, a finals del segle XIX i començaments del XX, la diferència en difusió i qualitat entre ambdós tipus de premsa no era tan pronunciada com a la dècada de 1970, època que analitza Trejo, la premsa anarquista del canvi de segle s'emplaçava a l'àmbit de la marginalitat pels ideals que propugnava i la relació que establí amb el poder i la premsa burgesa.

Els ideòlegs anarquistes concebien la premsa com una eina amb dues vessants: per un costat, la de vehicle de propaganda política i mitjà de transformació social.¹⁰⁶ En un editorial de

¹⁰⁴ España, 57 (24 de febrer de 1916).

¹⁰⁵ Trejo Delarbre, Raúl: *La prensa marginal*. México D. F.: Ediciones El Caballito, 1991, p. 7.

¹⁰⁶ Els anarquistes no restringien el potencial de canvi social només a la premsa; el feien extensiu a tota la lletra impresa. En un article titulat *La imprenta*, que es publicà al setmanari madrileny *La Idea libre*, Anselmo Lorenzo exposava que «los primeros crujidos de los toscos maderos que formaban la embrionaria prensa debieron parecer a los tipógrafos que la hacían funcionar como blasfemias lanzadas por Satanás,

1889, l'equip de *La Tramontana* defensava: «Escribint pel públich no tan sols s'exerceix un dret, sino que s'elabora un dels productes més nobles y més indispensables en los temps moderns, que no poden viure sense'l periódich y sense el llibre, que tenen necessitat d'escoltar la polémica parlada ó escrita que aquilata las ideas y las va infiltrant en los cervells».¹⁰⁷

Alhora, els àcrates consideraven la premsa un instrument per a l'educació de les classes populars mitjançant la difusió de la sociologia, la ciència i la cultura. Per exemple, a la nota introductòria que publicà al primer número, el 9 de febrer de 1883, *La Federación Igualadina* circumscriu la premsa amb claredat a l'àmbit de la cultura: «Saludamos a los esforzados campeones que cultivan el vasto campo de la ciencia, artes y letras, conocido bajo el nombre colectivo de *la prensa*».¹⁰⁸ L'equip del setmanari igualadí oferia, a més, una descripció extensa del periodisme com a eina de progrés:

Espejo fiel de las impaciencias de los unos, de las quimeras de los otros, de los intereses de algunos, de las aspiraciones de todos; voz de la sociedad presente que cual eco veloz como el rayo, lleva el progreso humano por el mundo, desde el uno al otro confín; medio de expresión más fino, más cortés y más persuasivo que la boca del cañón Krup y la carabina Remington.

La premsa formava part dels canals que l'anarquisme militant emprava per a la difusió de propaganda obrera. En publicar-se per primer cop, el 15 de febrer de 1885, el periòdic *Bandera Social* –que es proclamava anarco-col·lectivista– afirmava: «Consideramos como medios eficaces para ir realizando nuestra obra la propaganda por medio de la imprenta, de la reunión y de la asociación».¹⁰⁹ El debat en cafès, ateneus, biblioteques i altres indrets específics, la celebració de congressos i el míting constituïen els principals elements de la propaganda anarquista

porque su primer trabajo fue un ataque al dogma formulado por la Iglesia; fue el primer material ofrecido al pueblo para que levantara el sublime edificio del libre examen; fue la Biblia, libre de las acomodaticias interpretaciones de los concilios. Desde entonces cuantas ideas han germinado en el cerebro humano han alcanzado publicidad y conservación. Todos los ramos del saber se han metodizado y extendido, y aquel invento ha venido a ser el generador de todos los inventos: porque todo cuanto después han sabido y sabrán los hombres, sólo por la Imprenta se sabe y puede saberse». A: *La Idea Libre. Revista Sociológica*, 6 (28 de maig de 1894).

¹⁰⁷ *La Tramontana*, 399 (25 de gener de 1889).

¹⁰⁸ *La Federación Igualadina*, 1 (9 de febrer de 1883).

¹⁰⁹ *Bandera Social*, 1 (15 de febrer de 1885).

de caire associatiu.¹¹⁰ Quant a la propaganda impresa, comprenia una ampla tipologia de publicacions: per descomptat, la premsa, però també el llibre i el fulletó. Entre el ventall de publicacions periodístiques, els àcrates identificaven en el diari la més rellevant, l'única que els permetia combatre en igualtat de condicions contra la premsa comercial burgesa. Ho afirmava l'equip d'*El Productor* al text de benvinguda:

Aquellos trabajadores que, anhelando el cumplimiento de vanas promesas, formaban el ejército de los partidos liberales y demócratas, siguiendo el desenvolvimiento progresivo de la idea socialista, no se contentan hoy con su organización ni con la emisión de sus ideas en la publicación semanal, en la revista sociológica, en el libro, en el folleto y en el *meeting*, necesitan más amplio campo a su potente actividad, quieren contender con la prensa burguesa, lanzándose la lucha diaria del periodismo para completar su obra de propaganda, aplicando su criterio al examen y crítica de todos los actos de sus dominadores.¹¹¹

El fulletó era una publicació senzilla i molt fàcil d'elaborar, la qual cosa explica que gaudís d'una àmplia distribució. El contingut consistia en capítols de llibres, extractes d'obres clàssiques de l'anarquisme, monografies, textos de conferències o treballs ja publicats a la premsa. En paraules de Lily Litvak (1981: 261): «Su tirada era casi siempre considerable, llegando a ser hasta de 10.000 ejemplares, y alcanzando algunos hasta 130 ediciones. De *La Conquista del Pan*, por ejemplo, se vendieron en los primeros años del siglo unos 50.000 ejemplares. El precio de estos folletos era siempre reducidísimo, estrictamente el del coste, a fin de facilitar su difusión, y oscilaba entre 5 y 25 céntimos».

La Revista Social, que es publicà a Madrid de 1872 a 1884 i fou la publicació anarquista més influent del període primigeni del moviment en terres ibèriques, a banda de l'òrgan oficiós de la FTRE, establia, el 1881, la distinció i el caràcter complementari de la premsa i el llibre: «Uno de los principales medios de educación y cultura es el libro, así lo reconoce la práctica. El libro, sin embargo, es caro por barato que sea, a los que no ganan lo suficiente para comer». En canvi:

¹¹⁰ Sobre els mítings anarquistes del moment, i en concret a Barcelona, vegeu: Dalmau i Ribalta, Antoni: *El míting anarquista, una forma de cultura popular (Barcelona, al tombant de segle XX)*. Segle XX. Revista catalana d'història, N.º 6, 2013, pp. 63-83.

¹¹¹ *El Productor*, 1 (1 de febrero de 1887).

El periódico, creando opinión unas veces, otras inspirándose en ella, contestando a la alusión ora; despejando las dudas luego; asentando principios siempre; combatiendo, luchando en todo tiempo sin escoger el sitio ni el enemigo, por el ideal querido, es una buena y excelente arma de propaganda, que reúne la superior condición de barato, por lo que está más al alcance de los trabajadores.

Pero el libro y el periódico se complementan, y si el libro es a precio de coste, sin duda alguna que uno y otro pueden producir muchos y buenos resultados.

Cuando publicamos el primer número de Revista Social, lamentamos no poder anunciar también la aparición de la Biblioteca del Proletario; hoy tenemos tan grata satisfacción, de lo cual resultará que los trabajadores tendremos el periódico para la refutación del momento, la exposición rápida de la idea apenas concebida publicada; el libro para la afirmación fría y severamente meditada, y por consiguiente el estudio y la consulta.¹¹²

El periòdic, com el fulletó, era un mitjà de lectura ràpida i accessible per un públic ampli i sense massa formació. En donava fe el 20 d'abril de 1913 Anselmo Lorenzo en una conferència que oferí al Poble Nou de Barcelona i que es publicà poc després en forma d'opuscle amb el títol *Contra la ignorancia*, en la qual contraposava, als ciutadans burgesos, «aquellos buenos campesinos andaluces que, presintiendo el mérito del saber, se reúnen en la gañanía, durante las horas de descanso, en rededor del compañero que sabe leer y les lee penosamente a la luz del candil el periódico o el folleto emancipador, que les habla de la lucha de clases, del poder de la asociación obrera y del futuro triunfo revolucionario que dé a todos la debida participación en el patrimonio universal».¹¹³

La premsa anarquista, a més de promoure una ideologia, era una premsa de classe que es dirigia a un públic molt concret del que volia exercir de portaveu. *Los Desheredados* començà a publicar-se amb una presentació que afirmava: «Venimos al estadio de la prensa con modestas pretensiones, si bien con levantados propósitos. Nuestro programa está sintetizado en el título de esta publicación; coadyuvar en la medida de nuestras humildes fuerzas a la *emancipación* de

¹¹² Revista Social, 18 (6 d'octubre de 1881).

¹¹³ Lorenzo, Anselmo: *Contra la ignorancia. Conferencia sociológica, leída en Pueblo Nuevo el 20 de abril de 1913, bajo los auspicios de la Sociedad de Cultura Racional*. Barcelona: Biblioteca La Colmena, p. 18. En línia: [<http://www.anselmolorenzo.es/publicaciones/publi/Anselmo%20Lorenzo%20-Contra%20la%20ignorancia.pdf>]

todos los que padecen, al consuelo de los que sufren, a la *realización* del derecho y de la justicia entre los pobres y los desamparados». ¹¹⁴ Les declaracions d'aquesta mena són una constant a les publicacions àcrates en el transcurs del període.

Els editors i redactors dels mitjans anarquistes, tot i que molt sovint no eren obrers fàbrils, es consideraven membres de la comunitat d'interessos a la qual s'adreçaven, i empraven apel·latius com «hermanos» i «compañeros» en adreçar-se als lectors. Més enllà de l'existència de publicacions sindicals d'ofici, la premsa anarquista defugia interessos particulars i tractava de respondre als clams dels múltiples elements de les classes populars. *Solidaridad Obrera*, en presentar-se al lector el 19 d'octubre de 1907, donava fe de l'amplitud del públic, que aleshores ja comprenia, a més d'obrers, a treballadors de coll blanc:

A vosotros, compañeros, a los que por la existencia diaria penáis como nosotros, ya en el taller oprimidos o en la fábrica, junto a la máquina que absorbe y que mutila; ya tras del despacho o mostrador que os cohibe y os obliga a fingir o falsear mercaderías; ya en los bordes peligrosos del andamio o rodando sin descanso en el vehículo, ya en el mar navegando sin goces ni familia, ya a la tierra curvados cual siervos de la gleba, ya en fin sumidos al fondo de la mina preñada de gases y amenazas o en escarpados montes arrancando piedras. [...] Salud a todos, hermanos; desde estas hojas os dirigimos un fraternal abrazo. ¹¹⁵

La consciència de classe dels periodistes àcrates es traslladava a l'essència dels mitjans. Els editors i redactors anarquistes distingien, sense fissures, entre la premsa obrera i la premsa burgesa. No es tracta d'una consideració relacionada amb la distinció entre la premsa ideològica i la premsa comercial, o la finalitat de defensar unes idees determinades o d'obtenir un benefici econòmic, sinó d'una classificació dels mitjans a partir dels interessos als que servien. Els àcrates extrapolaven a l'enemic de classe la seva concepció de la premsa com a eina de combat i consideraven la premsa burgesa –que comprenia, tal i com la definien, mitjans conservadors, liberals, demòcrates i republicans¹¹⁶– una eina de les forces polítiques i socials contràries als ideals emancipadors de l'anarquisme.

¹¹⁴ Los Desheredados, 1 (6 de maig de 1882).

¹¹⁵ Solidaridad Obrera, 1 (19 d'octubre de 1907).

¹¹⁶ Tot i que, com explica el capítol 1, l'anarquisme ibèric procedia en bona mesura dels sectors més radicals del republicanisme federal i seguí havent-hi una confluència entre un i altre corrent fins a

La identificació de la premsa burgesa com un enemic a batre es donà pràcticament des de la introducció de l'anarquisme a Espanya. El manifest que recull les conclusions del Congrés Obrer de Barcelona de 1881, del qual va néixer la FTRE, advertia que: «La opinión burguesa está apoyada por una prensa política, venal e hipócrita que corrompe sistemáticamente la opinión pública, constituyendo un verdadero enemigo para la emancipación social de los trabajadores. Los que viven de la explotación de las clases obreras saben perfectamente que desfigurando los hechos, desnaturalizando o haciendo odioso el colectivismo, se dificulta su propaganda y su organización. Todos los periodistas de la burguesía rivalizan en esta campaña».¹¹⁷

Els mitjans anarquistes feien palesa la distinció entre premsa obrera i premsa burgesa quan es presentaven als lectors en publicar-se per primer cop, ocasió en que enviaven salutacions a tots dos tipus de premsa, i, en general, quan discutien les versions sobre determinats successos que publicaven els diaris burgesos, als que acusaven de tergiversar la veritat en perjudici dels proletaris. Un bon exemple el trobem en un editorial que publicà *El Productor*, el 1887, per replicar al retrat, al seu parer allunyat de la realitat, que la premsa burgesa madrilenya feia de la situació dels obrers catalans: «La prensa burguesa, ávida de comunicar impresiones y noticias, se apodera de los hechos, los reviste con su fraseología peculiar, y la masa general, que prefiere tomar los pensamientos hechos, porque carece de datos, de tiempo y aún de ganas de elaborarlos por cuenta propia, convierte al periodismo en una especie de evangelio y toma como artículos de fe las producciones periodísticas».¹¹⁸

L'animadversió del periodisme anarquista envers la premsa burgesa no es feia extensiva sempre, ara bé, als treballadors dels diaris en qüestió. En un destacat míting del grup Benevento –impulsor d'*El Productor* i *Acracia*– que es celebrà Circ Eqüestre de Barcelona el juliol de 1888, un dels oradors, Jaume Torrents Ros, membre destacat del cercle, va fer referència a la situació laboral dels periodistes, a qui considerava membres del col·lectiu proletari, i exposà els dilemes morals que suposava treballar per un mitjà burguès:

començaments del segle XX, l'anarquisme hegemònic, sobre tot arran del triomf de les teories anarcocomunistes, percebé el republicanisme com una ideologia i una força política hostils. “Desde comienzos de los años 1890 aquellos anarquistas, como Josep Llunas, interesados en la convergencia entre anarquismo, republicanismo y librepensamiento quedaron en franca minoría”; a: Lidia, Clara E. i Yankelevich, Pablo: *Cultura y política del anarquismo en España e Iberoamérica*. México, D.F.: Colegio de México, 2012, p. 97.

¹¹⁷ Revista Social, 20 (20 d'octubre de 1881).

¹¹⁸ El Productor, 27 (3 de març de 1887).

Como de paso y aprovechando la presencia de varios representantes de la prensa en la mesa que se les destinaba, probó que los periodistas, por lo general, no son más que simples proletarios, tan necesitados como los demás trabajadores de emanciparse de la esclavitud en que se hallan sumidos, esclavitud peor que la del trabajador manual, toda vez que éste solo alquila su fuerza mecánica y no su idea, sucediendo lo contrario con el periodista, puesto que muchas veces debe acallar la voz de su conciencia para dar cumplimiento a las exigencias políticas del periódico en que escribe.¹¹⁹

El creixement de la premsa comercial i la professionalització de l'ofici d'ençà les acaballes de segle van comportar, com hem vist a l'inici del capítol, una pèrdua d'autonomia per part del periodista. Qui es dedicava sobretot o en exclusiva a la tasca periodística havia de seguir la línia oficial del mitjà si no volia exposar-se a l'acomiadament. Com expressava amb causticitat Mainar ([1906] 2005: 38). «¡Gran cosa es tener ideas propias! Pero al periodista le es más útil y más necesario tener las propias... de quien las paga». El destí dels periodistes que es negaven a sotmetre's al dictat empresarial i a renunciar a les idees pròpies l'expressà de manera eloqüent l'escriptor colombià i anarquista José María Vargas Vila –que va exiliar-se a Barcelona a principis del segle XX–, a la novel·la *La simiente* (1906):

Y, ese genio, que habría podido ser rico, si se hubiese refugiado en la vileza para escapar a la voracidad de la vida; que habría sido ilustre y millonario como tantos otros, si hubiese optado por el fácil camino de trabajar para la prensa burguesa al servicio de politicastros simios, arrastraba una vida de miseria, de dolor y de privaciones, porque había consagrado, como un voto, su lápiz formidable a la venganza de los desheredados de la tierra.¹²⁰

El periodista anarquista, en qualsevol cas, pertanyia a la tradició de la premsa ideològica i, per tant, no compartia els atributs del periodista propi del model comercial que s'imposaria al segle XX. En molts dels casos, sobretot quan es tractava de mitjans sindicals i de petits periòdics anarcocomunistes, el periodisme no era el mitjà de vida dels editors i els redactors, persones de classe treballadora que desenvolupaven un ofici manual per sobreviure i mantenir la família. La

¹¹⁹ El Productor, 102 (27 de juliol de 1888).

¹²⁰ Vargas Vila, José María: *La Simiente*. París: Librería de la Vda. de Ch. Bouret, 1906, p. 40.

situació que Susanna Tavera descriu per al període de 1918 a 1936 no era diferent en las dècades anteriors. Els militants anarquistes, assenyala Tavera (1995: 383): «Como periodistas, en más de una ocasión hubieron de simultanear el trabajo en su propio oficio con las tareas periodísticas al frente de portavoces y órganos sindicales. Pero, no fueron nunca ni escritores “amateurs”, ni publicistas más o menos profesionalizados que hacían de la pluma un “hobby” o un medio para ganarse la vida».¹²¹

Els anarquistes que confeccionaven els periòdics àcrates locals, com els del Grup de Gràcia, solien ser obrers fabrils i artesans de recursos escassos i sense cap mena de formació literària, però amb una profunda consciència de classe. En aquest sentit, resulta indicativa la disculpa que ofereix, al número inicial, la redacció de *La Justicia Humana*, editada pel sabater Emili Hugas i el sastre Martí Borràs –líders del Grup de Gràcia–, en anticipació als potencials defectes estilístics i formals de la publicació:

No somos literatos, por lo tanto, careciendo de la forma y buen estilo en la dicción, comprendemos la desventaja que tenemos para que nuestros escritos sean leibles para las personas que se llaman de buen gusto y doctas en la materia, pero como escribimos para nuestros compañeros desheredados, confiamos que estos nos entenderán, ya que hablaremos su propio lenguaje, y si logramos cambiarnos mutuamente nuestras impresiones e instruirnos en ellas, nos daremos por muy satisfechos.¹²²

Un altre aspecte que cal tenir en compte és que les publicacions anarquistes es nodrien de textos de procedència diversa, sovint col·laboracions de militants i simpatitzants que es dedicaven a oficis de tota mena i que s'adreçaven als periòdics per denunciar injustícies, exposar testimonis de primera mà, contribuir al debat ideològic i organitzatiu o, senzillament, presentar inquietuds diverses al debat públic. És d'un tret distintiu de la premsa anarquista que cobra especial importància si tenim en compte que es produeix, precisament, en un moment en que la

¹²¹ El cèlebre criminòleg italià Cesare Lombroso, a *Gli anarchici* (1984) cita una estadística que qualifica d'inexacte, però que resulta orientativa per copsar el pes minoritari dels àcrates que es dedicaven al periodisme com a principal activitat. A inicis de la dècada de 1890, segons un informe que esmenta, a París hi havia al voltant de 500 anarquistes, dels quals 10 eren periodistes, 25 tipògrafs i dos correctors. Vegeu: Lombroso, Cesare; Campo Julio (trad.); España, Gabriel Ricardo (trad.): *Los anarquistas*. Buenos Aires: Imprenta Elzeviriana de P. Tonini, 1895, p. 9.

¹²² *La Justicia Humana*, 1 (18 d'abril de 1886).

feina periodística es professionalitza amb rapidesa i comença a minvar el paper a la premsa dels escriptors ocasionals.

Als mitjans àcrates succeïa ben bé el contrari. En paraules de Francisco Madrid Santos (1989: 23): «colaboradores del periódico podían serlo todos aquellos –anarquistas o no– que supieran escribir y tuvieran el tiempo suficiente para hacerlo. E incluso aquellos que eran incapaces de pergeñar unas mal trazadas líneas, podían también contribuir con su grano de arena si eran capaces de encontrar un amanuense que se aviniera a trabajar para ellos». Lògicament, la qualitat dels textos en qüestió sovint no era òptima i requeria la intervenció dels editors per fer-los digeribles. Segons Juan Díaz del Moral (1969: 203): «Los periódicos anarquistas y sindicalistas necesitan un redactor para leer, interpretar y escribir de nuevo los numerosos artículos de estos colaboradores espontáneos».

Una nota d'*El Productor* en referència a un obrer de les mines de Riotinto a qui l'empresa acusava d'escriure per al mitjà evidencia les àmplies proporcions de les col·laboracions dels militants i simpatitzants àcrates: «Ya dijimos en otra ocasión que tenemos por corresponsales a todas las víctimas de la explotación burguesa, y que es inútil que busquen quien es el que nos escribe. El día que descubran a uno, nos quedarán aun ciento para denunciar las arbitrariedades que con ellos se cometan».¹²³

En paral·lel al periodisme de circumstàncies o secundari, però, també es desenvolupà entre els anarquistes catalans un periodisme professional que ha rebut fins ara escassa atenció. La mostra més evident de l'existència d'una tradició d'ofici és l'aportació anarquista a les teories de la premsa a través de l'opuscle *Cómo se hace un diario* (1933), obra de Felipe Aláiz, col·laborador de nombroses publicacions àcrates els anys 10, 20 i 30 del segle XX, i director de *Tierra y Libertad* el 1930 i de *Solidaridad Obrera* de 1931 a 1933. En aquesta obra, Aláiz crítica els procediments de la premsa comercial y rubrica el caràcter ideològic de la premsa àcrata:

Es mucho más cómodo que hacer un diario, encontrárselo hecho con trabajos de colaboradores, notas oficiales, anuncios y reclamos, comunicados y gacetillas suplicadas o impuestas, aunque lo importante es trabajar en la elaboración directa para que el diario no se parezca a los otros, y

¹²³ El Productor, 55 (19 d'agost de 1887).

sobre todo, para que no lo hagan los peores enemigos, agazapados en las agencias, receptáculos de “partes” de las autoridades, de los polizontes o de cualquier gerente de cualquier negocio.¹²⁴

L'edició i la redacció de textos periodístics no eren les úniques tasques dels anarquistes entregats a la propaganda. La difusió de les idees àcrates tenia múltiples canals, com hem vist a les pàgines anteriors. Palmiro de Lidia –pseudònim emprat per Adrián del Valle–, que fou integrant del Grupo Benevento i participà activament a la redacció d'*El Productor*, descriu l'ambient que vivia aleshores a Barcelona: «Los actos de propaganda, de solidaridad, de intensificación del compañerismo, se sucedían sin interrupción. Veladas, conferencias, mítines, excursiones campestres, certámenes sociológicos... Fue sin duda un período de constante y fructuosa actuación» (Lidia, 1927: 211). De la mateixa manera que el periodisme només era un dels canals de propaganda de l'anarquiste, els periodistes eren alhora oradors, repartidors i dinamitzadors culturals.

La dissolució de la FTRE, el 1888, va reforçar la funció dels grups i cercles d'afinitat com a nuclis difusors de les idees anarquistes a través de la premsa. La manca d'un organisme més o menys centralitzat convertí les publicacions, en tant que portaveus d'agrupacions, en el principal canal de debat al si del moviment a la dècada de 1890. Pío Baroja, que fou anarquista a la joventut, deixà una impressió molt desfavorable dels cercles àcrates i el periodisme que practicaven a la novel·la *Aurora Roja* (1904) –tercer volum de la trilogia *La lucha por la vida*–.¹²⁵ En paraules de l'escriptor basc:

Después de los Quijotes de la anarquía, de los filósofos nihilistas, de los sabios, de los sociólogos, de los anarquistas dinamiteros, venían los anarquistas editores, Sanchos Panzas del anarquismo, que vivían del dogma y explotaban a los compañeros con periodiquitos en donde se las echaban de importantes y de grandes moralistas.

Estos buenos Sanchos largaban su sermón plagado de lugares comunes de sociología callejera; hablaban de la abulia, de la degeneración burguesa, de la amoralidad o del agiotismo; en vez de citar a santo Tomás, citaban a Kropotkin o a Juan Grave; definían lo lícito y lo ilícito para

¹²⁴ Tavera García, Susanna: “Cómo se hace un diario”. Un exemple d'anarquisme i periodística a la Catalunya dels anys trenta. *Annals del Periodisme Català*, N.º 15, 1989, pp. 18-40.

¹²⁵ En relació a l'anarquisme de Baroja, vegeu: Avilés, Juan: *Pío Baroja y el anarquismo*. *Bulletin d'Histoire Contemporaine de l'Espagne, Aix-en-Provence*, N.º 46, 2011, pp. 259-268. Quant a les novel·les de temàtica àcrata de l'escriptor, vegeu: Mauro, Teresita: *El anarquismo en las novelas de Baroja*. *Ensayos: Revista de la Facultad de Educación de Albacete*, N.º 1, 1987, pp. 11-30.

el anarquista, tenían la exclusiva de la buena doctrina; solo ellos despachaban en su tienda el verdadero paño anarquista: los demás eran viles falsificadores vendidos al gobierno. Tenían la manía de decir que eran fuertes y sonrientes, y que vivían sin preocupaciones, cuando la mayoría de ellos eran pobres animales domésticos, que se pasaban la vida haciendo artículos, poniendo fajas a los paquetes postales de sus periódicos, y reclamando el dinero a los corresponsales morosos.

Cada pequeño mago de estos reunía un público de papanatas que le admiraba, y ante quienes ellos hacían la rosca como pavos reales, y tenían una petulancia tal, que no era raro ver que el más insignificante Pérez se encarara desde su periodiquín con Ibsen o con Tolstoi, y le llamara viejo cretino, cerebro enfermo, y hasta le expulsara del partido como indigno de pertenecer a él.¹²⁶

Els propis anarquistes eren conscients del doble risc que suposava, per a l'èxit de la propaganda, l'ascens de personalismes i la fragmentació del moviment en un nombre cada cop major d'agrupacions que, a més, es mostraven més proclius a combatre's entre si que no a formar un front comú. Josep Prat, col·laborador de Francesc Ferrer i Guàrdia i de Ricardo Mella, director de la revista *Natura* i ploma habitual a una munió de periòdics àcrates de la primera dècada del segle XX, exposà la problemàtica, el 1900, al xixonenc *Fraternidad*, i feu la següen proposta:

Optamos por una propaganda inspirada y aleccionada por la colectividad, opinamos que nuestros periódicos han de ser reflejo de lo que piense el mayor número posible de agrupaciones que previamente se pongan de acuerdo y los crean y sustentan económicamente encargando su redacción a aquellos individuos afines que crean más idóneos y que les inspiren confianza, reservándose el derecho la colectividad de cambiarlos cuando no estén de acuerdo con ellos y reservándose los redactores el derecho de abandonar la publicación cuando no estén de acuerdo con las agrupaciones sostenedoras, y unos y otras poder de este modo ser libres en todo momento y lugar de sumarse a otras mayores afinidades e iniciativas.¹²⁷

Poc després, *Fraternidad* publicà una resposta del grup Juventud Àcrata a l'exposició de Prat. La propaganda dels mitjans anarquistes d'aleshores, lamentaven, «es perniciosa y

¹²⁶ Baroja, Pío: *Aurora Roja*, a *Obras completas*, Vol. 1. Madrid: Biblioteca Nueva, 1946, p. 598.

¹²⁷ *Fraternidad*, 2ª Època, Any II, 16 (1 de juliol de 1900).

contraproducente para el ideal, pues lejos de llenar las columnas de nutrida doctrina anarquista, como debería ser, solo se estampan críticas personales, se hace personalismo puro, no se discute la bondad y belleza del ideal anarquista en contraposición al socialismo autoritario o a otra idea cualquiera».¹²⁸ La resposta de Juventud Àcrata a les batusses personals –i encara no s’havia desencadenat la ferotge guerra entre Anselmo Lorenzo, Ferrer i Guàrdia i el Grup 4 de Maig, per un costat, i Leopoldo Bonafulla i el seu *El Productor*, per l’altre–, era senzilla: «Doctrina, doctrina y más doctrina es lo que se necesita».

Les impressions sarcàstiques de Baroja i les lamentacions de Prat no han de fer perdre de vista, però, que el cercle àcrata podia constituir un nucli sense fissures capaç, si disposava del talent i els mitjans, de posar en marxa iniciatives periodístiques de gran qualitat. Les experiències prèvies contrasten amb les que Palmiro de Lidia descriuria en una sèrie d’articles a *La Revista Blanca*, el 1927, sota el títol *Evocando el pasado*, en que recorda els seus anys de joventut a Barcelona com a membre del centre lliurepensador La Luz, el Grup Benevento i la redacció d’*El Productor* original: «Los elementos de *El Productor* constituímos el grupo “Benavento”. Fue de las iniciativas más provechosas. Su acción influyó no poco en el desarrollo del anarquismo barcelonés» (Lidia, 1927: 210).

Palmiro de Lidia revela, als articles memorialístics que publicà a *La Revista Blanca*, moltes de les claus del periodisme anarquista de Barcelona dels anys 80 i 90 del segle XIX. En contrast amb l’adoració que Baroja observava entre els seguidors dels editors i directors de les publicacions àcrates, Del Valle (1927: 2010) afirmava: «Fervorosos amantes de libertad individual, no había en nosotros el culto fetichista a los hombres superiores. Los considerábamos como hermanos mayores, de inteligencia más desarrollada y mayor experiencia, de quienes podíamos recibir lecciones y consejos». Al Grup Benevento hi participaven, de fet, persones d’edats molt diverses, des de joves que no havien arribat a la vintena, com Palmiro –que hi entrà amb quinze anys–, fins a veterans com Anselmo Lorenzo, que en tenia gairebé cinquanta.

L’afinitat ideològica, al marge de les edats, establí vincles fermes entre els membres dels cercles i les col·lectivitats anarquistes. No es tractava només de persones amb un corpus d’idees comunes, sinó de comunitats estables que compartien un seguit d’experiències i que es reunien en uns mateixos espais. La redacció d’*El Productor* s’emplaçava en un d’aquests indrets, un

¹²⁸ *Fraternidad*, 2ª Època, Any II, 20 (23 de setembre de 1900).

centre obrer anomenat Regeneración, que Palmiro de Lidia descriu amb detall quan recorda el primer cop que el visità:

Sabía que existía en la calle de San Olegario un centro obrero, llamado “Regeneración”, donde tenía su redacción *El Productor*. Una noche allí me dirigí. Estaba atestado de gente, particularmente los dos salones destinados a café. Todas las mesas las ocupaban trabajadores, en su mayoría de blusa y gorra, fumando, la taza de café delante, hablando y discutiendo. Rumor persistente de voces, movimiento continuo de los que entraban y los que salían, llamadas de unos a otros, ruido de cucharillas, tazas y vasos; atmósfera densa de humo...

Me senté en el único sitio que encontré desocupado y pedí un café. Mi juventud y aspecto de señorito me valían curiosas miradas de los rudos obreros que me rodeaban. Me interesé en lo que hablaban los que ocupaban la misma mesa; y a uno de ellos le pregunté qué debía hacer para convertirme en socio de aquel centro. Me indicó que fuera al fondo del local, donde estaba la secretaría.

Allí me encaminé. Pasé por una habitación no muy grande con honores de salón de lectura. Pendían de las paredes ganchos con periódicos y en el centro había una mesa llena de periódicos y revistas y a su alrededor algunos lectores. La secretaría era todavía una habitación más reducida (Lidia, 1927: 139).

Gràcies a Adrián del Valle coneixem el funcionament de la publicació anarquista catalana més important de finals del segle XIX: «Nos reuníamos generalmente en la secretaría, que era a la vez Administración y Redacción de *El Productor*. Esteve no faltaba ningún día y faltaba pocos Pellicer. Alguna que otra vez concurrían Celso Gomis, Anselmo Lorenzo, Llunas, Torrents Ros, Fargas Pellicer» (Lidia, 1927: 140). Els membres més actius del grup i que més van contribuir a la òptima marxa del setmanari, segons Lidia, foren Pedro Esteve i Antoni Pellicer Paraire. També hi contribuïen, a banda dels esmentats i malgrat que no solien prendre part a les discussions i la feina de redacció, Gaspar Sentiñón i Fernando Tarrida del Mármol. A la majoria els unia un rerefons professional comú.

L'origen del veritable periodisme anarquista català es troba al taller tipogràfic La Academia, en funcionament entre 1878 i 1892. En aquell establiment s'imprimien publicacions de caire

republicà, catalanista, lliurepensador i anarquista,¹²⁹ i entre els tipògrafs es configurà un cercle de pensament progressista que evolucionà amb rapidesa envers l'anarquisme. *El Productor* i la revista sociològica *Acracia* els van crear els treballadors de La Academia. Com recordaria Pedro Esteve l'any 1915, amb ocasió de la mort d'Anselmo Lorenzo: «Fargas [Rafael Farga i Pellicer], el maestro de los anarquistas catalanes, había reunido en ella la flor y nata de los tipógrafos idealistas y revolucionarios, convirtiéndola en un foco irradiador. Casi no había uno que no fuera, al menos, un adalid de la causa del trabajo».¹³⁰ No és estrany que els tipògrafs tinguessin un paper clau com a impulsors de la premsa anarquista. Segons Soriano i Madrid (2016: 23): «Los obreros tipógrafos constituyen durante el último tercio del siglo XIX y buena parte del primer tercio del XX, la vanguardia del proletariado, no sólo por su estratégica posición en el mundo de la cultura, sino fundamentalmente por su elevado grado de formación en comparación con el conjunto del mundo obrero».¹³¹

Pel que fa al grup d'*El Productor*, les explicacions de Palmiro de Lidia permeten distingir entre els periodistes que s'ocupaven de les tasques administratives i de molts dels textos polítics, per un costat, i dels qui col·laboraven amb textos de profunditat superior però amb menor freqüència. A la primera categoria hi pertanyien Esteve i Pellicer Paraire. Conta Del Valle (1927: 140) que: «Era Esteve el elemento más activo. Espíritu dinámico, se complacía laborando y excitando a los demás a laborar. La cultura que poseía la había adquirido compondor en mano, en su trabajo de tipógrafo, y la completó con lecturas. [...] Amaba *El Productor* como si fuera algo propio, carne de su carne. Atento a las necesidades del periódico, solicitaba original y escribía si hacía falta». Sobre Antoni Pellicer Paraire, a qui descriu com «de un temperamento más calmoso y de una inteligencia mucho más cultivada» que Esteve, Palmiro (1927: 140) explica que

¹²⁹ Entre les publicacions impreses a l'establiment de La Academia, a més de *El Productor* i *Acracia*, destaquen, com a mostra de la confluència de diversos corrents de pensament, *L'Avenç*, *L'Escut de Catalunya* (1879-1881), *La Il·lustració Catalana* (1883-1894), *El Federalista* (1885-1888, 1892-1895) i *La Asociación* (1883-1889). També s'hi imprimí *La Luz* (1887), l'òrgan d'un centre lliurepensador que freqüentaven molts dels empleats de la impremta, a través del qual van entrar en contacte amb l'anarquisme. Vegeu: Taló Martí, Marcel: *Más que una imprenta: el taller tipográfico La Academia (1878-1892) y la cultura republicana*. Espacio, tiempo y forma. Serie V, Historia contemporánea, N.º 28, pp. 117-138.

¹³⁰ Esteve, Pedro: *Anselmo Lorenzo*. Tierra y Libertad, nº especial (24 de març de 1915), p. 12.

¹³¹ George Esenwein (1989: 116) inclou Esteve i Pellicer Paraire entre els anarquistes espanyols més destacats de finals del XIX en companyia de Fernando Tarrida del Màrmol, Ricardo Mella, Teobaldo Nieva, Ernesto Álvarez, Federico Urales i Soledad Gustavo (o Joan Montseny i Carret i Teresa Mañé i Miravet), Teresa Claramunt, Josep Prat i José Montenegro.

«escribía mucho y bien. Hizo popular el seudónimo de “Pellicu”, con que calzaba algunos de sus trabajos, y cariñosamente le llamábamos así sus íntimos. Pero la mayor parte de su labor literaria era anónima. Puede afirmarse que fué el que más escribió para *El Productor*».

Les paraules de Palmiro, en resum, evidencien que el gruix de la feina del principal setmanari anarquista català corria a càrrec de dos persones. Esteve s'ocupava, sobretot, de les tasques administratives, i Pellicer Paraire de les qüestions editorials. En aquest sentit, *El Productor* no era massa diferent de la premsa comercial de l'època. Josep Morató i Grau, que fou redactor en cap de *La Veu de Catalunya*, publicà el 1918, any mateix de la seva mort, un opuscle que du per títol *Com és fet un diari*, en el qual assenyala que «L'organització de tot diari comporta tres departaments essencials: la *Redacció*, l'*Administració* i la *Impremta*» (Morató i Grau, 1918: 14).

El present estudi dedica atenció, al següent capítol, *Morfologia de la premsa àcrata*, al departament d'impremta. Quant a la secció administrativa, es feia càrrec, fonamentalment, de les tasques burocràtiques. Morató i Grau posa èmfasi en la gestió de la publicitat, però atès que els anuncis comercials no abundaven a les publicacions anarquistes, podem afirmar que la funció principal de Pedro Esteve era la gestió de la correspondència administrativa, que Morató i Grau (1918: 18-19) descriu amb tot luxe de detalls –encara que no podem afirmar que *El Productor* o altres mitjans àcrates disposessin d'un sistema tan ben organitzat–:¹³²

Figureu-vos que entreu en una habitació, o dues o tres, les parets de las quals siguin cobertes de dalt a baix i d'ample a ample per innumbrables rengles de nínxols diminuts, d'uns cinc centímetres quadrats de boca. La primera impressió del visitant és la de trobar-se entre les parets d'un immens rusc d'abelles gegantines. En cada petit nínxol hi ha un rull de faixes de paper que correspon a un abonat del diari, a un corresponsal, a un poble, i són agrupades per zones d'una manera tan perfecta que l'encarregat de “fer el correu” només traient una faixa de cada nínxol, seguint un ordre determinat i superposant-les en forma que cada grup s'encavalli amb el successiu, posa la tasca segons l'ordre de sortida dels trens, de manera que els encarregats de fer els paquets no hagin de perdre temps per fer classificacions.

¹³² El funcionament de la correspondència administrativa i de les altres vies de distribució de les publicacions anarquistes les cobreix en detall el capítol 5.

La redacció, «constituïda, naturalment, per tots els que, sigui en el concepte que es vulgui –polític, literari, informatiu, etc.– proporcionen el text al diari» (Morató i Grau, 1918: 15), es dividia alhora en tres components: direcció, redacció pròpiament dita i col·laboració. Per bé que *El Productor* i els altres periòdics anarquistes de volada considerable, anteriors o posteriors (*La Federación Igualadina* o *Tierra y Libertad*, per exemple), comptaven amb pocs redactors purs, a plena dedicació, sí que disposaven d'un elenc força ampli de col·laboradors habituals –més enllà dels textos ocasionals provinents del públic–.

En el cas d'*El Productor*, la majoria pertanyien al grup Benevento: els esmentats Anselmo Lorenzo, Cels Gomis, Josep Llunas i Pujals, Jaume Torrents Ros, Rafael Farga i Pellicer, Fernando Tarrida del Màrmol i Gaspar Sentiñón. Aquest últim, militant veterà i amb coneixement de llengües, tot i que era poc habitual trobar-lo a la redacció, desenvolupava una tasca molt important, segons Adrián del Valle: «Era un elemento activo, desde su casa. Escribía informaciones extranjer- ras, traducía documentos y cartas, presto siempre a ser útil, anónimamente, a la propaganda». Sobre Cels Gomis i la seva època a *El Productor*, Palmiro de Lidia (1927: 140) assenyalava: «Poseía extensa cultura y fué autor de notables libros de enseñanza. Escribió bastante en *El Productor* durante el mes que fué diario, siendo luego más parco en su contribución. Por su posición en aquella época, parecía no estar en condiciones de tomar una parte visible en la propaganda».¹³³ Fernando Tarrida del Màrmol,¹³⁴ nascut a la colònia de Cuba en una família acomodada i fill de pare català i mare cubana, era un cas similar, i encara més pronunciat que el de Gomis, de qui abraçava l'anarquisme obrer tot i no pertànyer a la classe treballadora:

Se contaba de Tarrida que su adhesión a la causa de los trabajadores era tal, que él mismo había provocado una huelga entre los operarios de una fábrica que poseía su padre en un pueblo de Cataluña. Por sus ideales y por su carácter independiente, vivía en aquel entonces algo distan- ciado de su familia. Se dedicaba a la enseñanza de las matemáticas, que dominaba como pocos, en colegios particulares de gente rica. Para evitarle complicaciones, cuando iba a tomar parte en

¹³³ Una al·lusió, sens dubte, a la proximitat de Gomis a les òrbites de la Renaixença i el catalanisme. Igual que altres plomes ocasionals en publicacions àcrates, sobretot a *La Tramontana*, com Eudald Canibell i Emili Guanyavents, Gomis formava part «la branca esquerrana de la cultura catalana, disconforme amb l'orientació conservadora de la Renaixença jocfloresca». Bravo, Montserrat: *Cultura i societat a la Restauració*. Barcelona: Curial edicions catalanes, 1992, p. 54.

¹³⁴ Sobre Tarrida del Màrmol vegeu Dalmau Ribalta, Antoni: *Per la causa dels humils. Una biografia de Tarrida del Màrmol (1861-1915)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015.

algún acto de propaganda, se le anunciaba en los carteles y en la prensa con el nombre de «Mármol», que era su apellido materno (Lidia, 1927: 141).

La participació de persones de classe mitjana i amb formació acadèmica a les publicacions anarquistes –Gomis era enginyer de camins, com Tarrida, i Gaspar Sentiñón era metge– evidència que, més enllà del caràcter o la vocació proletària dels mitjans en qüestió,¹³⁵ els de majors recursos i volada, com *El Productor* o *La Tramontana*, constituïen punts de trobada de personatges diversos quant a l'origen social. En moments puntuals s'hi van produir confluències inèdites. Des de finals de la dècada de 1880, precisament, es donà a Europa un auge d'intel·lectuals anarquistes, joves de classe mitjana amb formació universitària més deutors de Stirner, Ibsen, Nietzsche, Tolstoi, Emerson o Spencer que de Bakunin, Kropotkin, Proudhon o Malatesta, que a Catalunya van propiciar una entesa entre anarquisme i modernisme la dècada de 1890.¹³⁶

L'aparició de nous perfils anarquistes implicats i amb vocació difusora, acompanyada de l'estesa amb la vella militància proletària, propicià l'ampliació i la redefinició dels objectius del periodisme anarquista. Per bé que amb anterioritat ja s'havien publicat mitjans àcrates de continguts científic i cultural, sempre amb vocació divulgadora, a finals dels 1880 i, en especial, a la dècada posterior, van sorgir nous mitjans exclusivament culturals i adreçats a un públic de classe mitjana al que es pretenia aproximar a ideals emancipadors. A *Las luchas del periodismo*, Salvador Minguijón (1908: 155) fa un retrat caricaturesc de la nova classe de periodista que prengué forma aleshores:

¹³⁵ Val la pena esmentar que Tarrida del Mármol, malgrat la tasca important que desenvolupà, sobretot quan s'exilià Londres després del Procés de Montjuïc, època en que arribà col·laborar amb Piotr Kropotkin i Errico Malatesta, no era percebut com un veritable militant pel seu col·lega Pedro Esteve, que el 1915, amb ocasió de la seva mort prematura, va escriure un article al diari novaïorquès *Cultura Obrera* (Vol. III, 104, 10 d'abril de 1915) on afirmava: «No era, ni fue realmente nunca, un verdadero militante. Su posición social se lo impedía. Hijo de padres ricos, educado a la burguesa, con gran potencia cerebral y poca fuerza muscular, no pudiendo, como decía el mismo, calzar alpargatas, vestir blusa y soportar un duro trabajo manual, él, que resolvía los más intrincados problemas matemáticos con facilidad asombrosa, no hallaba solución al problema de vivir de acuerdo con sus deseos».

¹³⁶ Vegeu Castellanos, Jordi: *Aspectes de les relacions entre intel·lectuals i anarquistes a Catalunya al segle XIX. (A propòsit de Pere Corominas)*. Els Marges: revista de llengua i literatura, N.º 6, 1976, pp. 7-28. Per a una òptica espanyola, vegeu Litvak, Lily: *España 1900: modernismo, anarquismo y fin de siglo*. Barcelona: Anthropos, 1990.

Otros hay que no se meten en arengas, cosa que les parecería demasiado plebeya. Son los profesionales de la crónica, más atildados, más subjetivos que los propagandistas violentos. Política, sociología, religión, literatura, filosofía, todo lo recorren al desgaire, por todos los campos se meten sin escrúpulos, haciendo los mayores destrozos, como un caballo loco en una cacharrería. Nietzsche e Ibsen les rezuman por los poros aunque no los hayan leído. Tienen la pretensión de mostrarse superiores a toda norma, incluso a las normas de la lógica, y se ufanan de figurar en la pomposa categoría de anarquistas intelectuales. La paradoja los seduce, el diletantismo es su medio natural, la incoherencia les da la marca de la propia superioridad. Ser comprensivos, ondulantes, complejos, libradores de todas las formas de la vida, desdeñosos con toda convicción, tal es para ellos la suprema distinción, la suprema aristocracia intelectual.

En realitat, els intel·lectuals àcrates mancaven del sectarisme i el tarannà violent que els atribuïa Minguijón. A més, van tenir un paper decisiu. Segons Pere Gabriel: «Hubo a partir de la deblacle sindicalista de los segundos ochenta una verdadera fiebre intelectualizadora del anarquismo, el cual desde el autodidactismo se lanzó a la publicística y la codificación teórica. Sus revistas fueron de cualquier modo importantes y supieron establecer muchos puentes de encuentro con toda una generación joven de voluntad intelectual, que provenía de las nuevas clases medias urbanas y muy en especial del mundo de la prensa y la edición literaria».¹³⁷ Un nou perfil de col·laborador comportava, alhora, l'ampliació del públic. Des de *La Tramontana*, Josep Lluas i Pujals parlava de «induhir a la joventut, burgesa y tot, a l'estudi de la qüestió social sense prejudicis de classe, buscant sols la veritat y adoptantla y proclamantla alla hont es trobi».¹³⁸

La concepció i el caràcter de la revista *Ciencia Social* (1895-1896) il·lustren a la perfecció l'existència, al si de la premsa anarquista, d'una vocació més àmplia que la d'actuar com a portaveus de la classe obrera. El sociòleg Manuel Gil Maestre, que fou governador civil de Barcelona i, influït per Cesare Lombroso, s'especialitzà en l'estudi de la criminalitat, en deixà constància en referir la «reunió del Tibidabo», on els elements del grup Benevento que no s'havien dispersat a causa de la pressió policial després dels atemptats contra el capità general Martínez Campos,

¹³⁷ Gabriel Sirvent, Pere: *Anarquismo y anarcosindicalismo en la España del siglo XIX*, a Ortiz Heras, Manuel; Ruis González, David; Sánchez Sánchez, Isidro (coords.): *Movimientos sociales y Estado en la España contemporánea*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2001, p. 151.

¹³⁸ *La Tramontana*, 609 (31 de març de 1893).

el Teatre del Liceu i la processó de Corpus del carrer de Canvis Nous van revelar la propera aparició del mitjà a representants dels cercles àcrates barcelonins:

Abierta la sesión después de colocados vigilantes en las avenidas, un delegado del grupo Benévolo dijo que «estaban trabajando para dar a luz una revista de carácter científico, al estilo de la ya muerta *Acracia*, la cual pudiese tener entrada en las sociedades obreras y en las políticas más radicales, con objeto de poder inculcar las ideas anarquistas a los obreros de levita, como médicos, abogados, poetas, ingenieros, periodistas, comerciantes arruinados, pequeños industriales, etc.» añadiendo que cuando dicha revista se publicase «ya tendría asegurada la vida material para medio año» y que «por poca aceptación que mereciese, bien podría sostenerse un año o más» (Gil Maestre, 1897: 507).

Un dels intel·lectuals que més col·laborà amb *Ciencia Social*, Pere Coromines, recordava el 1926: «Nosaltres havíem encomanat als llibertaris l'amor a la llengua catalana, i coincidíem amb ells en el menyspreu de tota actuació política... Els nostres treballs eren publicats en els llocs preferents de les seves revistes, i un refinament espiritual soslllevava els homes nous de la família obrera» (Coromines, 1974: 27).¹³⁹ Coromines aporta alhora informació sobre el funcionament de la revista: «Era pels començaments de l'any 1896 que [Miguel de] Unamuno, Jaume Brossa i jo col·laboràvem en la revista àcrata *Ciencia Social*, editada en un entresol del carrer Nou de la Rambla per Gaietà Oller, tipògraf intel·ligent i viu com una mostela, i una colla d'obres que volien atreure's la joventut universitària» (Coromines, 1974: 43).

L'idil·li es trencà aviat a conseqüència del Procés de Montjuïc.¹⁴⁰ Alguns dels intel·lectuals anarquistes, com Miguel de Unamuno, van evolucionar ideològicament cap a posicions conservadores. D'altres, com Coromines, van seguir col·laborant amb publicacions àcrates, tot i que van deixar la militància activa. «Como no he nacido para mártir, procuraré en lo sucesivo mantenerme en una esfera especulativa sin meterme a revolucionario», sentenciava el 1897 (Duarte,

¹³⁹ La relació anà més enllà de l'àmbit periodístic i s'endinsà, de manera destacada, en el teatral. En paraules de Coromines, la representació dels *Espectres* d'Ibsen al Teatre Olimpo, a càrrec de la colla Foc Nou i el grup Teatre Independent, va reunir «dels fills d'en Güell fins als anarquistes de l'acció directa» (Castellanos, 1976: 21).

¹⁴⁰ Vegeu Pérez de la Dehesa, Rafael: *Los escritores españoles ante el proceso de Montjuich*, a H. Magis, Carlos (coord.): *Actas del Tercer Congreso Internacional de Hispanistas*. México D. F.: Asociación Internacional de Hispanistas, 1970, pp. 685-694.

1988: 132). Posteriorment, la influència dels intel·lectuals de classe mitjana seria rebutjada per anarquistes militants com l'italià Luigi Fabbri, que el 1918 els criticaria amb duresa en un opuscle traduït al castellà per Josep Prat amb el títol *Influencias burguesas en el anarquismo*.¹⁴¹

El quadre general del periodisme àcrata del període de 1881 a 1910 és el d'una activitat no professional i vinculada de manera estreta a la propaganda ideològica. La modernització, o professionalització, es produiria a finals de la dècada de 1920 a través de figures com Felipe Aláiz i Federica Montseny, personatges en qui Susanna Tavera observa paral·lelismes: «En general, el periodismo de Federica Montseny y de Felipe Aláiz, constituye un claro ejemplo de aquellas visiones modernistas que hacían del intelectual anarquista un “paradigma de cultura popular”». ¹⁴² Cap dels dos provenia d'un entorn obrer –Federica Montseny era filla de Joan Montseny i Teresa Mañé, els editors de *La Revista Blanca*, i Aláiz s'havia iniciat al món del periodisme de la mà de José Ortega y Gasset–. En qualsevol cas, ambdós venen a demostrar no només l'assumpció d'una visió periodística en consonància als criteris de l'època a les principals capçaleres anarquistes de les dècades de 1920 i 1930, sinó també la persistència d'un element intel·lectual rellevant.

¹⁴¹ “Esta especie de literatura –escribía Fabbri en relació a les novel·les inspirades per l'anarquisme– es la que ha hecho la mayor propaganda terrorista; una propaganda que en vano se buscará en todas las publicaciones, libros, folletos y periódicos que son verdaderamente la expresión del partido anarquista”. El document íntegre, es troba en línia: [<https://ateneolibertariosalamanca.noblogs.org/files/2014/12/luigi-fabbri-influencias-burguesas-sobre-el-anarquismo.pdf>]

¹⁴² Tavera, Susanna: *Revolucionarios, publicistas y bohemios: los periodistas anarquistas (1918-1936)*, a Hofman, Bert; Joan i Tours, Pere; Tietz, Manfred (coords.): *El anarquismo español y sus tradiciones culturales*. Madrid: Iberoamericana, 1995, p. 386.

3. Morfologia i continguts dels mitjans àcrates

Per comprendre la lògica interna i la tipologia de continguts dels mitjans anarquistes catalans de finals del segle XIX i principis del XX és necessari fer unes breus pinzellades sobre els progressos tècnics que modulen el desplegament de la premsa a escala masiva. Els mitjans informatius moderns, confeccionats per diverses persones, amb múltiples seccions i publicitat, van sorgir durant la Revolució Francesa i arribaren a Espanya, per influència del país veí, a la dècada de 1830 (Guillamet, 2003: 64, 86). Dos elements van determinar la disposició dels continguts dels mitjans: les notables innovacions tècniques introduïdes durant la centúria i els criteris professionals dels periodistes, qüestions íntimament relacionades en la mesura que els avenços tècnics van expandir considerablement les fronteres estètiques dels diaris, periòdics i revistes i, per tant, les possibilitats de presentar la informació al lector de la forma més atractiva o funcional possible.¹⁴³

La importància dels aspectes tècnics va resultar cabdal: «En 1800 el equipo que disponía una imprenta europea facilitaba una tirada de alrededor de 30 hojas/hora; en 1900, una rotativa podía imprimir en el mismo tiempo alrededor de 20.000 hojas».¹⁴⁴ Primer van entrar en escena les premses de vapor i mecàniques, com la de Marinoni –anomenada *La Presse*–, que a mitjans de segle podia imprimir fins a 2.000 fulls per hora. A la dècada de 1860 van aparèixer les rotatives, com la de Hoe, capaç d'imprimir uns 10.000 fulls per hora. El més rellevant va ser la linotip, inventada i perfeccionada entre 1880 i 1886 per l'alemany, nacionalitzat estatunidenc, Ottmar Mergenthaler. La màquina tenia un teclat que permetia a l'operari introduir el text a imprimir i el mecanisme de l'aparell organitzava els motlles tipogràfics de forma automàtica.

Els mitjans anarquistes no podien disposar, per qüestions econòmiques, de la maquinaria més avançada,¹⁴⁵ però el vincle entre la tipografia i el moviment era estret, com hem vist als capítols 1 i 2. Existiren diverses associacions i, fins i tot, cooperatives tipogràfiques vinculades a l'anarquisme. L'organisme més antic era la Unión de Noógrafos, que es va fundar a Barcelona el

¹⁴³ García Galindo, Juan Antonio: *Estudios de periodismo. Los primeros tratadistas españoles*, a Desvois, Jean-Michel (ed.): *Prensa, impresos, lectura en el mundo hispánico contemporáneo: homenaje a Jean-François Botrel*. Bordeaux: Université Michel de Montaigne Bordeaux 3; PILAR, 2005, p. 188.

¹⁴⁴ Martínez, Jesús A.: *Historia de la edición en España, 1836-1936*. Barcelona: Marcial Pons Historia, 2001, p. 219.

¹⁴⁵ Sabem que una altra premsa amb una orientació ideològica allunyada del centre polític, la carlina, sí que disposava d'instrumental avançat. El 1902, la societat que controlava *El Correo Catalán*, Fomento de la Prensa Tradicionalista, comprà una rotativa Marinoni. Vegeu Navarro Cabanes, José: *Apuntes bibliográficos de la prensa carlista*. Valencia: Torres y Sanchis, 1917, p. 117.

1872, s'adscivia a la FTRE i agrupava paperers, tipògrafs i litògrafs.¹⁴⁶ El 1878 sorgia la tipografia La Academia, que funcionaria fins el 1892 i imprimiria les publicacions anarquistes catalanes més rellevants. El 1899 es va fundar la Sociedad del Arte de Imprimir de Barcelona, impulsora de la impremta cooperativa La Neotípia, fundada el 1905 i aplaudida per Joan Maragall.¹⁴⁷ Tot plegat evidencia el predomini dels elements anarquistes entre els tècnics especialitzats, fet que explica no tan sols la bona qualitat material dels mitjans anarquistes, sinó també que, en ocasions, fossin summament experimentals, segons Litvak (1990: 269).

Els teòrics periodístics de principis del segle XX posaven de manifest la gran importància de l'estètica dels diaris per atraure i captivar els lectors i crear una identitat visual pròpia. Segons Augusto Jerez Perchet, director i redactor de diversos mitjans andalusos de l'època (1901: 31): «No es cosa baladí la confección del periódico diario. Este debe tener su *estética* ciertamente necesaria; pues aun las personas menos prácticas en achaques de la prensa, perciben impresión grata o desagradable, según la estructura». Rafael Mainar ([1906] 2005: 77) afirmava: «Hoy cada número, sin que el periódico pierda por ello su fisonomía propia, ha de ser de distinta confección, ha de ser algo como una obra artística dentro de una serie de iguales dimensiones, forma y procedimientos, pero perfectamente distinta de las restantes». El primer element a tenir en compte, i l'únic que es mantenia uniforme, per les funcions que desenvolupava, és la capçalera, «sello personalísimo del periódico» (Mainar, [1906] 2005: 77).

La capçalera

En tant que principal element identificatiu de la publicació, especialment en el cas de la premsa ideològica, la capçalera complia una doble funció: per una banda, referencial, en la mesura que permetia al lector identificar el mitjà i li proporcionava informació sobre la data de publicació i la periodicitat, el preu de l'exemplar, el cost de la subscripció, la direcció postal a la qual adreçar la correspondència –aspecte molt important a efectes de distribució– i, en ocasions, el nom del director o l'administrador del mitjà. Sovint, a més, sobretot en el cas de la premsa ideològica, la

¹⁴⁶ Roca i Albert, Joan: *L'Articulació social de la Barcelona contemporània*. Barcelona: Institut Municipal d'Història de Barcelona, p. 89.

¹⁴⁷ Barjau, Santi: *La Neotípia. Una impremta obrera a la Barcelona noucentista*. L'Avenç: Revista d'història i cultura, N.º 304, 2005, págs. 53-57.

capçalera actuava com a declaració d'intencions a través del nom del mitjà i, de vegades, d'un subtítol descriptiu o una o dues sentències o cites que l'acompanyen.

Els noms de les publicacions anarquistes catalanes tenen un profund caràcter ideològic o de classe. A la primera categoria hi pertanyen capçaleres com *Acracia*, *Ariete Anarquista*, *La Huelga General*, *La Nueva Idea*, *El Porvenir Anarquista*, *El Revolucionario* o *Tierra y Libertad*. En el segon grup hi podem incloure mitjans com *Los Desheredados*, *El Grito del Pueblo*, *El Productor* o *El Proletariado*, que identificaven en el títol el col·lectiu social al qual s'adreçaven. Altres mitjans recorren a noms destacats de l'imaginari àcrata com *La Conquista del Pan* –en referència a l'obra més coneguda de Piotr Kropotkin¹⁴⁸–, *Ravachol* i *El eco de Ravachol* –que adopten el sobrenom d'un conegut anarquista francès guillotinat el 1892– o *Espartaco*.¹⁴⁹ Destaca el to combatiu i mobilitzador de capçaleres com l'esmentat *Ariete Anarquista*, *La Alarma*, *La Huelga General*, *La Protesta*, *La Revancha*, *La Tramontana* i *El Vendaval*, que refermen la voluntat dels seus impulsors de sacsejar les bases de la societat.

Tenim també publicacions els títols de les quals fan referència a un ofici concret, com *La Asociación*, *El Eco de los Toneleros* o *La Cuña*, que funcionaven com a portaveus, respectivament, de la Sociedad de Obreros Tipográficos de Barcelona, la Federación de Oficiales Toneleros de la Región Española i la Federación Obrera del Ramo de Elaborar Madera de España. Es tracta en els tres casos de mitjans de caràcter sindical i que, lògicament, a banda d'informar sobre la situació de la classe treballadora, defensaven interessos d'ofici. També cal destacar un cas, el de *La Federación Igualadina*, en el qual el títol remet a les seccions federades de la FTRE a Igualada, que es feien càrrec de l'elaboració i publicació del mitjà.

¹⁴⁸ Publicada originalment a les publicacions anarco-comunistes franceses *Le Révolté* i *La Révolte* i editat en forma de llibre el 1892.

¹⁴⁹ L'esclau romà que protagonitzà la Tercera Guerra Servil (73 a 71 a. C.) es va erigir en una figura mítica per al moviment obrer en bloc, no tan sols per a l'anarquisme. En prengueren el seu nom La Lliga Esparquista, partit revolucionari marxista alemany fundat el 1915 per Rosa Luxemburg i Karl Liebknecht; la Alianza Obrera Spartacus, organització anarquista argentina de la dècada dels 30 del segle XX; i, a Catalunya, el Casal Nacionalista Obrer Spartacus, adherit a Esquerra Republicana. La significació del personatge és clara: «Espartaco era el ejemplo histórico más acabado que confirmaba la existencia de un instinto de rebelión que impulsaba al hombre, en especial a aquellos que eran sometidos a las peores condiciones de servidumbre, hacia la libertad». Vegeu Benyo, Javier: *La Alianza Obrera Spartacus: Anarquismo, vanguardia obrera e institucionalización del movimiento sindical en la década de 1930*. Buenos Aires: Libros de Anarres, 2005, p. 35.

Les revistes científiques i literàries es divideixen entre les que adopten un títol descriptiu, com *Ciencia Social* o *Salud y Fuerza*, que es canvià posteriorment a *El Nuevo Malthusiano*, i les que opten per una denominació més original i reivindicativa, com *Acracia* o *Natura*, nocions que transmetien un missatge ideològic inequívoc. *Natura*, per exemple, promocionava el naturisme. En alguns casos, la tria del nom amaga una lògica interna en relació a les idees del mitjà, el corrent ideològic o la postura que defensa al si de l'anarquisme. És el cas, per exemple, de la revista sociològica *Acracia*. El mot *acràcia* és un eufemisme per a la paraula *anarquia* que també fa referència a una societat sense govern. Tal i com assenyala George Esenwein (1989: 126), ara bé, amaga alhora un significat més pràctic: el propòsit d'introduir-lo fou promoure la idea d'un anarquisme «sense adjectius»; es pretenia adoptar un terme que no obligués els àcrates a triar entre l'anarco-col·lectivisme i l'anarcocomunisme en un moment en el qual es configurava la divisió entre les dues grans famílies de l'anarquisme internacional.

En ocasions, la pròpia publicació justifica la tria del nom quan es presenta al públic. És el cas del sabadellenc *Los Desheredados*: «Venimos al estadio de la prensa con modestas pretensiones, si bien con levantados propósitos. Nuestro programa está sintetizado en el título de esta publicación; coadyuvar en la medida de nuestras humildes fuerzas a la *emancipación* de todos los que padecen, al consuelo de los que sufren, a la *realización* del derecho y de la justicia entre los pobres y los desamparados».¹⁵⁰ La correspondència entre nom i programa és habitual. En el cas d'*Ariete Anarquista*, quan l'equip editor fa una crida a la col·laboració dels lectors, deixa ben clar que «todo trabajo que cuadre con el programa del Ariete Anarquista, que es *esencialmente* de combate, será insertado, con tal que sea literalmente comprensible».¹⁵¹

El nom de *La Tramontana*, la única publicació anarquista de caràcter satíric, i de les poques en català, és plenament metafòric, com il·lustrava el setmanari al text de presentació, *Ja hi som*, al número inicial, la capçalera del qual ja lluïa el característic gravat que identificà la publicació durant els quinze anys que es va vendre. La il·lustració mostra un home amb una barretina que bufa i provoca una ràfega de vent que tomba el campanar d'una església i escombra diversos

¹⁵⁰ *Los Desheredados*, 1 (6 de maig de 1882).

¹⁵¹ *Ariete Anarquista*, 2 (21 de març de 1896).

personatges caricaturescs que pertanyen als estaments burgès, militar i eclesiàstic. «¡Si se'n necessitan de tramontanadas per netejar tots los focos d'inmundicia!», declara l'equip editor.¹⁵²

L'element indispensable per ubicar ideològicament, en cas que en quedessin dubtes, la majoria de les publicacions àcrates, és el subtítol. Els grans mitjans anarco-col·lectivistes solien definir-se de manera vague i general, sense entrar en matisos ideològics en benefici de la unitat del moviment. *El Productor* s'anomenava *Diario socialista* –i més endavant, *Diario anarquista*–, *La Tramontana* duia el subtítol *Periódich polítich vermell*; *Los Desheredados* feia servir al principi l'expressió grandiloqüent *Órgano de todos los que aman la verdad y el bien*, tot i que posteriorment va canviar a *Periódico Anárquico-Colectivista*.

En el cas de les publicacions anarcocomunistes, l'autodefinició era força més intencionada i manifesta. *Ariete Anarquista* es definia com a *Periódico comunista*; *El Porvenir Anarquista*, com a *Órgano comunista-anárquico*; *La Revancha*, com a *Periódico comunista-anárquico*; *El Revolucionario*, com a *Quincenario Anarquista-Comunista acérrimo partidario de la Transformación Social*, i *Tierra y Libertad* (1888), com a *Quincenario anárquico-comunista*. Altres tendències i corrents, especialment al canvi de segle, també s'anunciaven a través de la capçalera. *La Huelga General*, quinzenari fundat i finançat per Francesc Ferrer i Guàrdia, es definia com a *Periódico libertario*, i *Lux*, portaveu de L'Escola Moderna del pedagog a Badalona, duia el subtítol de *Revista pedagógica il·lustrada*. *Lux*, cal precisar, no era, a diferència de les publicacions citades, un setmanari informatiu-doctrinal, sinó una publicació que tractava temes centrats en l'educació, generalment des de la perspectiva teòrica. També publicava poesia i, naturalment, notícies sobre l'Escola Moderna.

També les revistes científiques i literàries recorrien als subtítols, però més per anunciar els continguts i el caràcter del mitjà que no per adscriure's a una tendència determinada. *Acracia* es subtitulava *Revista Sociológica*; *L'Avenç*, en l'etapa final anarquitzant, mantenia la capçalera que feia servir des de 1883, però amb l'ortografia modernitzada: *L'Avenç Literari, Artístic, Científic. Revista mensual Il·lustrada. Ciencia Social* emprava el subtítol *Revista de Sociología, Artes y Letras*; *Natura* feia servir *Revista quincenal de Ciencia, Sociología, Literatura y Arte*. La revista neomalthusiana *Salud y Fuerza*, al començament, duia el subtítol *Revista mensual de la Liga de*

¹⁵² *La Tramontana*, 1 (16 de febrer de 1881).

Regeneración Humana. Procreación consciente y limitada, tot i que, a partir del n.º 5, va canviar a *Revista mensual ilustrada de la Liga de Regeneración Humana*.

Un aspecte freqüent en múltiples capçaleres, sobretot a les de tendència anarcocomunista, és la presència a la capçalera de cites o consignes punyets amb un missatge ideològic evident. El gracienc *La Nueva Idea* citava el moralista francès Nicolas Chamfort i un dels pares de l'anarquisme, Pierre-Joseph Proudhon: «Disfruta y haz disfrutar sin hacer daño ni a ti ni al prójimo. Esta es la verdadera moralidad», i «El primero que dijo eso es mío, fue el primer ladrón» – respectivament–. *Tierra y Libertad* (1888) tancava la capçalera, també, amb dues cites, una del filòsof i enciclopedista il·lustrat Denis Diderot –«La naturaleza no ha hecho servidores ni amos; no quiero dar ni recibir leyes»– i una del col·lectivista Mikhaïl Bakunin –«Antes que consentir el gobierno de la inteligencia preferimos pasarnos sin ciencia»–.

La Justicia Humana inclou dues llargues cites en una tipografia reduïda, una a cada costat del títol de la publicació i sense atribució concreta: «La resistencia a la opresión y a la tiranía, es el primer deber del hombre y también el primer derecho que concede la Naturaleza. Sin este derecho todos los demás son ociosos y ridículos porque carecen de garantía» i «La verdadera vida del ser humano es la satisfacción de todas sus necesidades. La libertad que ve gozar el obrero a sus explotadores aumenta el peso de su yugo y le inspira el deseo de emanciparse de todas las tiranías que le hacen esclavo». El sindical *La Cuña* emprava un lema curt i directe, en majúscules: «Unión es fuerza».

En paraules de Lily Litvak, aquestes breus consignes tenien una funció clara: «Estas frases, repetidas en cada número, constituían un punto fundamental de unión y cohesión para los lectores, ya que en ellas se reconocían e identificaban. Expresaban en forma sintética un acervo común de ideas, posiciones y juicios» (Litvak, 1990: 267). No només funcionaven com a elements identificatius sinó que tenien també una funció doctrinària: «Las frases se instalaban en la mente de los lectores a fuerza de repeticiones, funcionando como esloganes para unir, atraer, captar la atención, resumir un programa. Eran fórmulas que resumían de manera concisa, inmediata y fácilmente recordable, toda una ideología [...] Expresaban resoluciones comunes o ideales tácticos para provocar una acción a corto plazo» (Litvak, 1990: 268).

No és estrany que molt sovint apareguin a l'interior de les publicacions sentències del mateix estil que les divises o les màximes que acompanyen la capçalera. No perdem de vista la

importància de la difusió oral de la premsa anarquista, que ajuda a comprendre la profusió de frases repetitives i colpidores. «Los textos escritos son apoyados por la palabra en los discursos, son repetidos, como es el caso de las poesías sobre todo», afirma Valls (1988: 242). En el brevíssim període en que es va publicar, *Lux* incloïa, fins i tot, seccions anomenades *Esbozos*, *Máximas* i *Pensamientos*, que no eren sinó reculls de cites o sentències com les següents: «El hombre con pereza es un reloj sin cuerda»¹⁵³ o «El racionalismo es el triunfo de la vida contra el vivir actual», atribuïda a J. Sansoli-Verdier».¹⁵⁴

Entre els elements referencials de la capçalera, un dels més descriptius és el preu de la publicació i de la subscripció, acompanyats, de vegades, per informació sobre els donatius que acceptava el mitjà. Es tracta d'una informació especialment valuosa en el cas de les publicacions anarcocomunistes, que, a diferència de les anarco-col·lectivistes, no gaudien del suport econòmic d'una estructura sindical ni d'un nucli dur de lectors, i subsistien, en exclusiva, a través dels donatius, motiu pel qual es veien forçats a traslladar al públic la necessitat urgent d'una modesta col·laboració econòmica que els ajudés a mantenir el mitjà –vegeu el capítol 4 per aprofundir en el finançament de la premsa–.

El sabadellenc *Ravachol*, més tard *El Eco de Ravachol*, inclou sota el títol i el subtítol de la publicació una frase impresa en una tipografia particular que crida els lectors a col·laborar al finançament del setmanari: «Este periódico saldrá cuando pueda – Los que quieran contribuir a su publicación manden lo que puedan y pidan los ejemplares que necesitan a Joaquín Pascual; Huerta Nueva, 79, 1º – Quien no vea la cantidad anotada reclame a la Administración». *La Nueva Idea*, que gosà aparèixer el 1895, en ple Procés de Montjuïc, duia a l'espai dedicat, habitualment, a indicar el preu i la periodicitat del mitjà, dues frases indicatives: «Saldrá cuando pueda» i «Cada cual según sus fuerzas» –una al·lusió a la màxima socialista «De cadascú segons les seves capacitats, a cadascú segons les seves necessitats», que Marx havia enunciat a la *Crítica del Programa de Gotha* (1875) i que reprengué Kropotkin a *La conquesta del pa* (1888).

¹⁵³ *Lux*, 5 (31 d'agost de 1907).

¹⁵⁴ *Lux*, 4 (30 de juny de 1907). L'autor de la cita, a més de col·laborador de l'Escola Moderna, era actor de teatre, un perfil curiós entre els escriptors de la premsa àcrata. També escriví a *La Escena Catalana* (1908-1913), setmanari català orientat a la publicació de textos de caire dramàtic.

Seccions

A finals del segle XIX, els periòdics es dividien, quant a la organització dels continguts, entre els clàssics, on la divisió entre seccions era estricta, i els moderns, on guanyava pes la noció de la “primera plana” i les seccions eren menys uniformes. Entre els teòrics no hi havia unanimitat. Augusto Jerez Perchet (1901: 32) es posicionava: «Prefiero la confección relativamente anticuada, que consiste en secciones ordenadas; y rechazo el capricho de arrojar a granel las noticias, mezclando y revolviendo asuntos distintos». Mainar ([1906] 2005: 79, 82), en canvi, defensa una òptica més moderna: dedicar un ampli espai en primera plana a la informació “sensacional” i a articles de fons, i destinar el lloc sobrer a «artículos o *sueltos*, entendiendo por tales [...] aquellas notas o informaciones aun cuando sean telegráficas, que lleven epígrafe especial que les dé aspecto de articulitos cortos».

Les publicacions àcrates de les dècades de 1880 i 1890 seguien el criteri de Jerez Perchet. Cada secció complia una funció específica dins l'estructura interna del diari i era senzilla d'identificar. Posteriorment, l'evolució fou semblant a la dels mitjans comercials i el criteri de les seccions cedí pas a una organització més laxa. La morfologia de la premsa anarquista, ara bé, diferia en diversos aspectes de la que vertebrava la premsa comercial o burgesa. Com a punt de partida és interessant presentar la lògica interna dels mitjans que s'erigien com els rivals i alhora el mirall de la premsa àcrata. Un exemple de l'època inicial, el *Diari Català*, fundat per Valentí Almirall el 1879, donà a conèixer al número prospectiu les seccions en que distribuïria els continguts.¹⁵⁵ La divisió era la següent:

POLITICA;- en la que, per medi de articles y *sueltos* se tractarán todas las cuestiones que's creguin interesantes á la vida pública.

CIENTIFICA;- en la que procurarém tenir á nostres lectors al corrent dels progressos que's verifiquin en tots los rams de la ciencia.

¹⁵⁵ *Diari Català*, núm. prosp. (01/05/1879), a Figueres, Josep M^a: *Materials d'història de la premsa a Catalunya: segles XIX i XX*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1995, p. 21. Quant a informació sobre les seccions d'altres mitjans de l'època, vegeu Figueres, Josep M^a: *La Premsa diària en llengua catalana a finals del segle XIX*, a *Gazeta: Actes de les primeres Jornades d'Història de la Premsa*. Barcelona: Societat Catalana de Comunicació, 1994, pp. 43-44.

ARTISTICA;- en la que no sols publicarem treballs originals dels millors escriptor de nostre renaixement, sino que darem noticia y analizarém tot lo que en las diversas arts se produeixi en lo nostre país y al estranger.

DE NOTICIAS;- en la qual procurarem tenir als nostres lectors al corrent de lo que passi al mon, donant empero mes importancia á lo que toca á Catalunya en general y á Barcelona en particular.

OFICIAL;- en la que además de insertar los bandos y documentos que emanin de las autoridades, donarem traducidas las lleys y decretos que siguin de interés general.

TELEGRAFICA;- en la que donarem las últimas noticias que per tal medi arribin á Barcelona.

COMERCIAL;- en la que tractem de exposar los datos de interés per lo comerç de Barcelona, enterantlo dels preus corrents en los diversos mercats de Catalunya, y dels que en los punts de exportació alcansin los productes catalans, y sos similars en los principals punts de producció.

Les seccions del *Diari Català* són conseqüents amb els criteris d'actualitat de la premsa diària. Ara bé, les publicacions anarquistes es guiaven per uns objectius més amplis. El capítol 2 expressa la voluntat doctrinal dels mitjans àcrates. Les informacions de tipus ideològic eren les més rellevants i, per tant, els tempos de consum o d'utilitat dels periòdics eren més amplis que els de capçaleres com el *Diari Català*: «Un mismo ejemplar pasaba por varias manos y era conservado y leído repetidas veces» (Litvak, 1990: 261).¹⁵⁶ Cal tenir en compte, alhora, la considerable evolució que van experimentar els diaris i periòdics –no només anarquistes– en la forma de presentar i organitzar els continguts entre 1880 i 1910. Una aproximació superficial a la qüestió permet establir una línia cronològica.

Els primers setmanaris

Les publicacions anarquistes dels primers anys de la dècada de 1880 eren senzilles. Els mitjans catalans més destacats, *La Federación Igualadina* i *Los Desheredados*, distribuïen els continguts en només dues columnes –el segon passaria més endavant a tres, però mantenint la simplicitat de la maquetació–. Les seccions regulars eren escasses, i les peces, excepte els articles de tipus

¹⁵⁶ Litvak (1990: 261) cita un article de Ramiro de Maeztu, publicat el 1901 a *El Imparcial*, que es fa ressò de la major longevitat de les publicacions àcrates: «Estos libros, folletos, periódicos, no se leen a la manera de los otros, los burgueses, ni corren igual suerte. El libro burgués, aceptemos la palabreja, una vez leído, pasa a la biblioteca en donde suele dormir tranquilo hasta que los hijos lo descubren, si se vuelven curiosos al crecer. Pero el lector de la obra anarquista, obrero, por su punto general, no tiene biblioteca ni compra libros para sí solo».

ideològic, no duien títol ni subtítol, sinó que s'arregleraven amb breus separacions a l'espai de les seccions respectives. En el cas del setmanari sabadellenc, a banda dels textos doctrinals, que ocupaven la primera plana i molt sovint part de la segona, les seccions inicials eren *Crónica Local*, *Remitidos* i *Historia Contemporánea*. En conjunt, a *Los Desheredados* es prefiguren els trets que esdevindran característics de la premsa anarquista a finals de la dècada i que romandran en el decurs del període que cobreix el present estudi.

A l'època inicial, quan no havia deixat del tot enrere el llegat del republicanisme federal i el lliurepensament, el setmanari feia gala d'un to anticlerical accentuat als articles doctrinals i lloava personatges sense relació directa amb l'anarquisme, com Giuseppe Garibaldi.¹⁵⁷ En morir, el juny de 1882, el líder polític i militar, un dels referents heroics de l'esquerra internacional, *Los Desheredados* publicà en primera plana, en un requadre, el següent record: «Garibaldi ha muerto. Italia ha perdido un redentor, la libertad un atleta, la humanidad un héroe. Garibaldi ha muerto, pero el impulso comunicado por él al progreso humano es inmortal y eterno. ¡Respeto y gloria para su tumba! ¡Energía y valor para continuar su grandiosa obra!». ¹⁵⁸

A mesura que l'anarquisme, en llur variant col·lectivista, es feu evident a les pàgines de la publicació, l'element anticlerical dels textos ideològics que nodrien les primeres planes donà pas a reflexions de caràcter obrer i sindical, tot i que no desaparegué en absolut el desig d'establir una moral pròpia, diferenciada de l'establerta, que els editors consideraven retrògrada i clerical. Per exemple, podem trobar un article contra la tauromàquia:

La burguesia de Sabadell por mucho que adolezca de los vicios generales de las clases opulentas, no está tan degradada y abyecta como la de la Corte de las Españas, donde aquellos corazones, gastados hasta lo infinito, solo pueden emocionarse con sangre, intestinos hechos pedazos, espantables agonias y peligros que horrorizan. La alta sociedad que ni siquiera se toma el trabajo de saber cuanto le produce el obrero y lo detesta y huye su contacto, solo goza con toreros y manolas cuyas orgias constituyen su paraiso, haciendole olvidar el único infierno en que creen y temen, que es la revolucion.¹⁵⁹

¹⁵⁷ Un sector de l'anarquisme espanyol seguí venerant la figura de Garibaldi, a qui veien compatible amb l'internacionalisme de Bakunin i el federalisme de Proudhon. Vegeu Abelló Güell, Teresa: *El mito de Garibaldi en el anarquismo español*. Spagna contemporanea, N.º 25, 2004, pp. 21-38.

¹⁵⁸ *Los Desheredados*, 6 (10 de juny de 1882).

¹⁵⁹ *Los Desheredados*, 113 (28 de juliol de 1884).

Crónica Local i *Historia Contemporánea* delineen dos esferes informatives geogràfiques; una de local i una altra de nacional i internacional. En el primer cas, el setmanari informa sobre notícies esdevingudes al municipi i a l'entorn més immediat. Sovint tenen caràcter ideològic i es tracta d'un recull de premsa en clau crítica. Per exemple, en una ocasió informava: «La *Revista Popular* insiste en sus ataques contra la Enseñanza Laica».¹⁶⁰ També hi trobem textos relatius a l'actualitat sabadellenca o relacionats amb l'obrerisme. Per exemple, el mitjà es feia ressò dels maltractaments i abusos dels patrons de la població: «En la fábrica de los Señores Garriga hermanos (á) *Tambó* hace mucho tiempo se abusaba de la paciencia y bondad de un padre de familia, tejedor mecánico, por el mayordomo Antonio Reig (á) *Pamesclat*, llegando al extremo de pegar el referido mayordomo al tejedor».¹⁶¹

Los Desheredados informava, també, dels actes de propaganda anarquista: «En el local contiguo al salón del café del Círculo Recreativo de esta ciudad, tuvo lugar el sábado último 16 del corriente á las 8 y 1,2 de la noche, la inauguracion de desarrollo de temas, iniciada por la seccion de Propaganda».¹⁶² També podem llegir-hi informació en clau social, com la relativa als enterraments i batejos civils, de ressonàncies ideològiques: «Un niño y una niña han sido bautizados civilmente en la pasada semana, hijos de padres librepensadores, y dan prueba de serlo no imponiendo a sus hijos una religion determinada cuando no tienen aun razon ni criterio para escoger lo que más les guste».¹⁶³

La secció *Historia Contemporánea* és un recull de premsa de la geografia ibèrica. Els retalls publicats i discutits reflecteixen els interessos i objectius del setmanari; hi trobem sobretot notícies sobre del món obrer i de caire anticlerical. Els mitjans dels quals provenen els textos són diversos. Tot i que hi predominen setmanaris anarquistes d'altres indrets, com *El Motín* i *El Porvenir*, el ventall és ampli. Hi troben mitjans com *El Patriota*, de Madrid; *La Montaña*, de Manresa, o *El Mono*, de Gibraltar. Com era habitual a la premsa local i els mitjans modestos —anarquistes o no—, *Los Desheredados* cobria les seccions de notícies nacionals i internacionals amb notícies d'altres publicacions, a les quals afegia un breu comentari, sovint només un parell de línies, que resumia la posició pròpia.

¹⁶⁰ Los Desheredados, 12 (22 de juliol de 1882).

¹⁶¹ Los Desheredados, 19 (9 de setembre de 1882).

¹⁶² Los Desheredados, 21 (23 de setembre de 1882).

¹⁶³ Los Desheredados, 20 (16 de setembre de 1882).

La secció *Remitidos* és l'espai on el setmanari publicava la correspondència, element que esdevindria un dels trets més característics de la premsa àcrata. A *Los Desheredados*, les cartes dels lectors consistien, sobretot, en aportacions ideològiques al debat i en denúncies d'abusos laborals, qüestions recurrents a seccions similars d'altres mitjans durant el període. L'espai esdevenia, així, en una tribuna que nodria el debat permanent al si dels cercles àcrates locals i en un portaveu dels treballadors enfront del maltractament dels capatassos i els patrons. Per exemple, el 8 de juliol de 1882, el setmanari publicà una queixa d'un obrer anomenat Pedro Rusca:

Ciudadano Director «*De los Desheredados*»: Espero de la bondad de V. se sirva insertar en el periódico que tan dignamente dirige las siguientes líneas, por lo cual le quedará sumamente agradecido su compañero que firma al pié.

De algun tiempo á esta parte vienen sucediéndose en la fábrica de los Sres. Mandri y Cª llamada vulgarmente «*Vapor Gran de Cotó*» hechos, dignos tan solo de los que llevan á efecto, pues que despues de no dejar ganar el sustento, por la poca inteligencia del contraamaestre llamado Joaquin, hijo de Esparraguera, que fue *Esquirol* en la fábrica de Puig y Llagostera y sigue siendo todavía, despide á los trabajadores solo porque pertenecen a la Sociedad de Trabajadores, como ha sucedido conmigo, que aunque no ha podido hacerlo él miso, ha imbuido al mayordomo Baldomero para que lo hiciera.¹⁶⁴

Un element que aparegué amb freqüència, sobretot avançada la publicació, fou la poesia. Aquesta mena de textos enfortien la relació entre el mitjà i el públic, que es veia convidat a contribuir a l'elaboració dels continguts; donaven certa diversitat a la maquetació i, en resum, feien el setmanari més atractiu. No era rar en absolut; al segle XIX, la premsa no només difonia idees polítiques, socials, religioses i culturals, sinó que també constituïa una via d'expressió artística.¹⁶⁵ Ara bé, la poesia anarquista no es pot equiparar a les obres lleugeres que publicaven mitjans satírics i almanacs populars, sinó que posseïa una lògica pròpia. En paraules de Lily Litvak (1981: XV): «Los anarquistas consideraron [...] al arte y la literatura como fundamentalmente

¹⁶⁴ Los Desheredados, 10 (8 de juliol de 1882).

¹⁶⁵ Vegeu Mejías Alonso, Almudena; Arias Coello, Alicia: *La prensa del siglo XIX como medio de difusión de la literatura hispanoamericana*. Revista general de informacion y documentacion, Vol. 8, N.º 2, 1998, pp. 241-257.

sociales, constituyentes de una causa, y por lo mismo con un papel definido en el trabajo revolucionario».

La poesia àcrata denunciava les injustícies socials i la misèria dels treballadors, identificava els enemics de l'emancipació de la classe obrera i esbossava un futur utòpic. Un exemple del tipus d'obres poètiques que nodrien les pàgines de *Los Desheredados* el trobem al número 196, sense signar:

Tiene el Vallés un Convento
y ese Convento, un Cura,
celebra por los Domingos
cierta fiesta como suya,
Reune á todas las niñas
mas gallardas y una una
las hace cruzar corriendo,
los patios de la clausura.
La mas veloz gana el premio,
obteniendo la fortuna
de que el *beato* la bese
y le oprima la cintura.

Despues, adentro del pecho,
(sobre todo si ya es nubia)
coloca porcion de almendras,
que le saca una por una,
loando á Dios cuando nota
de la virgen rubicunda
el protuberante seno
que apenas el corsé ajusta.
Los padres de tales niñas,
tan cristianos y carcundas,
contentos deben estar
con esa mural tan pu... ra.¹⁶⁶

La *Federación Igualadina* seguia criteris molt similars als de *Los Desheredados*: els textos ideològics anaven a la primera i la segona planes, i, tot seguit, els continguts de la resta de seccions. La *Federación* comptava amb seccions diverses i no sempre fixes, com *Misceláneas doctrinales*, *Ecos proletarios*, *Variedades*, o *Arte y Ciencias*. Les dues primeres són les més comunes i apareixen en pràcticament tots els números. La primera és una vertadera miscel·lània que engloba reculls de premsa, sempre amb els comentaris corresponents de *La Federación*, a més del llistat de mitjans obrers que ha rebut al setmanari a la redacció, denúncies particulars i polèmiques sobre casos específics. Per exemple:

¹⁶⁶ Los Desheredados, 196 (26 de febrero de 1886).

Hemos recibido una colección de los números publicados del *Affamé* de Marsella, junto con los volúmenes de propaganda revolucionaria *La Ley y la Autoridad*, *A los Jóvenes*, por P. Krapotkine, y *Organización de la propaganda revolucionaria*, por J. Le Vagré.

Agradecemos al *Affamé*, de Marsella, y a la *Revolté* de Genevé la galantería.¹⁶⁷

Ecós proletarios combina les funcions de secció de correspondència i de taulell d'anuncis oficials d'organisme obrers. L'espai que rep sol ser força més extens que el del *Remitidos* de *Los Desheredados*. Com a òrgan de la secció local de la FTRE, és lògic, però, que *La Federación* rebés un volum superior de correspondència i generés un major debat sobre qüestions organitzatives i laborals. El 22 d'abril de 1883, per exemple, la secció incloïa dues cartes de caire reflexiu, una d'un teixidor i l'altra d'un camperol –totes dues sense el nom–, i un comunicat de la Federación Papelera de la Región Española, signat a Capellades. Les cartes cridaven a la unitat del moviment obrer i desenvolupaven, per tant, una funció persuasiva: «Asociaos. El hombre por si solo no es nada; pero tampoco es nada el capital ante la union de los obreros», deia la primera; «Acudid, pues, compañeros á la asociacion, y no permanezcais por mas tiempo en un estado tan perjudicial como lo es á toda la clase trabajadora», deia la segona.¹⁶⁸

Les seccions *Apuntes históricos* y *Arte y Ciencias* responen al paper educatiu del mitjà, tot i que eren absolutament ocasionals. A la primera hi trobem, per exemple, uns *Estudios Biográfico-Científicos sobre Galileo*, extrets de la *Revista de topografía, agrimensura y castro*, i publicats en dues entregues,¹⁶⁹ o una sèrie sobre els camps de treballs forçats siberians de l'Imperi rus, *El antro de Siberia*, extreta d'*El Progreso* i publicada en quatre entregues.¹⁷⁰

Arte y Ciencias, també ocasional, divulgava notícies sobre els darrers avenços científics i tècnics. Les pretensions educatives o divulgadores de la premsa àcrata, tot i que era secundàries respecte l'objectiu central de l'emancipació obrera, responien a la pròpia lògica del moviment. Segons Álvaro Girón Sierra: «La utopía anarquista estaba basada en el viejo mito de la armonía entre las fuerza sociales y naturales, una forma de entender la Historia que permitía creer en la posibilidad de una sociedad futura racionalmente organizada bajo los principios de la

¹⁶⁷ La Federación Igualadina, 87 (3 d'octubre de 1883).

¹⁶⁸ La Federación Igualadina, 12 (27 d'abril de 1883).

¹⁶⁹ La Federación Igualadina, 104 (30 de gener de 1885) i 105 (6 de febrer de 1885).

¹⁷⁰ La Federación Igualadina, 72 (20 de juny de 1884), 73 (27 de juny de 1884), 74 (4 de juliol de 1884) i 75 (11 de juliol de 1884).

Sociología». ¹⁷¹ És per això que els pensadors àcrates deploraven la manca d'instrucció dels obrers. *Los Desheredados* publicà una crítica que lamentava: «No nos cabe duda de que la gran mayoría de los obreros ignoran las brillantes conquistas que todos los días la ciencia verifica en la naturaleza, y por lo tanto viven; mueren, llevándose solamente un sin número de fatigas, sin haber añadido a su inteligencia más que lo que les ha sido indispensable para proporcionarse el sustento». ¹⁷²

Los Desheredados, tanmateix, difonia moltes menys notícies sobre ciència que *La Federación Igualadina*. Aquest setmanari participava, per exemple, que «el doctor Cutter, de Nueva York, ha publicado un estudio recomendando un pocedimiento hidroterápico para la curacion de las enfermedades dependientes de desarreglos gástricos». ¹⁷³ De vegades, les notícies tècniques tenien una relació estreta amb el món obrer. El 18 de febrer de 1884, el setmanari informava sobre l'andami Echevarria, un dispositiu de nova invenció que «garantiza en gran parte las desgracias que continuamente vienen sufriendo las personas que, por su oficio, tienen que trabajar á grandes alturas en la construccion de edificios». ¹⁷⁴ La font principal de les informacions científico-tècniques era la *Revista popular de conocimientos útiles*, de Madrid, el propòsit de la qual era «ilustrar en cuanto nos sea posible a las clases populares, vulgarizando los conocimientos científicos». ¹⁷⁵

Les informacions de caràcter científic que publicaven els mitjans anarquistes posteriors aprofundien en el potencial emancipador i l'impacte social de les descobertes, més que no pas en els detalls tècnics. *El Productor*, per exemple, publicaria un extens article sobre dones inventores, extret del francès *La Citoyenne*, ¹⁷⁶ i un article sobre higiene que afirma: «Los buenos higienistas son, pues, los que directamente van a destruir la causa de todos los males sociales». ¹⁷⁷ L'interès per la ciència és el que provocaria, en paral·lel, el sorgiment de publicacions de caràcter sociològic que, a les acaballes del XIX, esdevindrien mitjans veritablement avantguardistes i

¹⁷¹ Girón Sierra, Álvaro: *En la mesa con Darwin: evolución y revolución en el movimiento libertario en España (1869-1914)*. Madrid: Editorial CSIC, 2008, p. 18.

¹⁷² *Los Desheredados*, 3 (20 de maig de 1882).

¹⁷³ *La Federación Igualadina*, 53 (8 de febrer de 1884).

¹⁷⁴ *La Federación Igualadina*, 54 (15 de febrer de 1884).

¹⁷⁵ *Revista popular de conocimientos útiles*, 1 (3 d'octubre de 1880).

¹⁷⁶ *El Productor*, 67 (18 de novembre de 1887).

¹⁷⁷ *El Productor*, 276 (10 de desembre de 1891).

produirien curioses confluències amb el modernisme. Fou en aquesta mena de revistes, alhora, que el discurs científic de l'anarquisme assolí una vertadera coherència i uns objectius concrets més enllà de la difusió de coneixements.

A *La Federación*, les notícies internacionals eren un afer secundari, molt ocasional. Tanmateix, quan es publicaven, seguien els paràmetres habituals de l'època: una divisió per països i per ciutats. Els temes recollits, evidentment, tenien una vinculació estreta amb l'obrerisme. El 31 d'octubre de 1881, per exemple, el setmanari informava sobre successos ocorreguts a França, Itàlia, Suïssa, Àustria, Estats Units i Uruguai, la majoria relacionats amb vagues, detencions i actes reivindicatius, però també amb un atemptat amb dinamita contra una església de Montceau-les-Mines (França).¹⁷⁸

La Federación incloïa sovint a la darrera pàgina una secció, *Anuncios*, que no duia publicat, sinó un llistat de mitjans amb els quals compartia la ideologia anarquista i dels quals oferia al lector les adreces postals per si desitjaven subscriure's-hi. *La Unión Obrera*, d'El Ferrol, *El Cosmopolita*, de Valladolid, el sabadellenc *Los Desheredados*, la *Revista Social*, de Sants, i *Bandera Social*, de Madrid, són algunes de les publicacions que el setmanari igualadí recomanava als seus lectors.¹⁷⁹ La comunitat ideològica entre mitjans, per damunt de qualsevol consideració comercial, és un tret de la premsa anarquista que romandria immutable. Les agres diferències vingueren donades sempre per divergències ideològiques, però mai per disputar-se el públic, i era freqüent, durant l'època que cobreix el present estudi, que les publicacions es fessin publicitat les unes a les altres.

La premsa satírica: La Tramontana

El setmanari que dirigia Josep Lluнас i Pujals és una vetadera *rara avis* a l'univers de la premsa anarquista catalana. Es tracta de l'única publicació satírica que abraça una ideologia obertament àcrata, però que mostra més proximitat, quant a estètica, continguts i to, respecte altres setmanaris satírics en llengua catalana i de llarga vida, com *La Campana de Gràcia* (1870-1934) i *L'Esquella de la Torratxa* (1872-1939) (Vicente Izquierdo, 1994: 375). «Esta prensa respondía a la demanda creciente de un público urbano, diversificado, con inquietudes que abarcaban las

¹⁷⁸ La Federación Igualadina, 91 (31 d'octubre de 1884).

¹⁷⁹ La Federación Igualadina, 124 (19 de juny de 1885).

aspiraciones burguesas, obreras y las de una clase media que se ampliaba y se consolidaba con el auge industrial de una Barcelona en plena expansión», indica Josep Pinyol Vidal.¹⁸⁰

L'element característic de *La Tramontana* era la caricatura política. Entre 1881 i 1885, el setmanari no va disposar d'elements visuals més enllà de l'elaborada capçalera, però d'ençà la segona data no prescindí de caricatures de mides considerables. Primer anaven a la darrera pàgina, i posteriorment, des de 1887 fins la clausura del setmanari el 1896, van ocupar la portada, evidència de l'atractiu que devien tenir per al públic. Del simbolisme de les caricatures i les il·lustracions de la premsa àcrata se n'ocupa el capítol 8; en aquest apartat, els objectes d'anàlisi són l'estructura interna i el to de la publicació, aspectes en els quals *La Tramontana* es va mantenir uniforme en el decurs del temps.

La primera plana –la segona des que les caricatures s'hi van traslladar– l'ocupaven un o dos articles extensos que tractaven informacions rellevants d'actualitat sobre política o societat en qualsevol esfera –des d'una vaga a Sabadell,¹⁸¹ fins una conferència a L'Ateneu Lliure de Catalunya¹⁸²–; articles de tarannà satíric que es mofaven, per exemple, de la moda de l'època,¹⁸³ o textos de caràcter reflexiu sobre qüestions farcides d'ideologia, com la Revolució francesa –amb ocasió del centenari–¹⁸⁴ o la «llibertat humana».¹⁸⁵ El gruix de l'espai del setmanari, de tota manera, el copsaven les seccions fixes: *Ventades*, *Mal temps*, *Epígrafs*, *Cabòries* i, ocasionalment, la secció de crítica cultural *Espectacles*, a les quals es van afegir, més endavant, *Cartes de Fora* i, més breument, *Qüestions socials*.

Les seccions principals i de major continuïtat de *La Tramontana* han estat ressenyades per Manuel Vicente Izquierdo (1994: 385). *Ventades* «combinava la crítica política, la denúncia

¹⁸⁰ Vegeu el resum de la tesi *Iconographie et iconologie du dessin d'actualité dans la presse barcelonaise catalaniste et républicaine en langue catalane*, de Pinyol Vidal, a: *Iconografía e iconología de los dibujos de prensa barcelonesa (1870-1935)*. Cahiers de civilisation espagnole contemporaine: De 1808 au temps présent, N.º 2, printemps 2008. En línia a: [<https://journals.openedition.org/ccec/1893>]. Val a dir, ara bé, que l'auge de la premsa satírica no és un fenomen merament català, sinó global: «Los semanarios satíricos son un producto característico del siglo XIX, vinculado con la emergencia de la prensa popular barata y en particular, de la prensa ilustrada». Román, Claudia: *Oralidad, escritura e imagen en la prensa satírica rioplatense del siglo XIX*, a Jitrik, Noé (comp.): *Aventuras de la Crítica. Escrituras Latinoamericanas en el Siglo XXI*. Córdoba: Alción, 2006, p. 22.

¹⁸¹ *La Tramontana*, 102 (31 de maig de 1883)

¹⁸² *La Tramontana*, 313 (17 de juny de 1887).

¹⁸³ *La Tramontana*, 105 (22 de juny de 1883).

¹⁸⁴ *La Tramontana*, 422 (14 de juliol de 1889).

¹⁸⁵ *La Tramontana*, 370 (23 de juliol de 1888).

de corrupteles polítics i les notícies de les activitats que organitzaven les societats obreres, els cercles lliurepensadors i els centres federals. Vagues, vetllades literàries i musicals, inauguracions d'escoles laiques, banquets de promiscuació, enterraments civils i commemoracions republicanes compartien aquesta secció, que també servia per a fer crítica social i moral». Malgrat l'evident tarannà satíric, la informació d'actualitat en clau ideològica constituïa un element central de la revista. *Mal Temps* era un compendi de notícies anticlericals, sovint procedents d'altres publicacions; *Epigrames* era una secció de poemes breus de temàtiques diverses, i *Cabòries*, un espai de passatemps com xarades, jeroglífics, endevinalles i salts de cavall.¹⁸⁶ José Antonio Llera Ruiz afirma que, en aquesta classe de publicacions, l'humor quedava supeditat a la ideologia, i caracteritza el seu to de forma negativa:

Desaparece la medida de la sátira y el programa se transforma en arenga contra el enemigo conservador. Las razones mueren a manos de la agitación propagandística. Se explota el carácter persuasivo de conceptos universales como libertad, se rellena el discurso con la semántica de los afectos; el conservadurismo se hipercodifica, identificándose con el mal. Se simplifica la realidad como una lucha de los buenos, el pueblo justo, contra los malos, los descendientes del antiguo régimen.¹⁸⁷

Cadascuna de les seccions duia un encapçalament gràfic distintiu que evolucionà amb el pas del temps, però sense perdre les essències –excepte en el cas de *Cabòries*–. El de *Ventades* era una rèplica en miniatura de l'escena de la capçalera: un home amb barretina que bufa i crea una ventada que escombra els enemics dels treballadors; *Mal temps* mostra una tempesta sobre uns campanars en clara al·lusió al to anticlerical de la secció. *Cabòries* anà emmarcat durant anys dins la figura d'un drac, el coll i el cap del qual funcionaven com a lletra capitular. El 1890, el drac

¹⁸⁶ La presencia de passatemps a la premsa catalana es remuntava al segle XVIII. Vegeu Rubió i Balaguer, Jordi: *Il·lustració i Renaixença*. Barcelona: Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, 1989, p. 230. Cal precisar que no era un tret característic només de la premsa progressista, sinó de tota la premsa popular. Revistes de signe radicalment oposat a *La Tramontana*, com *L'Ametralladora carlista* (1871), de València, incloïen també una secció de passatemps amb xarades i endevinalles. L'estructura del mitjà en qüestió no era molt diferent de la de *La Tramontana*: un article inicial de fons – *Metral·la* (mescla de prosa i vers) – *Romanços* – *Passatemps* – *Última hora*. Vegeu Navarro Cabanes, José: *Apuntes bibliográficos de la prensa carlista*. València: Torres y Sanchis, 1917, p. 91.

¹⁸⁷ Llera Ruiz, José A.: *Una historia abreviada de la prensa satírica en España: desde El Duende Crítico de Madrid hasta Gedeón*. Estudios sobre el Mensaje Periodístico, N.º 9, 2003, p. 212.

va ser substituït per una figura humana amb barretina, possiblement un nen, que llegeix *La Tramontana*, i més endavant, per un conjunt de personatges que resolen trencaclosques. La funció dels encapçalaments gràfics era referencial: propiciaven que el lector identifiqués amb rapidesa cada secció.

La secció *Cartes de fora*, que començà a aparèixer amb freqüència el 1887, consistia en un recull de correspondència anònima d'arreu de la geografia catalana, signada en general per pseudònims i amb un marcat caràcter anticlerical, tot i que les denúncies exposades podien ser de qüestions molt diverses. En una ocasió, un veí de Terrassa que signava com *Un Jueu*, exposava les pràctiques d'un industrial de la ciutat:

Apreciat Director: Salut y pessetas. Té molta rahó Cervantes quan diu en el *Don Quijote* que "En todas partes cuecen habas, y en mi casa a calderades". Muchas y justas son las queixas que la classe treballadora en general exposa en el vostro periòdic, donantlas á la publicitat pera que serveixin d'esmena an els explotadors y d'avís an els explotats.

Però anem al cas: en aquesta localitat hi ha un fabricant que diu qu'es esperitista, el qui té sempre an els llavis les paraules *amor* y *caritat* (hipócrita!), y fa pocas semmanas que va donar feyna pera teixir á varios treballadors, pagant la mà d'obra á la meytat menos de lo que la pagan els altres fabricants d'aquí meteix.

Sent l'esperitisme una escola filosófica basada en el benestar general, en l'amor al pròxim y enemiga de la explotació de l'home per l'home, no us sembla qu'el fabricant de referencia deu ser un esperitista de conveniencia?

An aquest esperitista sols tenim de dirli que si continua abusant de la miseria dels treballadors ens veurém obligats á publicar la seva vida y miracles explotatius, aixecantli un monumento á *Nones*, ahont las generacions venideras admirin l'*amig de l'humanitat*.

Sense més per avuy, se despedeix de vos.¹⁸⁸

La combinació d'informació, ideologia, entreteniment i crítica social en clau satírica es mantingué constant en els quinze anys de vida de la publicació. A partir de 1890, però, la càrrega ideològica s'incrementà amb la inclusió d'una secció, *Qüestions socials*, que en refermà el caràcter anarquista i que abordà qüestions com el paper socioeconòmic de la classe mitjana,

¹⁸⁸ La Tramontana, 591 (25 de noviembre de 1892).

l'explotació laboral, les relacions entre comunisme i col·lectivisme, i diversos aspectes organitzatius del moviment àcrata. La presentació de la secció deixa patent que el propòsit n'era conduir el lector de classe popular cap a la ideologia anarquista i que també una revista lleugera com *La Tramontana* es comprometia amb l'emancipació de la classe treballadora:

Ab aquest comensém la serie d'articles que pensém dedicar al estudi de la qüestió social, analisant tots y cada un dels punts que interesan á tan intrincat problema. Que nostre criteri té d'ésser revolucionari al fer aquestos análissis, no tenim pera qué dirho. Tant aixís, que pera facilitar á nostres llegidors lo medi de buscar la veritat baix aquest mateix criteri, publiqué lo present article com á prolech de les qüestions que pensém presentar devant sos ulls, á fi d'ajudarlos al análissis revolucionari de la societat d'avuy, de quin análissis no podrán per menos de treuren la ferma convicció de ser una injusticia tot lo que no descansi en la igualtat de medis á la vida pera tots los sérs humans, en la igualtat de drets pera gosar de tots los bens de la naturalesa, aixís com en la recíproca igualtat de debers pera produhir y multiplicar aquestos goig que no poden realisarse sens lo saber y la activitat humanas.¹⁸⁹

La Tramontana havia publicat textos de teoria anarquista abans que aparegués la secció, i en seguí publicant quan la sèrie quedà exhaurida. La importància de *Qüestions socials* rau en la voluntat de Josep Lluas i Pujals i l'equip editor de contribuir al debat organitzatiu en un moment en el qual s'havia obert una escletxa considerable entre els seguidors de l'anarquisme col·lectivista i l'anarcocomunisme. Aquesta vocació no feu perdre *La Tramontana* els trets que la caracteritzaven. El setmanari no pretenia, en cap cas, complir el paper de la premsa anarquista informativa-doctrinal, que, després que deixessin de publicar-se *La Federación Igualadina* y *Los Desheredados* el 1885 i el 1886, respectivament, va recaure en *El Productor*.

El Productor

La modernització tècnica i periodística de la premsa anarquista es produí entre les dècades de 1880 i 1890 a través d'*El Productor*. L'ambiciós projecte del grup Benevento no donà lloc al gran diari que els impulsors havien projectat; tanmateix, el setmanari marcà un pas decisiu en molts aspectes. Es tractava d'un setmanari de gran format, amb unes dimensions de 48x32 cm,

¹⁸⁹ *La Tramontana*, 469 (25 de juliol de 1890).

superiors al format foli de publicacions com *La Federación Igualadina*, de 31x22 cm. La presentació en quatre columnes, en un estil més compacte, i amb una diversitat tipogràfica superior, indica que ens trobem davant un mitjà modern en la línia de la premsa més avançada del moment. Tot i que la presentació era sòbria, en ocasions especials la maquetació feia gala d'una elevada complexitat tècnica. El 1891, el quart aniversari de l'execució dels Màrtirs de Chicago, publicaren un número amb diverses litografies, filigranes i una primera plana adornada per la il·lustració d'una espiga amb els noms dels màrtirs, que ocupa la columna esquerra i de la qual penja una bandera on oneja el nom del mitjà.¹⁹⁰

Al marge dels aspectes tècnics, els continguts d'*El Productor* seguien les línies prefigurades per les publicacions anteriors. De les quatre pàgines de l'exemplar, la primera anava destinada a articles ideològics, encapçalats durant una època pel títol *Doctrinal*. Alhora, hi havia una sèrie de seccions fixes: *Misceláneas*, *Tribuna del Trabajo*, *Comunicaciones* i *Movimiento obrero* –que es dividia en *Interior* i *Exterior*–. En la breu època en que fou diari, la diversitat era superior. A banda de *Doctrinal*, que era força menys extensa, hi havia seccions de política, notícies locals, regionals i internacionals, ciència, art, espectacles i, fins i tot, moviments portuaris –igual que a la premsa diària comercial amb la qual aspirava a combatre per erigir-se en el diari obrer espanyol per excel·lència–. Com a mostra de la vocació generalista del mitjà, el número 7 incloïa un article sobre l'albinisme a la secció de ciència,¹⁹¹ i el 26, un extens comentari d'una exposició del pintor Antoni Fabrés a la secció de belles arts.¹⁹²

Els continguts de màxima immediatesa, com les seccions de moviments portuaris i espectacles, van desaparèixer quan la periodicitat esdevingué setmanal. Els continguts de ciències i arts van minvar de forma considerable. Per altra banda, dues seccions particulars gaudiren de major fortuna: *Moralidad burguesa* i, sobretot, *Martirologio del trabajo*. La primera era un compendi de malifetes, actes immorals i delictes comesos per empresaris, homes de negocis i altres personatges de classe alta: defalcs, estafes i, fins i tot, escàndols amorosos.¹⁹³ En una ocasió, el diari informava que:

¹⁹⁰ El Productor, 272 (11 de novembre de 1891).

¹⁹¹ El Productor, 7 (8 de febrer de 1887).

¹⁹² El Productor, 26 (2 de març de 1887).

¹⁹³ El setmanari es feu ressò d'un escàndol sentimental que involucrava un personatge de l'alta societat britànica. L'extens article porta el títol *Drama de la vida real*. Al mateix número, un article denunciava el tràfic de menors a Londres. El Productor, 46 (17 de juny de 1887).

Don Pedro Fernández Domínguez, comerciante, establecido en la ciudad de Lugo, ha desaparecido de dicha plaza para no prestar declaración en la causa criminal que se le sigue por consecuencia de haber sido declarado en estado de quiebra, y calificada ésta de fraudulenta o de quinta clase, con arreglo al Código antiguo.

Se halla declarado procesado don Sebastián Prieto y Jiménez, vecino de Encinas Reales (Córdoba), habiéndose dictado auto de prisión contra él por el Juzgado de Instrucción de la ciudad de Lucena, en el expediente de quiebra fraudulenta existiendo indicios de que puede estar en aquella capital o su provincia.¹⁹⁴

La secció en qüestió funcionava com una guia moral que presentava al lector els vicis de la burgesia i, per oposició, els assenyalava el camí correcte. Aquesta mena de discursos nodrien la teoria psiquiàtrica de la Degeneració, aleshores de moda en alguns cercles intel·lectuals. Segons Campos, Martínez Pérez i Huertas García-Alejo: «En torno a la idea de degeneración de la burguesía, socialistas y anarquistas articularon un discurso aparentemente coherente con su cosmovisión revolucionaria, pero que compartía en muchos casos un lenguaje higiénico-moral con la burguesía».¹⁹⁵ El discurs de la degeneració esdevé patent, de vegades, a les publicacions anarquistes catalanes. *El Productor* publicà en primera plana una prolixa i extensa conferència d'Anselmo Lorenzo a l'Ateneu Barcelonès que plantejava el següent:

¿Quién no vé que mientras la burguesía se encenega en la concupiscencia y rueda por el abismo de la decadencia, se levanta el proletariado constituyendo hoy la única esperanza de progreso? Ved á los degenerados sucesores de los héroes de 1789; en toda ciudad en que se manifieste potente el capitalismo existen esos jóvenes afeminados, que aquí vemos en la Rambla, que visten con exagerada servidumbre a los caprichos de la moda, ostentando en sus demacrados semblantes la huella del vicio, y comparadlos con esos nervudos trabajadores, curtidos por el sol, con la frente surcada por las arrugas del pensamiento.¹⁹⁶

¹⁹⁴ El Productor, 23 (26 de febrer de 1887).

¹⁹⁵ Campos, Ricardo; Martínez Pérez, José; Huertas García-Alejo; Rafael: *Los ilegales de la naturaleza: medicina y degeneracionismo en la España de la Restauración, 1876-1923*. Madrid: CSIC, 2000, p. 229.

¹⁹⁶ El Productor, 59 (29 d'abril de 1887). Al primer número de la revista *Acracia* (1886-1888), el seu director, Antoni Pellicer i Paraire, membre destacat del Grupo Benevento, com Lorenzo, introduïa el concepte de regeneració com un dels propòsits del mitjà: «Si se aplica á la sociedad, significa que, hallándose anteriormente en un estado floreciente, bajo todos aspectos, decayó, degeneró, y anhela volver á la época de prosperidad». *Acracia*, 1 (gener de 1886).

La secció *Martirologio del trabajo* informava sobre accidents laborals de tota mena i de conseqüències que oscil·laven entre ferides lleus, com el cas d'un jove que treballava a la confiteria Molina i Bordons, que es va fracturar un dit, fins a desastres de magnitud considerable que deixaven diverses víctimes mortals. Si la secció anterior pretenia esbossar una imatge decadent i lúgubre de la burgesia, en aquest cas es tracta de recordar amb constància als lectors els sacrificis diaris de la classe a la qual pertanyien. De vegades s'assenyalava un responsable, com l'amo d'una botiga del Passeig de Gràcia que va llençar un martell a un dels empleats, un noi de quinze anys.¹⁹⁷ En general, però, no es fan atribucions, i els breus textos que formen part de la secció es limiten a exposar les desgràcies:

En una casa en construcción de la calle de Atoche baja, en la Coruña, ocurrió el martes una gran desgracia. Sobre un andamio a la altura del segundo piso cayó una gruesa piedra, viniendo a caer en un patio lleno de piedras y maderas tanto el andamio como los trabajadores que en él se hallaban. De estos resultaron heridos o con fracturas diez o doce, tres de suma gravedad.

En la trinchera llamada la Fragua, en la vía en construcción de Zafra a Huelva, ha ocurrido un desprendimiento de tierras, quedando sepultados tres operarios, que fueron extraídos cadáveres.

Tres albañiles se comprometieron el jueves de la semana pasada en Valencia á limpiar un pozo negro en la calle de las Germanías. El primero cayó asfixiado dentro del depósito; el segundo bajó en su auxilio y sufrió igual suerte; el tercero hubiera perecido de igual modo sin el socorro de algunos vecinos y transeúntes.¹⁹⁸

Convé observar, a més, que la secció no es limitava a les desgràcies ocorregudes en sòl espanyol, sinó que també recollia accidents en països estrangers, sempre de grans dimensions. Un cop, per exemple informà sobre la mort de setanta treballadors a les mines carboníferes de Sydney (Austràlia) i l'ensorrament d'un mur de la fàbrica Vandekerckhove de Gant (Bèlgica) sobre un grup d'obrers.¹⁹⁹ Informar, encara que fos breument i de segona mà, sobre accidents en altres indrets del món, responia a la voluntat transnacional de l'anarquisme.

¹⁹⁷ El Productor, 57 (2 de setembre de 1887).

¹⁹⁸ El Productor, 52 (29 de juliol de 1887).

¹⁹⁹ El Productor, 36 (8 d'abril de 1887).

Les seccions convencionals d'*El Productor* seguien els passos dels periòdics anarquistes precedents. *Miscelánea* mesclava píndoles de comentari polític i de premsa. Com succeïa a *La Federación Igualadina* i moltes altres publicacions de l'època, *El Productor* extreïa peces d'altres mitjans i les complementava amb comentaris i valoracions per fer-ne una lectura àcrata. *Comunicaciones* no era ben bé un espai dirigit a publicar cartes de lectors, sinó la secció on els corresponsals del periòdic en altres ciutats publicaven informacions de tota mena, sobretot cròniques de mítings, però també de manifestacions i reunions. *Tribuna del trabajo* funcionava com a escenari per debatre qüestions organitzatives i, sovint, doctrinals. Era un veritable punt d'encontre entre grups i cercles locals que defensaven i contraposaven punts de vista dissímils sobre determinades qüestions. Quant a *Movimiento obrero*, era un recull exhaustiu de notícies de temàtica obrera a escala regional i internacional. *Interior* feia referència a Espanya, i *Exterior* a l'estranger. Més tard, la divisió s'estructurà en *Locales*, *Regionales* i *Universales*.

Un tret que distingeix *El Productor* de la premsa anarquista precedent, i que referma les pretensions dels editors de crear quelcom més que un setmanari doctrinal amb notes informatives, és la presència continuada d'un espai de fulletó, «hoy el fondo de lectura, el más considerable elemento de distracción de nuestras clases populares», en paraules del *Repertorio de buenas lecturas* de 1899.²⁰⁰ Es tractava de textos, generalment de caràcter literari, que apareixien a la part inferior d'una de les planes de la publicació i que disposaven d'elements formals definits: «ubicació; cos de lletra, sovint més petit que el text del periòdic; numeració pròpia; continuació amb periodicitat diària».²⁰¹ A la segona època daurada del fulletó, que havia començat aproximadament el 1880, el gènere que predominava era la novel·la per entregues.

Les obres que apareixien als faldons dels diaris decimonònics eren de qualitat variable. A escala catalana, «oscil·len entre les adaptacions costumistes de Pitarra i les narracions històriques», tot i que posteriorment el gènere «evolucionà cap a posicions lingüístiques i literàries amb narradors que van anar més enllà del costumiste planer».²⁰² En qualsevol cas, al període de

²⁰⁰ Villapadierna, Maryse; Lécuyer, Marie-Claude: *Génesis y desarrollo del folletín en la prensa española*. A Magnien, Brigitte (coord.): *Hacia una literatura del pueblo: del folletín a la novela (el ejemplo de Timoteo Orbe)*. Barcelona: Anthropos, 1995, p. 26.

²⁰¹ Figueres, Josep M^a: *El primer diari en llengua catalana: diari català (1879-1881)*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1999, p. 229.

²⁰² Ferrando i Francés, Antoni; Nicolás Amorós, Miquel: *Història de la llengua catalana*. Barcelona: UOC, 2011, p. 335.

1860 a 1908, a la premsa diària, tant de Barcelona com de Madrid, hi predominaven autors estrangers, i en concret francesos. L'obra que *El Productor* escollí pel seu fulletó va ser *Germinal* (1885), d'Émile Zola. Començà a publicar-la al número 26, el 9 de març de 1887, però es deixà incompleta al número 143, el 10 de maig de 1889. *Germinal*, per la seva temàtica obrera, esdevingué un autèntic fenomen de masses entre els anarquistes d'arreu del món, que fins i tot escollien el títol metafòric de la novel·la com a nom dels seus fills.²⁰³

En el cas d'*El Productor*, l'interès en publicar una novel·la per entregues no era exclusivament oferir al lector els mateixos continguts, enfocats a l'entreteniment, que podia trobar a la premsa de signe ideològic contrari. *Germinal* té una lectura ideològica força clara; no és cap sorpresa, per tant, que la premsa anarquista aprofités el reclam de la novel·la per reforçar els missatges ideològics dels textos informatius i doctrinals. Els periòdics àcrates espanyols de les darreres dècades del segle XIX iniciarien la publicació per entregues de fins a deu novel·les, totes de temàtica relacionada amb la lluita social i les misèries de la societat.²⁰⁴

La premsa anarcocomunista

Des de la segona meitat de la dècada de 1880 fins el 1896, en paral·lel a una premsa àcrata que aspirava a jugar per a la classe obrera el paper dels diaris comercials per a la burgesia, proliferava sense massa èxit el periòdic anarcocomunista. Es tracta d'una publicació més senzilla que periòdics com *El Productor*, tant en l'aspecte tècnic –en general eren de dimensions més reduïdes i d'una qualitat d'impressió inferior– com en el contingut i, en conseqüència, en els propòsits. El tret comú de les publicacions d'aquesta mena és la preponderància dels textos doctrinals, amb que pretenien no tan sols convèncer el lector de les bondats de l'anarquisme, sinó també combatre les idees col·lectivistes. *El Porvenir anarquista* (1891), tot i que proclamava «nos

²⁰³ Miguel de Unamuno ridiculitzaria la veneració obrera envers la novel·la en un article titulat *Carne sobre hueso*, al diari *El Progreso* (29 de desembre de 1897): «aún hay quienes creen que el *Germinal* de Zola es una especie de evangelio socialista, como creen los chicos de bachillerato que son científicas las novelas de Julio Verne». A Unamuno, Miguel de; Gómez Molleda, María Dolores (ed.): *El socialismo español y los intelectuales: Cartas de líderes del movimiento obrero a Miguel de Unamuno*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1980, p. 69.

²⁰⁴ Sobre el fulletó anarquista i socialista, vegeu: Brey, Gérard: *Práctica del folletín en la prensa obrera española (1881-1940)*, a Magnien, Brigitte (coord.): *Hacia una literatura del pueblo: del folletín a la novela: el ejemplo de Timoteo Orbe*. Barcelona: Anthropos Editorial, 1995, pp. 64-76.

apartaremos cuidadosamente de todo espíritu de intriga y pequeñeces individuales, que pudieran agriar las cuestiones»,²⁰⁵ no dubtava en qualificar Errico Malatesta de «buffone».

Alguns dels mitjans eren extremadament simples quant a les seccions, tot i que emetre un judici fóra precipitat si tenim present el reduït nombre d'edicions de les publicacions en qüestió. En el cas dels periòdics de major durada, les tendències són fàcilment identificables. A *Tierra y Libertad* (1888-1889) hi trobem dues seccions, *Movimiento Social i Exterior*; a *La Nueva Idea* (1895) només una, *Revista Social*, que es dividia en *Interior i Exterior*; a *Ariete Anarquista* (1896), *Movimiento Social i Miscelánea*. En conjunt, informaven sobre esdeveniments de l'àmbit obrer: la formació de col·lectius de treballadors, la publicació de manifestos, vagues, detencions i altres episodis de repressió, l'aparició de noves publicacions, etc. La nota de color la trobem a la secció *Miscelánea d'Ariete Anarquista*, que conté elements humorístics poc habituals a la premsa anarcocomunista:

Con el nuevo descubrimiento de los rayos X, no son pocos los chistes que se gastan en los periódicos y conversaciones.

Cada cual fotografía según su modo de ver el cerebro de un enemigo; pues yo no quisiera más que fotografiar el de los jefes del partido obrero. Lo que hallaría no lo sé, pero me parece que no podría ser otra cosa que una noche intensa, con una estrellita del norte. Las tacas que en dicha estrellita podrían descubrirse se cambiarían después de un examen detenido en butacas de Congreso.²⁰⁶

Alguns periòdics, com *La Justicia Humana* (1886) i *Tierra y Libertad* (1888-1889), incloïen també una secció de correspondència on publicaven cartes signades per treballadors emigrants que residien a ciutats com París, Buenos Aires o Chicago, que, segons la costum de l'època, sovint definien com a corresponsals encara que no tinguessin vincles directes amb la publicació.²⁰⁷ Es tracta d'informacions originals que contribuïen a disminuir la dependència de la premsa anarquista respecte altres mitjans per elaborar les seccions de notícies internacionals en un moment

²⁰⁵ El Porvenir Anarquista, 1 (15 de novembre de 1891).

²⁰⁶ Ariete Anarquista, 2 (21 de març de 1896).

²⁰⁷ *El Productor* sí que disposava de corresponsals directament vinculats a la publicació i que es dedicaven principalment a la tasca periodística, com s'assenyala al capítol 6: *Les relacions internacionals de la premsa anarquista catalana*.

on el telègraf no era a l'abast de tothom i les agències dominaven el flux d'informació que arribava a la premsa des de l'estranger (Valls, 1988: 164-167). Moltes de les notícies de la secció de correspondència tractaven sobre temes específicament obrers, mentre que d'altres constitueixen valuosos documents sobre les circumstàncies de l'emigració obrera a finals del segle XIX.

Un testimoni excel·lent el trobem a la carta d'un obrer barceloní, publicada per *Tierra y Libertad* (1888-1889), que descriu les dures condicions del viatge transatlàntic entre Le Havre i Buenos Aires a bord d'un vaixell de vapor: «por más que estendimos la vista de todos lados, ni casa, ni poblado, ni cumbre, ni nada de tierra divisamos, sinó la bóveda del cielo con sus millones de estrellas resplandecientes y la inmensidad del Océano Atlántico, cuyas oleadas imprimían un balanceo á nuestro vapor que nos hacía ir de derecha á izquierda, al mismo tiempo que lo hacían cabecear de tal modo que completaba de hacernos perder el equilibrio».²⁰⁸ L'emigrant descriu també l'arribada a Buenos Aires i la vida a l'Argentina, i exposa una comparativa entre els preus de Barcelona i els de la ciutat del Río de la Plata.

El to dels periòdics anarcocomunistes era més aferrissat i combatiu que el dels anarcocol·lectivistes, que aspiraven a un públic més ampli i divers. Els seus posicionaments resultaven també més radicals. El sabadellenc *El Eco de Ravachol* fins i tot gosava explicar, en primera plana, la fabricació i el funcionament de dues substàncies emprades en atemptats terroristes, la nitroglicerina i la dinamita. Un cop elaborada la nitroglicerina, «para hacer la dinamita, se extiende la materia porosa en polvo muy fino; se extiende dentro de una caja de plomo, se añade poco á poco la nitro-glicerina y se amasa con una espátula de madera. Luego se introduce en el cartucho, que suele ser de caouchuo gutapercha ó metal. Cuando pequeños, son de papel apergaminado; cuando grandes de metal».²⁰⁹

La declaració d'intencions d'*El Porvenir anarquista* és una bona mostra de l'esperit radical que impregna els periòdics anarco-comunistes:

Nos limitaremos sobre todo á coger al toro burgués por los cuernos; enseñaremos el mundo nuevo, que impulsa y excita, á los jóvenes de ardoroso espíritu y grandes pasiones; y á todos los que la gangrena de la bajeza, de la humillación y de la cobardía no ha herido aún, haremos ver

²⁰⁸ *Tierra y Libertad*, 20 (20 d'abril de 1889).

²⁰⁹ *El Eco de Ravachol*, 8 (21 de gener de 1893).

las infmias sin cuento del viejo mundo, que se va, pero que aun nos tiene bajo sus impuras garras. Pasaremos por el tamiz de nuestra independencia todos los crímenes, todas las orgías, á diario, de este asqueroso insecto director burgués... que envenena con su áspid a la humanidad.²¹⁰

Al marge de l'exaltació, tant *El Eco de Ravachol* com *Ariete Anarquista* van començar a publicar novel·les en format de fulletó. El primer es decantà per una composició anònima autòctona, *1º de Mayo, Sueño de un burgués*, publicada originalment el 1892 per l'anarquista saba-dellenc Juan Comas Faura, que disposava d'una impremta on es van imprimir, entre 1886 i 1889, els fulletons de l'Agrupación de Propaganda Socialista, de la qual formava part, i els d'*El Productor* (Soriano i Madrid, 2016: 23). *Ariete Anarquista* s'inclinà per la traducció de *Biribi, discipline militaire* (1890), novel·la antimilitarista del francès Georges Darien (1862-1921). Tots dos periòdics tingueren una vida curta i, per tant, la publicació aviat es veié interrompuda.

El nou segle

Els mitjans anarquistes de la dècada de 1900, entre els que destaquen *La Huelga General*, *Tierra y Libertad* i *Solidaridad Obrera*, són hereus de la modernització que suposà *El Productor*, tot i que el primer no assoliria tanta profunditat en matèria informativa. *Solidaridad Obrera* i *Tierra y Libertad* es publicaven en gran format i a quatre columnes –i a cinc, de vegades, el segon–. *La Huelga General* és de dimesions inferiors i presenta una maquetació de tres columnes. Dels aspectes formals, el més ressenyable és la consolidació del titular; els textos, encara que s'englobin en una secció comuna, van encapçatals per un titular propi amb una tipografia diferenciada, al contrari del que succeïa prèviament. En tots els casos, l'organització dels continguts és més laxa que als periòdics del segle anterior; la coherència cedeix pas al criteri de rellevància informativa, malgrat que la primera plana encara conté en tots els casos un volum considerable de reflexions teòriques i textos de propaganda.

La Huelga General presenta com a seccions fixes *Misceláneas*, *Movimiento Social* i *Comunicaciones*. La continuïtat envers la premsa del segle XIX és evident: *Misceláneas* és el clàssic recull de premsa que prossegueix la tradició de l'intercanvi de publicacions del mateix ram ideològic i la crítica envers la premsa burgesa. La secció també inclou breus en clau informativa. Per

²¹⁰ El Porvenir Anarquista, 1 (15 de novembre de 1891).

exemple: «Nuestros amigos Tarrida y Ventura nos anuncian que el infatigable luchador Kropotkin se halla enfermo, habiendo pasado una crisis peligrosa de la que ya se halla libre, aunque obligado á permanecer inactivo por prescripción facultativa».²¹¹

Movimiento Social es fa ressò de notícies relacionades amb la lluita i les reivindicacions obreres, com vagues i repressions. Les peces són d'una extensió molt diversa i encara no duen titulars. Algunes són breus: «El teniente de la guardia civil que mandaba las fuerzas que hicieron fuego contra el pueblo durante los últimos sucesos de la Coruña fué agredido con tres tiros de revólver por el hermano de uno de los muertos, que ha hecho expresamente el viaje desde Buenos Aires para realizar este acto».²¹² L'abast geogràfic, igual que a la secció prèvia, és nacional i internacional: informacions relatives a Barcelona es mesclen amb notícies provinents de Bèlgica o dels Països Baixos, per exemple. Als periòdics àcrates de principis de segle és constant la desaparició de les seccions de notícies internacionals, que es distribuïran, en funció de la importància, a les pàgines inicials o bé a les seccions fixes.

En una ocasió, *La Huelga General* publicà notícies relatives a Argentina i els Països Baixos en planes on també podem trobar-hi una reflexió sobre la moral sexual i una crítica als treballadors poc resistents.²¹³ El text sobre la república sud-americana reproduïx un manifest difós per la Federación Obrera Argentina; la informació sobre els Països Baixos la signa el prominent anarquista neerlandès Ferdinand Domela Nieuwenhuis. Certifiquem, per tant, que les seccions fixes queden per a informacions de segona mà, extreïtes d'altres mitjans, i amb el consegüent comentari de l'equip de *La Huelga*, o bé d'origen incert.

Comunicaciones era un espai per a la promoció d'actes i la publicació de manifestos sindicals i, en general, de qualsevol comunicat que la redacció considerés digne de fer públic o, com a mínim, d'esmentar. Per a mostra, el número 20 del periòdic inclouïa un breu en aquesta secció que informava: «Los presos de Córdoba han publicado una hoja titulada *Las víctimas de un bárbaro atropello*, que no reproducimos porque ya lo han hecho otros periódicos obreros. Unimos nuestra protesta y nuestra excitación á la de aquellos buenos compañeros».²¹⁴

²¹¹ La Huelga General, 4 (15 de desembre de 1901).

²¹² La Huelga General, 10 (15 de febrer de 1902).

²¹³ La Huelga General, 14 (5 de març de 1903).

²¹⁴ La Huelga General, 20 (5 de juny de 1903).

A *Tierra y Libertad* el contingut informatiu guanyà en importància i molts cops passà a la primera plana. El periòdic constituí el projecte periodístic més ambiciós de l'anarquisme des d'*El Productor* i, en conseqüència, el mitjà mostra no tan sols una elevada qualitat gràfica, sinó també quant als continguts. En aquest sentit, si exceptuem les traduccions ocasionals d'articles de profunditat de mitjans estrangers, la presència d'informacions reciclades d'altres publicacions era menor. *Tierra y Libertad*, igual que *El Productor*, disposava d'una xarxa internacional de col·laboradors que nodrien el setmanari de notícies i cròniques sobre el moviment anarquista a l'estranger. En una ocasió, per exemple, el mitjà informava sobre la celebració de l'1 de maig a San Francisco i Montevideo amb textos de col·laboradors residents a les dues ciutats.²¹⁵

Pel que fa a l'organització dels continguts, *Tierra y Libertad* seguia la tendència de mesclar notícies de temàtiques diverses enlloc d'encapsular-les en seccions, tot i que, igual que *La Huelga General* i la majoria de mitjans de principis de segle, en tenia diverses d'habituals: *Vistazo semanal*, *Maremagnum*, *Ecos proletarios* i *Buzón*, i altres que apareixien de forma ocasional però recurrent, com *Madriñazos*, *Internacional* i *Bibliografía*.

Un aspecte rellevant de la presentació dels continguts és la presència emergent de subtítols que resumeixen el contingut d'algunes informacions. Per exemple, una notícia titulada *La matanza de Iquique*, publicada en primera plana en companyia d'altres textos relacionats amb l'actualitat, du el subtítol: «La huelga de los obreros salitreños.— El motivo del movimiento.— Los huelguistas en Iquique.— El día 21 de diciembre.— 1.500 soldados y dos ametralladoras.— Intimación á los huelguistas.— Descargas de fusilería.— El general de las fuerzas herido.— Los huelguistas cañoneados.— Otras barbaridades.— Una hoja-protesta».²¹⁶ Destaca també la presència de subtítols descriptius a la secció de notícies internacionals, on, sota el nom de cada país, una breu partícula encapçala de vegades les informacions. Per exemple, una notícia sobre Brasil duia l'epígraf: «La esclavitud en las haciendas»; i una altra peça sobre Egipte, el de «Huelga de tipógrafos en El Cairo».²¹⁷

Les seccions fixes complien les mateixes funcions que a la resta de la premsa anarquista: *Vistazo semanal* funcionava alhora com a recull i comentari de premsa del moment i d'afers de

²¹⁵ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 25 (6 de juny de 1907).

²¹⁶ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 54 (12 de març de 1908).

²¹⁷ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 9 (10 de gener de 1907).

caràcter polític. *Ecos proletarios* es feia ressò d'actes reivindicatius i festius, i d'abusos diversos; *Buzón* era l'espai per a la correspondència. Les seccions més originals es titulaven *Maremágnum* i *Madrileadors*. La primera es podria assimilar vagament a un apartat de societat del moviment anarquista que inclou breus sobre batejos civils, la inscripció al registre civil de nouvinguts amb noms suggestius, defuncions, crides de treballadors residents a l'estranger per localitzar familiars, anotacions sobre la celebració d'actes i la formació de grups i cercles àcrates locals, i altres informacions de caràcter similar. Un exemple:

Nuestros compañeros Flora Díaz y Antonio Lozano, de Madrid, sin preocuparse de mirar para nada el santoral católico, donde existen tantos nombres horribles, han tenido la suficiente voluntad, no regateada por el obispo de Sión, de poner á un hijo suyo el sugestivo nombre de Germinal. Celebraremos muy mucho que las obreras madrileñas que en estos últimos días han batido el cobre á la reacción religiosa *se apresten* á tener hermosos chicos con nombres iguales ó parecidos al que indicamos.²¹⁸

La secció *Madrileadors* recollia els successos més rellevants de Madrid en clau política. El propi periòdic la presentava i en justificava l'existència: «Para que se enteren los lectores de *Tierra y Libertad* de lo que ocurre por esta villa del oso y de Maura, enviaremos semanalmente una información de las noticias que merezcan el honor de la publicidad. Como en la capital de España pasan diariamente muchas cosas que merecen ser conocidas y comentadas, esas cosas irán apareciendo en las columnas del periódico, entre mil razones, porque así nos ha parecido conveniente. El que no se convenza con esta razón que busque otra y la encontrará».²¹⁹ Es tractava d'una secció de comentari polític que informava, per exemple, del debut de Solidaritat Catalana al Congrés dels Diputats,²²⁰ però que també incloïa notícies breus sobre l'anarquisme i el moviment obrer a la capital d'Espanya.

Bibliografía és una secció de crítica literària sense excessives pretensions. Una part de les obres ressenyades són assaigs i opuscles de teoria àcrata, però també hi trobem estudis de Friedrich Nietzsche i d'altres filòsofs destacats del tombant de segle, obres satíriques i, fins i tot,

²¹⁸ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 9 (10 de gener de 1907).

²¹⁹ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 22 (9 de maig de 1907).

²²⁰ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 29 (11 de juliol de 1907).

poesia. Destaca una ressenya de *Les Tenebroses*, obra avantguardista del poeta i dramaturg modernista i anarquista Rafael Nogueras Oller (1880-1949):

Una portada macabra, originalíssima, encabeza la colecció de poesías que con el título *Les Tenebroses* publicó no ha mucho nuestro amigo Nogueras Oller.

Atraídos por la curiosidad, hemos abierto el libro esperando encontrar en él esa serie de variedades que hoy inspiran todo lo que se ha dado en llamar *poesía modernista*. Hemos de confesar que nuestra equivocación ha sido completa.

En *Les Tenebroses* no se habla del canto del ruiseñor, ni del apacible murmullo de los arroyuelos; en *Les Tenebroses* se habla, en enérgico verso catalán, del vicio, del crimen, del hambre, de la estupidez, de las mil plagas que hacen la vida imposible en esta sociedad á todos los que sienten, á todos los que tienen corazón.

El autor del libro pertenece á éstos, y por eso su obra no es más que un grito de rebeldía, un escupitajo lanzado á la cara de los que viven á gusto, sin apercibir la miseria de los otros y sin otras preocupaciones que el santo cupón.

No pretendemos ejercer de críticos, ni apenas conocemos el idioma catalán. Al ocuparnos de *Les Tenebroses* lo hacemos sólo para recomendar á nuestros amigos que lean este libro y para felicitar al autor por haberse puesto valientemente en contra de los prejuicios y convencionalismos actuales.²²¹

La poesia és, precisament, un dels continguts més originals de *Tierra y Libertad*. No era cap novetat, aleshores, que un periòdic àcrata publiqués aquesta mena de textos –en trobem, com hem vist, a *Los Desheredados*–, però aleshores eren poc freqüents a la premsa informativa. *Tierra y Libertad*, igual que ho feu abans el setmanari sabadellenc, els introduïa sense un criteri específic entre la informació estàndard, probablement per trencar la monotonia i fer la lectura més assortida i atractiva. Un exemple dels poemes de tarannà utòpic que apareixen a les planes del setmanari és *El ideal*, dedicat a Anselmo Lorenzo:

²²¹ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 11 (31 de enero de 1907).

El que el hombre ha de sentir
si cual debe ha de tomar
la vida para alcanzar
la posible
perfección,
ha de ser el que comprenda
en sus fines inmortales
de los goces naturales
la más grande
posesión.

Ha de ser éste el que al niño
no imponga desde la cuna
la rancia é inoportuna
enseñanza
irracional
inculcando en su cerebro
las muchas aberraciones
que encierran las religiones
desde tiempo
inmemorial.

Ha de ser el que abarcando
en sus ámbitos la ciencia
emancipe la conciencia
del imperio
del error
apartando al ser humano
de absurdos é idolatrías
de ritos é hipocresías

que rebajan
el honor.

Ha de ser el que haga al hombre
fuerte, culto é instruído
y al que llegue redimido
de la odiosa
explotación
que sobre él ejerce el dogma
la ley, y la tiranía
de la infame burguesía
que no tiene
corazón.

Ha de ser el que destierre
del planeta que habitamos
las luchas que presenciamos
en que el hombre
sin piedad
se destruye y se aniquila
con feroz ensañamiento
y es mecánico instrumento
de la infamia
y la maldad.

Esas luchas fratricidas
que provocan los tiranos,
y en que hermanos contra hermanos
se destruyen
con furor,

en pos de sangrientas glorias
que con odio ven las gantes
distan mucho de ser fuentes
de grandeza
y de valor.

Lo que hace al hombre grande
y digno y noble á la par
es si sabe laborar
con denuedo
y con tesón
por el bien de los humanos
en las distintas naciones
borrando odios y ambiciones
pues que hermanos
todos son.

Cuando llegue el productor
que es el único oprimido
á apreciar lo restringido
de su infausta
condición,
sentirá con vivo anhelo
que iluminará su mente,
el Ideal permanente
de una justa
redención.
Y ese Ideal que á los pueblos
unirá en lo porvenir
será el que llegue á abolir

privilegios
y ambiciones,
anulando jerarquías
y minando por su base
el llamado odio de clase
que hoy divide
las naciones.
Será el que no reconozca
más ley que el saber humano
suprimiendo por tirano
el derecho
á legislar,
que restringe de los seres
los impulsos naturales
y en moldes artificiales
quiere al hombre
modelar.

Será el que haciendo á los pueblos
por la producción unidos
y fuertes por lo instruídos
les permita
conquistar,
el derecho de vivir
á que tiene todo ser
y que el hecho de nacer
dé derecho
a disfrutar.

Y así el hombre en lo futuro

podrá mostrándose ufano
demostrar que el ser humano
prototipo
de bondad,
practicar sabe el Progreso

y que el Ideal fecundo
que un tiempo inspirase al mundo
es perfecta
realidad.

Anastasio Juan Martín

Santander y Febrero, 13, 1907.²²²

Tierra y Libertad també publicava relats breus de caire moralitzant. Alguns autors n'eren figures reconegudes, com l'escriptor, periodista i crític literari francès Bernard Lazare, del qual es publicà la traducció d'un conte titulat *Resignació*, relat oníric d'un camperol ancià que viu en la misèria i que es trasllada en somnis a un paradís ple de riqueses del qual se l'expulsa per haver dut una vida submissa envers els rics i poderosos. El càstig no és solament la negació del paradís, sinó que, poc després de despertar-se, l'ancià mor.²²³ Altres relats anaven sota pseudònim, com *La prostituta*, retrat d'una jove que es veu forçada a prostituir-se per sobreviure, signat per «Un egabrance encerclado».²²⁴ En la majoria dels casos, el missatge era evident: una crida a la rebel·lió contra la moral burgesa i les injustícies socials.

Tierra y Libertad disposava d'un espai de fulletó al faldó de la quarta i última pàgina. De vegades, els textos que l'ocupaven eren relats de ficció, com *En un mundo esclavo: fantasia de un escritor*, del socialista rus Maksim Gorki,²²⁵ o *Mariana*, signat per Luis M. Mororoa,²²⁶ sempre amb un rerefons àcrata o proletari evident. En general, ara bé, predominaven els textos teòrics, com *¿Qué es el pueblo?* o *El trabajo envilecido y maldito*, tots dos del prolífic Anselmo Lorenzo.²²⁷ A *Tierra y Libertad*, per tant, el fulletó adquiria una dimensió que sobrepassava l'entreteniment de rerefons moral per endinsar-se en el paper educatiu de la premsa àcrata.

²²² *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 14 (28 de febrer de 1907).

²²³ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 14 (28 de febrer de 1907).

²²⁴ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 33 (22 d'agost de 1907).

²²⁵ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 8 (3 de gener de 1907).

²²⁶ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 55 (7 de maig de 1908).

²²⁷ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 6 (20 de desembre de 1906) i 10 (24 de gener de 1907)

El setmanari es publicà de forma continuada fins el 1919, moment en que fou suprimit per les autoritats en una nova època d'efervescència social. Excepte una efímera reaparició, el 1923, no es tornà a publicar fins el 1930. Tot i que, aleshores, *Tierra y Libertad* reaparegué amb una aparença que seguia el patró de l'època –destaquen l'ús de fotografies de diverses dimensions i la presència de titulars que jerarquitzen les notícies segons de la mida de la tipografia–, a la dècada de 1910 es tractava d'una publicació conservadora. La maquetació i la lògica dels continguts pràcticament no van patir canvis en tot el període. El mitjà que permet analitzar l'evolució formal de la premsa àcrata dels setmanaris relativament modestos a la premsa diària de gran tiratge és *Solidaridad Obrera*. En origen, els aspectes formals i els continguts del setmanari sindical eren molt similars als de *Tierra y Libertad* –amb un ènfasis superior, com és lògic, en qüestions organitzatives del moviment–. La transformació començaria el 1916 amb l'aparició de seccions de vocació modernitzadora, com *Telegramas y Telefonemas*, i que cercaven ampliar el focus de la publicació, com *Espectáculos*. L'auge del mitjà, en tots els sentits, es produiria als anys de la República i la Guerra Civil (1931-1939), època que segellaria alhora la fi de la premsa anarquista de masses a Espanya.²²⁸

Les revistes sociològiques

En paral·lel als mitjans de caire informatiu-doctrinal ressenyats a les pàgines prèvies, modestos en quant a l'extensió, i d'una periodicitat setmanal, l'anarquisme ibèric del *fin de siècle* posà en marxa un altre format de publicació, més ambiciosa pel que fa al contingut, per ampliar llur tasca propagandística i cultural. La vida de les revistes sociològiques –científiques o culturals–, fou de llarga durada. *La Revista Blanca* es publicà fins el 1936; *Estudios*, de València, existí entre 1922 i 1937, i a l'exili de Toulouse nasqué el 1951 *Cénit*, que es publicà fins el 1995.²²⁹

²²⁸ Per aprofundir en l'evolució de *Solidaridad Obrera* en tots els aspectes, vegeu Tavera, Susanna: *Solidaridad Obrera. El fer-se i desfer-se d'un diari anarco-sindicalista (1915-1939)*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya-Diputació de Barcelona, 1992.

²²⁹ Per una aproximació a la revista científica anarquista a Espanya vegeu Barona, Josep Lluís: *La ciencia y el movimiento obrero en España (1875-1939)*, a Español González, Luis; Escribano Benito, José Javier; Martínez García, María Ángeles (coords.): *Historia de las ciencias y de las técnicas*. Vol. 1. Logroño: Sociedad Española de Historia de las Ciencias y de las Técnicas; Universidad de La Rioja, 2004, pp. 3-20. Sobre la revista *Cénit*, vegeu Maestre, Rafael; Revuelta, Pedro: *Cénit. Una revista cultural del exilio libertario en Francia*. A Aznar Soler, Manuel (ed.): *Escritores, editoriales y revistas del exilio republicano de 1939*. Sevilla: Editorial Renacimiento, 2006, pp. 951-958.

Les revistes sociològiques anarquistes, igual que els setmanaris informatius-doctrinals, van experimentar una evolució formal considerable. La primera fou *Acracia* (1886-1888), que duia precisament el subtítol «*Revista Sociológica*»—fórmula que feu fortuna—. Era de dimensions reduïdes, 21x15 cm. El número de pàgines passà de les 8 inicials a 16 i, posteriorment, a 32. La raó sembla que fou la demanda del públic, tal i com explicava l'equip redactor:

Modestísimamente dimos á luz nuestra revista *Acracia*, con ocho páginas de lectura. Después del primer semestre, tuvimos necesidad de doblar el número de páginas para satisfacer los deseos de los compañeros y suscritores. Y hoy nos hallamos materialmente acosados por los continuos ruegos de nuestros constantes lectores, lo mismo de la localidad que de fuera, para que aumentemos la cantidad de lectura.²³⁰

Les mides reduïdes i l'elevat nombre de pàgines foren constants a les revistes sociològiques. *Ciencia Social* (1895-1896), hereva directa d'*Acracia*, es publicà de bon començament a 32 pàgines; *Natura* (1903-1904) tenia 16 pàgines, i *Salud y Fuerza* (1904-1914) es trobà en circumstàncies semblants a les d'*Acracia* i passà de les 8 inicials a 16. La presentació, en la majoria dels casos, era modesta. *Acracia* y *Ciencia Social* es publicaven a una sola columna i no incloïen cap mena d'element gràfic com a suport, tot i que les capçaleres presentaven el títol de la revista en una tipografia força elaborada.²³¹ *Natura* es publicava en dues columnes, però sense perdre la senzillesa. El canvi es produí, poc després, de la mà de *Salud y Fuerza*, que a partir del número 5 començà a publicar il·lustracions.

Acracia no tenia seccions pròpiament dites, excepte un apartat de *Misceláneas* a la darrera pàgina que mesclava breus de caràcter informatiu, no necessàriament vinculats a les ciències o les arts, amb el clàssic recull i comentari de premsa. La majoria de la publicació l'ocupaven

²³⁰ *Acracia*, Any II, 19 (juliol de 1887).

²³¹ En paraules de Pilar Vélez Vicente: «El caràcter modernista per excel·lència presenta una gran llibertat formal, certa asimetria, línies corbes i enjuncades i tot allò que serveix per a transformar-lo en una organització curvilínia i sinuosa, como ho demanava el gust de l'època». Vélez Vicente, Pilar: *Entorn de les Arts Gràfiques de l'època modernista a Catalunya. La Tipografia. D'Art: Revista del Departament d'Història de l'Art*, N.º 10, 1984, pp. 214-215. Un dels principals innovadors catalans en matèria tipogràfica fou precisament l'àcrata Eudald Canibell, del taller La Academia, on s'editaven *Acracia*—amb la qual col·laborava—i altres publicacions anarquistes. El tipògraf dissenyà l'anomenat «tipus gòtic incunable Canibell». Vegeu Barjau, Santi: *El tipo Gótico Incunable de Eudald Canibell. Nuevas aportaciones históricas y artísticas*. Boletín del Instituto de Investigaciones Bibliográficas, Vol. 14, N.º 1-2, 2009, pp. 151-180.

artículos de longitud considerable, que sovent es publicaven per entregues, numerats de manera corresponent, i que només en ocasions duïen una signatura identificable. Les qüestions tractades eren molt diverses. El número 22, per exemple, incloïa articles com *La Mentira Monárquica y Aristocrática*, tercera entrega de la sèrie *Las Mentiras convencionales de nuestra Civilización*; o com *Ciencia burguesa y ciencia obrera*, que relacionava el concepte de la lluita de classes amb la recerca científica per establir una dicotomia entre els dos tipus de coneixement; o *Comunistas y colectivistas*, text de caràcter polític; o *Las mujeres inventoras*, que destaca la importància de la contribució femenina al progrés científicotècnic.²³²

Acracia no assolí la profunditat intel·lectual de revistes posteriors –com *Ciencia Social*, que integraria alguns dels intel·lectuals més destacats de l'època–, però reflecteix millor que cap altra el paper de la ciència segons la lògica dels teòrics anarquistes del moment. Lily Litvak (1981: 343) cita un fragment d'un article, publicat al setmanari madrileny *Bandera Roja*, que estableix una oposició, i alhora un paral·lelisme, entre ciència i religió: «Para nosotros, Dios es el hombre, el templo la Universidad, la religión la ciencia, los sacerdotes los profesores, el confesionario la cátedra, la fe la investigación, el fanatismo un incondicionado amor al progreso, y la esperanza de otro mundo mejor el constante anhelo de que llegue el ansiado momento de la revolución».

Al «catecisme» que articula *Bandera Roja* tan sols falta afegir-hi que les revistes sociològiques constitueixen els evangelis de la religió de la ciència. En efecte, com declara *Acracia* al número inicial, a l'article *Nuestros propósitos*:

Queremos ilustrado al socialismo militante, y para lograrlo trataremos de romper la clausura que sufre la ciencia en el gabinete del sabio y llevarla al taller, donde si en otro tiempo pudo haber inteligencias atrofiadas que sólo se alimentaban de fanatismo y superstición, hoy las hay en gran número despreocupadas y ávidas de conocer la verdad.

Es preciso que la sociología, ciencia que por la grandeza y utilidad de su objeto domina á todas, se universalice, y sólo por este medio desaparecerán todos los obstáculos que la ignorancia opone al progreso social.²³³

²³² *Acracia*, Any 2, 22 (octubre de 1887).

²³³ *Acracia*, Any 1, 1 (gener de 1886).

La sociologia s'erigia com la ciència holística que, al parer dels impulsors d'*Acracia*, propiciaria l'emancipació de la classe obrera. Tal i com expressà el modernista Jaume Brossa, una dècada més tard, a *Ciencia Social*, la sociologia aplanava el camí a l'utopia: «Esta ninfa Egeria de los idealistas de la evolución, es la Utopía: encargada de realizar lo que va sentando gravemente la Sociología con paso de elefante».²³⁴

Ciencia Social publicava articles sobre educació, filosofia, ciència política, economia, política contemporània i, fins i tot, teologia –per tombar la hipòtesi de l'existència divina–. Al marge de qüestions sociològiques, la successora d'*Acracia* s'endinsà també al món de la cultura. Precisament, duia el subtítol de *Revista de Sociología, Artes y Letras*. A les pàgines de la publicació hi trobem diverses matèries que pertanyen a l'àmbit de les arts; es tracta, majoritàriament, de qüestions teòriques, però destaquen alhora peces com una extensa crítica d'una obra de teatre de temàtica àcrata, *La festa del blat*, d'Àngel Guimerà (estrenada el 24 d'abril de 1896).²³⁵ La signa Jaume Brossa, també dramaturg, que havia ridiculitzat Serafí Pitarra a *L'Avenç* i que tampoc deixà Guimerà en bona posició.²³⁶ La crítica és interessant en la mesura que fa la valoració a partir de criteris no tan sols estètics, sinó també socials, i mostra la perspectiva àcrata sobre el teatre català de l'època. L'inici és prometedor:

El drama de Angel Guimerá, cuyo título sirve de epígrafe á este artículo, ha sido uno de los esperados con más ansiedad. Se decía que el poeta de la rudeza había abordado un tema interesante y peligroso: la cuestión social. Y que se había atrevido á tomarla bajo su aspecto más cruel, terrible y justiciero, la lucha negra del anarquismo militante con la burguesía *disfrutante*. Esta circunstancia parecía dar al poeta laureado patente de *modernidad*, y se hacían varios comentarios acerca de la posibilidad de que Guimerá tuviera la suficiente clarividencia para plantear con entereza y elevación aquel intrincado problema...

²³⁴ *Ciencia Social*, Any I, 3 (desembre de 1895).

²³⁵ *Ciencia Social*, Any II, 8 (maig de 1896).

²³⁶ La crítica de Brossa es pot resumir, com es lamentava l'autor en un article titulat *La Joventut catalana d'are*, publicat a *L'Avenç* (2ª època, Any V, núms. 13-14, 15-31 de juliol de 1893), que: «El vulgo dels joves seguirà preferint en Pitarra i l'Echegaray a l'Ibsen i en Galdós». Sobre els atacs de Brossa contra Pitarra, vegeu Morell i Montadi, Carme: *El teatre de Serafí Pitarra: entre el mite i realitat*. Barcelona: L'Abadia de Montserrat, 1995, pp. 318-319.

Tanmateix, les crítiques estètiques de Brossa, ferm partidari de les tendències dramàtiques més avantguardistes, i en particular de l'obra d'Henrik Ibsen, eren duríssimes:

El melodrama resulta un contubernio de romanticismo y realismo. Aparecen los mismos tipos que en las anteriores obras de Guimerá, las mismas situaciones, los mismos sentimientos. Como si quisiera complacer al público predilecto de Pitarra contiene chabacanadas á que no nos tenía acostumbrados Guimerá. Además, se notan algunas influencias de autores castellanos que intentan hacer teatro *moderno* (i?).

La crítica ètica, o anarquista, que no estalvia a Guimerà l'etiqueta d'autor «burgès», resulta encara més demolidora:

Se le ha de agradecer sus pruritos de llegar á algo que exteriorice el alma moderna, pero se le ha de exigir que deje ciertos asuntos que no son para su inteligencia ni para su habilidad.

La miseria es lo más respetable que hay en el mundo y no se ha de jugar con ella, máxime si se trata de divertir a burgueses tranquilos con dramas que demuestran un desconocimiento absoluto del alma del pueblo y de las aspiraciones revolucionarias de parte de él.

Ciencia Social va mantenir fil per randa l'estructura i la lògica d'*Acracia*, tot i que hi trobem un major volum d'articles signats. Encara hi sovintegen els pseudònims, com F. T. (Fernando Tarrida del Màrmol), però els intel·lectuals modernistes que hi col·laboraven –Pere Coromines, Pompeu Gener, Miguel de Unamuno– hi feien constar llur firma –amb l'excepció, circumstancial, de Jaume Brossa, que primer firmà amb el pseudònim Jaime Friman (Duarte, 1988: 90). També signaven els articles veterans com Anselmo Lorenzo i altres intel·lectuals àcrates –Ricardo Mella i els francesos Augustin Hamon, Fernand Pelloutier i Élisée Reclus, entre d'altres–.

Ciencia Social publicava més articles per número que *Acracia*, però d'extensió inferior i amb la novetat de la inclusió de notes a peu de pàgina. Alhora, les seccions fixes van incrementar tant el volum com la importància. Les *Misceláneas* donaren pas a *Movimiento Social, Revista de revistas y Bibliografía crítica*. La primera secció consistia en un recull, en clau sociològica, d'informacions relatives al moviment obrer, socialista i anarquista, el propòsit de la qual, explicaven els editors, era complementar, amb una exposició pràctica, la teoria expressada als articles: «La

acción colectiva resultante de todo esto será objeto de la crónica que insertaremos en esta sección, á la que procuraremos dar la importancia que merece, con objeto de que los lectores que sigan atentamente la exposición científica que ocupará las primeras páginas de esta publicación, puedan hallar comprobadas unas veces su causa, y otras juzgar sus efectos, y, como resultado, puedan formar claro concepto del movimiento social».²³⁷

Movimiento social informava, per exemple, sobre la reapertura de la Borsa del Treball de París, els judicis resultants d'una revolta camperola a Sicília, les tendències estatistes del socialisme alemany, les persecucions policials que patien els dujobori, integrants d'un moviment religiós rus de tendències pacifistes i anarquistes, o sobre l'execució d'un miner revolucionari a Praga. Alhora, oferia dades de caràcter sociològic procedents de diverses fonts impreses: es feia ressò, per exemple, d'un estudi publicat a *Sur le Trimard* sobre les condicions sanitàries a París: «Entre el barrio más desahogado (el VIII) y el más miserable (el XIII) hay una diferencia de 1 a 5 en mortalidad por tuberculosis: el VIII cuenta con 178 tísicos y el XIII, 812. Este hecho es por lo demás internacional. En Copenhague, por 100,000 habitantes mueren de tuberculosis anualmente 250 personas de la clase acomodada y 548 de la clase pobre».²³⁸

La secció *Bibliografía crítica* incloïa ressenyes breus de llibres i fulletons, no necessàriament de temàtica anarquista –tot i que eren els més nombrosos–. Podien tractar, per exemple, sobre literatura:

Literatura, por J. Martínez Ruíz; precio una peseta; impresión esmerada.

Consta el folleto que hemos recibido de dos artículos, escritos, según dice el autor, para una Revista extranjera. Se da, en el primero, á conocer á nuestros jóvenes que se consagran á la literatura, apuntando un ligero juicio crítico sobre sus más importantes obras. De las últimamente representadas en nuestro teatro ó recientemente aparecidas se ocupa el segundo de los mentados artículos.

Con decir que el folleto consta de 48 páginas se comprenderá que es más bien una noticia que una crítica minuciosa y profunda. No cabe en tan poco espacio un análisis detenido de *Teresa*, *Los Condenados*, *Mancha que limpia* y *Juan León*, ni de personalidades literarias como Clarín, Pérez Galdós y Fray Candil (Emilio Bobadilla). Con todo, á pesar de lo ligero del examen de

²³⁷ Ciencia Social, Any I, 1 (octubre de 1895).

²³⁸ Ciencia Social, Any II, 4 (gener de 1896).

unas y otras, apúntanse á veces ajustadas observaciones, que nos hacen desear trabajos más serios del autor para poder juzgarle con acierto.

Si á este folleto han de seguir otros, como parece, nosotros le aconsejaríamos, y no tome á pedantería nuestro consejo, hijo, por lo contrario, del anhelo de confirmar una esperanza, que sólo á un objeto consagrarse cada uno de los sucesivos. De esta suerte los estudios podrían ser más serios y detenidos y las facultades críticas del autor tendrían más ancho campo para manifestarse.

Quedamos esperando nuevas del señor Martínez Ruíz para formular concretamente el juicio que nos merezcan.²³⁹

La secció *Revista de revistas* donava a conèixer publicacions de temàtica similar a *Ciencia Social*, n'exposava els continguts més destacats i, ocasionalment, centrava el focus en articles sobre temàtiques concretes, de vegades signats en altres mitjans per col·laboradors de la pròpia revista. El perfil de les publicacions és clar: «Más que las revistas antiguas, de albums ilustrados para pasatiempo ó de *magazines* de estudios con tendencias conservadoras, nos interesa el movimiento de ideas que se hace en lo que generalmente se llaman revistas jóvenes de literatura, arte y sociología».²⁴⁰

L'equip de *Ciencia Social* recomanava, particularment, revistes sociològiques franceses: *La Revue Blanche*, *L'Ermitage*, *Mercure de France* i *Société Nouvelle*, «sin duda la que representa mejor las tendencias modernas en sociología, artes, ciencias y letras».²⁴¹ També recull la producció de publicacions en llengua anglesa, com *Free Review*, *New Review* i *The Humanitarian*.²⁴² No sempre, però, es feia menció dels mitjans en clau positiva. En una ocasió, per exemple, s'advertia contra una revista sociològica nord-americana:

²³⁹ *Ciencia Social*, Any I, 2 (noviembre de 1895).

²⁴⁰ *Ciencia Social*, Any II, 5 (febrero de 1896).

²⁴¹ Disposem d'una monografia extensa i de qualitat sobre *La Revue Blanche*: Bourrelie, Paul-Henri: *La revue blanche: une génération dans l'engagement, 1890-1905*. Paris: Fayard, 2007. El mitjà en qüestió inspirà la publicació a Madrid d'un altre mitjà de referència i característiques similars: *La Revista Blanca*.

²⁴² El més destacable és *The Humanitarian* (1892-1901), publicació mensual impulsada per la sufragista nord-americana Victoria Woodhull (1838-1927), que incloïa continguts sobre art, ciència, política i espiritisme. Vegeu Robinson, Solveig C.: *Victoria Woodhull-Martin and The Humanitarian (1892-1901): Feminism and Eugenics at the Fin de Siècle*. *Nineteenth-Century Gender Studies*. N.º 6.2 (Summer 2010). En línia: [<http://www.ncgsjournal.com/issue62/robinson.htm>]

La Universidad de Chicago ha acordado publicar una Revista Americana de Sociología, que será un periódico científico cuyo objeto es combatir la pseudo sociología, apartándose de toda utopia social y de toda doctrina cerrada.

Aunque de manera muy disimulada, este nuevo periódico representa, nos parece, un esfuerzo más de la burguesía para sustraer á los obreros á la influencia socialista. Tal es nuestra presunción.²⁴³

Natura marcà la transició envers un tipus de revista menys ideologitzada i més centrada en el rigor científic i en la difusió del coneixement. Tot i que els editors es proclamaven a favor de l'emancipació humana, «económico-social, moral é intelectual», admetien alhora que «por muy vehementes que sean nuestros amores á una aspiración definida de transformación social, sabemos bien que la verdad no es patrimonio exclusivo de nadie».²⁴⁴

L'evolució en la tipografia en una línia modernista, tant del títol com del cos de la revista, evidencia certa vocació renovadora, però la lògica estructural i els propòsits de la publicació no havien canviat considerablement respecte les revistes precedents. Els textos científics, literaris i jurídics conviuen amb exposicions i reflexions sobre l'esvedenir de l'anarquisme que signaven pensadors de l'alçada de Piotr Kropotkin i Errico Malatesta. La pretensió de transcendir l'especulació i la vaguetat s'expressava en articles de profunditat que exigien nocions de ciència. Entre les matèries en qüestió destaquen, per exemple, la fisiologia, que tractà Clémence Jacquinet en un article de quatre pàgines,²⁴⁵ una exposició de l'antropòleg francès P. G. Mahoudeau sobre les formes de vida senzilles, que es publicà en tres entregues,²⁴⁶ una «crònica científica» que tracta l'insomni, el sèrum de Mamorek contra la tuberculosi, les convulsions epileptiformes tòniques i clòniques, i el tractament hipnòtic de l'alcoholisme,²⁴⁷ o un retrat antropològic dels esquimals,²⁴⁸ entre moltes d'altres.

Els articles sobre qüestions jurídiques gaudien també d'una rellevància considerable. El primer text sobre el tema, signat pel filòsof krausista i catedràtic de Psicologia, Lògica i Ètica de

²⁴³ Ciencia Social, Any I, 3 (desembre de 1895).

²⁴⁴ *Natura*, 1 (1 d'octubre de 1903).

²⁴⁵ *Natura*, 1 (1 d'octubre de 1903).

²⁴⁶ *Natura*, 2 (15 d'octubre de 1903), 3 (1 de novembre de 1903) i 4 (15 de novembre de 1903).

²⁴⁷ *Natura*, 7 (1 de gener de 1904).

²⁴⁸ *Natura*, 17 (1 de juny de 1904).

l'Institut San Isidro de Madrid, Urbano González Serrano (1848-1904), ve a resumir la importància de l'objecte: «Ni la tradicional ciencia jurídica, ni la moderna sociología pueden desconocer ú olvidar que el orden jurídico, aún momentáneamente perturbado, se restaura y restablece por virtud interna de su contenido (el hecho no destruye el derecho, lo que es no niega por completo lo que debe ser, la tempestad trae la calma, etc.)».²⁴⁹ El número 3 inclou una reflexió d'Anselmo Lorenzo titulada *Leyes y legisladores*, més taxativa: «todo lo escrito bajo la denominación de ley, derecho y jurisprudencia, coarta la libertad humana».²⁵⁰ Una altra peça destacada sobre la qüestió és un article dividit en dues meitats, *El trabajo, base social del derecho*, de Donato Luben,²⁵¹ que assolia la conclusió: «No más deberes sin derechos, no más derechos sin deberes».

Natura introduí una novetat respecte les revistes prèvies: la publicació de narrativa de ficció. Podem trobar-hi, ocasionalment, relats d'autors com Palmiro de Lidia (Adrián del Valle), Pío Baroja i Maksim Gorki. El leitmotiv que predomina és la degeneració de la classe alta. *Incesto* és el títol d'un relat del primer dels autors anteriors. Es publicà en dues entregues i tracta sobre les aventures amoroses i els pecats carnals d'un aristòcrata, el marquès d'Albano, «solterón empedernido, verdadero tipo del aristocrático buscón de hembras que hace del amor clandestino su única ocupación, hastiado ya del amor venal de condesas y duquesas».²⁵² Un altre relat, *Durante la "Sonata"*, de José B. Burgas, descriu les observacions de l'autor en un concert fictici que posa de relleu la frivolitat i la degeneració burgeses:

El pianista, un mozo rubio, afeminado, de anchas espaldas y pies de ganso, al deslizar sus enormes manos por el teclado, dejando caer en mitad de su pálida frente un hermoso bucle, se me antojaba un estúpido vanidoso que malgastara sin provecho alguno sus cualidades de faquín.

El gobernador, en su palco presidencial, con sus cuchicheos policíacos que trascendían al exterior, velando el sueño de la paz y del orden, en previsión de populares venganzas, me parecía un solemne espantarrajo, un pampamoscas sin dientes, feliz en su poder autoritario.

El magistrado, fijos sus ojos sensuales en la hembra más cercana, me hacía suponer cómo se juzgarán en nuestras audiencias los crímenes impulsados por el amor, la noble pasión que eleva y fecunda.

²⁴⁹ *Natura*, 2 (15 d'octubre de 1903).

²⁵⁰ *Natura*, 3 (1 de novembre de 1903).

²⁵¹ *Natura*, 6 (15 de desembre de 1903) i 7 (1 de gener de 1904).

²⁵² *Natura*, 1 (1 d'octubre de 1903).

El general, con su inmensa barriga de rana-madre, medio echado en su asiento, presentaba el aspecto de un héroe caído y moribundo.

El propietario, repasando en su memoria los desahucios del día siguiente y dando de vez en cuando una gran cabezotada, precursora de su dormir tranquilo, tenía todo el tipo del moderno Sancho; amo y señor de las modernas ínsulas.

Las niñas cloróticas, pegadas á los lentes de sus gemelos ridículos, semejaban ídolos voluptuosos de pan-manteca.

Las afrodisíacas *señoras*, de alto porte, desfloradas vergonzantes, me recordaban á sus abortos prematuros y a sus cocheros, que tiritaban de frío en la puerta del teatro.²⁵³

Natura disposava d'una secció de ressenyes, *Letras de todas partes*, que demanava específicament l'enviament d'obres en quatre idiomes, castellà, italià, francès i anglès: «De todas las obras que se reciban en la dirección de *Natura* se hará la correspondiente crítica». Entre els treballs ressenyats, a més d'opuscles, assaigs teòrics i articles de revistes, hi havia novel·les. La revista, de fet, va tractar de reforçar la presència de continguts culturals en incloure, al número 11, una secció de belles arts i una altra de teatre, orientades a la crítica. Malauradament, sense que en coneguem el motiu, cap de les dues tingué continuïtat. Les peces dramàtiques ressenyades, a càrrec de Jaume Bausà, van ser *Misteri del dolor*, *Fin de fiesta*, *La Epidemia*, *Los Tejedores de Silesia* i *El camí del Sol*.

La secció de belles arts, de la qual s'ocupà T. T. Fort, inclogué crítiques de dues exposicions pictòriques a la Sala Parés, important punt de trobada d'artistes que també oferia conferències i concerts,²⁵⁴ i d'una exposició al Cercle Artístic de Sant Lluç, que arreglervava el sector més conservador del modernisme.²⁵⁵ Cap de les tres exposicions fou del gust del crític, que finalitzava: «En resumen, de esas exposiciones no sobresale ninguna obra de arte, al contrario, son originadoras de mal gusto y corruptoras de la sinceridad de algunos que se esfuerzan en asimilárselas como obras artísticas, pervirtiéndolas para el buen sentido del arte».²⁵⁶

²⁵³ *Natura*, 5 (1 de desembre de 1903).

²⁵⁴ Sobre la sala, enlluernada una dècada després per les Galeries Dalmau, que organitzaren destacades exposicions de les avantguardes internacionals, vegeu Maragall, Joan A.: *Història de la Sala Parés*. Barcelona: Selecta, 1975.

²⁵⁵ Jardí, Enric: *A la dreta del modernisme i quelcom més, a Cercle Artístic de Sant Lluç: 1893-1993: cent anys*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, pp. 15-19.

²⁵⁶ *Natura*, 11 (1 de març de 1904).

Encara que ambdues seccions fossin efímeres, els textos de crítica cultural no van desaparèixer del tot. A *Letras de todas partes* es publicaven circumstancialment crítiques teatrals i, en una ocasió, Antoni Pellicer i Paraire va enviar des de Buenos Aires una extensa ressenya d'una obra de teatre de temàtica obrera, *El Pecado es la Miseria*, que signà amb el pseudònim habitual, Pellico. El veterà periodista descrivia la peça com «un drama social en cuatro actos y en prosa, original de Martín Dedéu, hijo de Cataluña, actual presidente del *Centre Català* de esta capital, y dedicado al profesorado y al periodismo».²⁵⁷

El 1905 sorgí una efímera revista àcrata centrada, precisament, en el món de la cultura i amb ènfasi en el teatre, *L'Avenir*. Un article signat al primer número per les inicials J. B. –Jaume Brossa–, afirmava: «Els que creiem que l'obra d'art ha de tenir una finalitat educativa en el sentit de progrés de l'individu, hem de convenir que per avui la forma artística que mellors condicions posseeix pera realisar-la aquesta perfecció és el teatre».²⁵⁸ Predominaven a *L'Avenir* textos sobre teoria dramàtica, relats breus i crítiques culturals sobre teatre, pintura i escultura. També podem trobar-hi fragments d'obres de teatre, com *Romersholt*, d'Henrik Ibsen.²⁵⁹ Hi havia alhora un grapat de textos socials, relacionats amb l'alliberament femení o la revolució que acabava d'esclatar a Rússia.

Respecte els textos originals, la redacció feia una crida al públic: «*Avenir* publicarà tots els treballs que se li enviïn i a son judici s'ho mereixin, tant si són escrits en català com en castellà, com en francès, havent de venir firmats i baix l'absoluta responsabilitat, davant el públic i de les lleis, de sos propis autors».²⁶⁰ Els relats no necessàriament mostraven un rerefons o un missatge anarquista evident. Per exemple, *El Niu Secret*, obra del director de la revista, Felip Cortiella, era de temàtica amorosa.²⁶¹

Al marge de la secció de crítica cultural, dividida en epígrafs corresponents a les diverses formes d'expressió artística, *Avenir* publicava *Esclats*, una mena de crònica on es barrejaven informacions de caire artístic, com l'estrena d'obres de teatre, amb notícies de temàtica política i social que mantenien la tònica de la premsa anarquista doctrinal-informativa: un posicionament

²⁵⁷ *Natura*, 16 (15 de maig de 1904).

²⁵⁸ *Avenir*, 1 (4 de març de 1905).

²⁵⁹ *Avenir*, 4 (25 de març de 1905).

²⁶⁰ *Avenir*, 2 (11 de març de 1905).

²⁶¹ *Avenir*, 1 (4 de març de 1905).

ideològic evident i una crítica feroç contra els poders establerts. Per exemple, a l'hora de comentar uns comicis electorals, la revista declamava:

En les eleccions pera diputats provincials darrerament efectuades ha quedat demostrar ben palpablement –ademés de tot lo repugnant de la bufo-tragi-comedia– que no és l'*elector* qui *ellegeix* a sos *representants* i sí qui sols els *vota* per manament dels mateixos i que la major part dels *votadors* voteu, no per un ideal, sinó a favor de personalitats que, carregades de vanitats unes i de no gens de vergonya altres, han sabut fer-se un prestigi entre-mig de supersticiosos i babaus.

Efectivament: en els dos partits *beligerants* s'ha donat el cas de que les candidatures hagin sigut imposades pels quefes i que la major part dels vots hagin anat a favor sols d'un parell dels més *guapos* i no per igual a tots els candidats del partit.

No obstant, hi ha una nota simpàtica: Tant en els republicans com en els catalanistes, una bona part de la *massa* ha deixat de votar desenganyada ja de tanta farsa, lo que és una bona senyal de que no creuen ja en la virtualitat de la mentida, i lo que'ls predisposa a seguir per altres viaranys més drets i de resultats més positius.²⁶²

En l'àmbit purament científic, *Salud y Fuerza*, que es publicà amb el títol *El Nuevo Malthusiano* a les èpoques en que fou suspesa per les autoritats, comportà una modernització considerable en tots els sentits. La qualitat gràfica és notòria gràcies a l'ús de diverses tipografies de disseny Art Nouveau i a una presència importantíssima d'il·lustracions no només simbòliques, com és el cas de la majoria dels elements visuals que trobem a la premsa anarquista del període, sinó també didàctiques. *Salud y Fuerza* era, eminentment, una revista que propugnava una aproximació científica a les teories neomalthusianes. A banda de matèries de caràcter social i sociològic, la revista abordava qüestions com la maternitat «lliure i conscient», l'emancipació femenina, la reproducció humana, l'ús de mètodes anticonceptius o l'evolució de les espècies.

Alguns dels articles de *Salud y Fuerza* exposaven temes d'una complexitat que requeria il·lustracions molt específiques per a una òptima comprensió del text. Per exemple, els articles sobre reproducció masculina i femenina, que formaven part del *Compendio de generación*, van acompanyats de gravats que reflecteixen els aparells reproductors d'un i altre sexe.²⁶³ És el cas,

²⁶² Avenir, 3 (18 de març de 1905).

²⁶³ Salud y Fuerza, 5 (setembre de 1906) i 6 (octubre de 1906).

també, d'un article sobre la teoria de l'evolució que inclou il·lustracions de diversos homínids.²⁶⁴ Les imatges en qüestió, a diferència de les caricatures de temàtica política i social, transmetien un missatge unívoc, que no admetia matisos: «En la ilustración científica se hace coincidir el fin con la correspondencia pura al dato documental, impersonal, desarraigado de cualquier debilidad emotiva subjetiva: se trata claramente de la expresión de una actitud antitética a la manifestada por el arte».²⁶⁵

Les seccions fixes més destacades de *Salud y Fuerza* eren *Por telégrafo sin hilos*, un apartat de comunicació; i *Bibliografía*, un recull de revistes, fulletons, periòdics i llibres que l'equip del mitjà ressenyava breument. La gran innovació venia donada per la secció *Interview postal*, que no es tractava d'un apartat d'entrevistes, com el nom convidava a pensar, sinó d'un consultori mèdic. *Salud y Fuerza* disposava d'una clínica pròpia i de personal que atenia els dubtes dels lectors; s'anticipava en aquesta pràctica a revistes com *Estudios* (1922-1937), *Generación Consciente* (1923-1928) i *Tiempos Nuevos* (1934-1938), també d'orientació anarquista.²⁶⁶ La revista no publicava les preguntes, sinó només les respostes; per a mostra:

Linares B. de B. —Como sustancias antisépticas son varias las que pueden utilizarse. Puesto que se halla en el campo y alejado de poblado, puede servirse de un buen vinagre. Tres ó cuatro cucharadas de las de sopa para un litro de agua.

Costa Rica, Ataulfo. —Arroje lejos de sí toda preparación á base de bicloruro de mercurio, pues es un agente pernicioso, es un veneno violento que lentamente le iría intoxicando sin darle garantía en el resultado de su empleo. No haga caso que otros lo empleen, quizá lo hacen por ignorar que es el más peligroso de los tóxicos. Sí, la mayor parte de los polvos de arroz perfumados son compuestos á base de bicloruro de mercurio.²⁶⁷

La influència de *Salud y Fuerza* es percep amb claredat en la successió de revistes abans esmentades, també d'ideologia neomalthusiana i de línies generals similars, que perviurien fins

²⁶⁴ *Salud y Fuerza*, 9 (gener de 1907).

²⁶⁵ Mayor Iborra, José; Flores Gutiérrez, Mariano: *El dibujo científico. Introducción al dibujo como lenguaje en el trabajo de campo*. *Virtual Archaeology Review*, Vol. 4, N.º 9, p. 135.

²⁶⁶ Barona, Josep Lluís: *Ciencia, salud pública y exilio (España, 1875-1939)*. València: Universitat de València, 2003, p. 270.

²⁶⁷ *El Nuevo Malthusiano*, 3 (s. d. 1906).

la Guerra Civil espanyola. Amb la revista sociològica, literària i avantguardista, la premsa àcrata, que el 1880 no presentava cap diversitat, trenta anys més tard havia evolucionat en consonància no tan sols amb la pròpia ideologia i les noves tendències associades, sinó també en paral·lel als mitjans de comunicació burgesos.

4. Finançament i limitacions econòmiques

Les publicacions àcrates catalanes del darrer quart del segle XIX i els primers anys del XX, tenien, com qualsevol altre tipus de premsa, un seguit de despeses fixes, com el paper,²⁶⁸ la impressió, la distribució dels exemplars a través del sistema de correus, regulada mitjançant l'impost del timbre (Valls, 1988: 45) o el lloguer dels locals. Els mitjans anarquistes, però, presenten un seguit de característiques particulars quant a les despeses. En primer lloc, com que els textos publicats eren, en general, de caràcter ideològic, o bé articles dels grans noms de l'anarquisme o informació sindical, les despeses de redacció eren reduïdes. «Generalment, l'obrer anarquista es dedicava d'una forma no professional a les tasques periodístiques i això l'obligava a continuar el seu treball com a assalariat al taller o a la fabrica» (Tavera, 1978: 95).

Un segon factor determinant en el cost de la producció del mitjà n'era la periodicitat. La més completa de les publicacions anarquistes catalanes, *El Productor*, va tractar d'articular-se com a diari, però al cap de només trenta-un dies de sortir a la venda passà a publicar-se setmanalment per estalviar diners, sobretot en la compra de paper. En paraules de Tavera (1978: 95): «L'absència de periòdics anarco-sindicalistes d'aparició diària reduïa les despeses generals, i especialment les de la compra de paper, els preus del qual es mantingueren estables fins a 1914».

Pel que fa a les fonts d'ingressos, les més importants eren les vendes –per exemplars o per paquets–, les subscripcions, els donatius i el suport econòmic de les organitzacions sindicals. També, en casos més específics, el mecenatge de figures com Francesc Ferrer i Guàrdia tenia un pes rellevant. En la majoria dels casos, la venda es compaginava amb l'acceptació de donatius. La vida de la majoria dels mitjans fou breu, i tan sols una publicació, el setmanari satíric *La Tramontana*, aconseguí sobreviure econòmicament a llarg termini (1881-1896) a través de les vendes i subscripcions, per bé que d'altres, com *Los Desheredados* (1882-1886) i *El Productor* (1887-1893), van subsistir uns anys fins que la pressió de les autoritats els va fer desaparèixer.

De tota manera, fins i tot l'exemple de *La Tramontana* evidencia la fragilitat econòmica dels mitjans anarquistes, que a més de les despeses habituals de la premsa de l'època, havien

²⁶⁸ Sobre el paper, cal tenir en compte, com assenyala Jesús A. Martínez, que “a principios de siglo el papel ordinario en España costaba 45 céntimos de peseta el kilo, mientras que en Italia, Francia, Alemania y Estados Unidos oscilaba entre 20 y 30 céntimos por kilo, y en las restantes clases de papel la diferencia con los papeles extranjeros llegaba al 40%”. Martínez, Jesús A.: *Historia de la edición en España, 1836-1936*. Madrid: Marcial Pons, 2001, p. 287.

de fer front a les pèrdues ocasionades per les denúncies, multes i suspensions fruit de l'activitat de cada publicació. «L'absència de capital, les persecucions i el fet que es tractés de la realització quasi personal d'un home feien que la vida del periòdic estigués continuament en perill i que fins i tot una malaltia del seu director i propietari la fes trontollar», assenyala Vicente Izquierdo (1994: 387) en relació a *La Tramontana* i el seu director, Josep Lluas i Pujals. L'afirmació es pot ampliar a les altres grans publicacions del període, com *El Productor* i *Los Desheredados*, impulsats per figures similars a la Lluas i Pujals, com Anselmo Lorenzo i José López Montenegro, tots tres maçons.²⁶⁹ Un parell de balanços de *Tierra y Libertad*, publicats al propi setmanari, evidencien la fragilitat dels mitjans àcrates, sempre deficitaris (figures 1 i 2).

TIERRA Y LIBERTAD			
Balance mes de Agosto, números 1, 2 y 3			
Ingresos		Gastos	
	Pesetas		Pesetas
Por donativos	206'95	Por impresion números 1, 2 y 3 á	369'00
Por paquetes (3.ª época)	41'87	123'00 pesetas cada uno.	30'00
Por suscripciones	9'00	Por impresion circular de <i>Acracia</i>	27'05
Por venta de ejemplares en Barce-		Por franqueo número 1.	22'95
lona	44'85	Por » » 2.	28'80
Suma.	<u>302'67</u>	Por » » 3.	16'75
		Por correspondencia.	1'55
		Por carretón é hilo (tres números).	1'50
		Por papel y plumas	25'00
		Alquiler local Redacción (mes de	2'60
		agosto)	
		Per varios gastos.	525'20
		Suma.	<u>525'20</u>
RESUMEN			
Gastos.		525'20	
Ingresos.		302'67	
Déficit		222'53	

CUENTA ATRASADA			
Entradas		Salidas	
	Pesetas		Pesetas
Recibidas durante el mes de Agosto, de corresponsales y suscriptores por razón cuenta atrasada	218'49	Al impresor, á cuenta atrasada.	41'57
Suma.	<u>218'49</u>	A Mata, á cuenta s.a préstamo	39'50
		A Escuela Moderna por saldo cuenta	16'30
		A <i>Verdad</i> , (Sevilla) saldo cuenta	4'00
		A <i>Humanidad</i> , (Toledo) id. id.	3'04
		Por crédito L. Comet (La Bisbal)	4'00
		Suma.	<u>108'41</u>
RESUMEN			
Entradas	218'49		
Salidas		108'41	
Diferencia, á repartir á presos.		110'08	

Figura 1: Balanç de *Tierra y Libertad* (agost de 1908).²⁷⁰

²⁶⁹ "Si bé els objectius comunament repetits dins l'orde, que sempre es vanagloriava de ser interclassista, s'adreçaven a la regeneració de tota la humanitat, els treballadors manuals només hi van constituir una minoria ínfima. Cal afegir-hi, però, que *aquesta* mancança fou compensada, en certa manera, per la pertinència a la maçoneria de significats personatges del món obrer, com és el cas d'Anselmo Lorenzo, José López Montenegro, Antoni Pellicer i Paraire i Josep Lluas i Pujals". Sánchez i Ferré, Pere: *La maçoneria a Catalunya (1868-1936)*. Barcelona: Ajuntament de Barcelona, 1990, p. 255.

²⁷⁰ *Tierra y Libertad*, 3ª Època, 5 (17 de setembre de 1908).

Balance mes de Septiembre núms. 1 de "Acracia" y 4, 5 y 6 de "Tierra y Libertad"

Ingresos		Gastos	
	<u>Pesetas</u>		<u>Pesetas</u>
Por paquetes	263'00	Por impresión núm. 1 de <i>Acracia</i>	225'00
Por suscripciones	70'00	Por impresión números 4, 5 y 6 á 125'00 pesetas cada uno.	375'00
Por venta de ejemplares en Barcelona	102'85	Por franqueo de <i>Acracia</i>	38'95
Por donativos	70'92	Por » número 4.	26'90
		Por » » 5.	29'50
		Por » » 6.	24'50
		Por correspondencia.	13'25
		Por carretón, hilo y pastas (4 núms)	2'35
Suma.	506'77	Por Alquiler	25'00
		Por gastos administración.	100'00
		Por varios	3'60
		Suma.	864'05
RESUMEN			
Gastos.		864'05	
Ingresos.		506'77	
Déficit		357'28	

Figura 2: Balanç de *Tierra y Libertad* (setembre de 1908).²⁷¹

Les publicacions que gaudien del suport d'organitzacions sindicals tenien més possibilitats de subsistir a llarg termini que les que depenien de l'èxit de vendes o de la generositat d'uns lectors els sous dels quals amb prou feines els permetien cobrir les necessitats bàsiques.²⁷² Com que la majoria de les publicacions eren deficitàries, les organitzacions de treballadors decidien mantenir-les econòmicament per mitjà d'una cooperació que podia ser voluntària o socialitzar-se entre tots els membres de l'associació. Això, no obstant, no sempre garantia la supervivència del mitjà. El juny de 1883, la *Crónica de los Trabajadores de la Región Española*, el butlletí oficial de la FTRE, lamentava que les finances del periòdic de la federació, *La Revista Social*, feien aigües perquè no s'hi havien subscrit prou membres de la federació:

Pocos son los que han contestado a nuestra circular núm. 2, en que les dábamos cuenta del escrutinio de la votación del nuevo Consejo de Redacción de la *Revista Social*, al mismo tiempo que les advertíamos el precario estado en que se encontraba el periódico a causa de la negligencia de la inmensa mayoría de los corresponsales en satisfacer sus débitos [...]

²⁷¹ *Tierra y Libertad*, 3ª Època, 10 (29 d'octubre de 1908).

²⁷² El salari agrícola a Espanya va oscil·lar, de 1881 a 1910, entre 1,81 ptes./dia i 1,96 ptes./dia. El 1905, a Barcelona, el sou d'un fuster era de 4 ptes./dia, com el d'un barreter o d'un picapedrer; el d'un sastre era de 3 ptes./dia, i el d'un obrer de la construcció, de 2,5 ptes./dia. Una serventa guanyava de mitjana només 0,65 ptes./dia. Vegeu Maluquer de Moles, Jordi; Llloch, Montserrat: *Trabajo y relaciones laborales*, a Carreras, Albert; Tafunell, Xavier (coords.): *Estadísticas históricas de España. Siglos XIX-XX*. Bilbao: Fundación BBVA, 2005, p. 1173 i p. 1177.

Suplicamos, pues, a los consejos de uniones, consejos locales, secciones e individuos federados que se suscriban en la medida de sus fuerzas; que se ocupen de este asunto todo lo antes posible; y que no miren con indiferencia una cuestión de tanta trascendencia, porque todos deben comprender que si se muere la Revista, nuestra organización perdería uno de sus mejores medios de propaganda, y en el deber de todos está evitarlo.²⁷³

Altres publicacions sindicals, com la badalonina *La Cuña*, *periódico defensor de los obreros del ramo de elaborar madera de España*, optaven per repartir les despeses del mitjà entre els treballadors federats. En un exercici de transparència, el periòdic publicava en cada número un llistat minuciós de les despeses de la publicació i la forma com es distribuïen entre els treballadors en funció del nombre d'afiliats a cada localitat. L'apartat on es feia públic duia el títol de *Sección administrativa* i ocupava la part inferior de la tercera i última columna de la pàgina final de la publicació. El resultat de l'exercici d'abril de 1907 era el següent:

Prorratio Federativo del mes de Abril

Tirada de LA CUÑA :. ^o Mayo 2.200 ejemplares Ptas.	70'00
500 sobres	4'00
1.000 cartas, 3 libretas mayores, una libreta cujá, una caja plumas, 3 tinteros, 1 botella tinta y una goma	23'75
Gastos de la C. C. de Badalona para hacer la entrega de la misma	18'15
Por arreglar cerradura armario, clavos, llaves y colocación de los objetos de la C. C.	4'15
Sellos para la correspondencia enviada du- rante el mes de Abril	4'80
Por gastos menores	0'85
Por gastos de la C. C. de Badalona al hacer la entrega	4'40
Por una hoja papel sellado	1'00
Por envío de paquetes de LA CUÑA	4'15
Por los gastos de la delegación de S. Martín que revisó las cuentas de la Federación	13'50
Por los gastos que ocasionó la delegación de S. Andrés que revisó las cuentas de la Fe- deración	17'50
Por el alquiler del local	3'50
Por una botella tinta especial para copiar cartas y recadero	2'85
Por los gastos de trasladar el utensilio de la Federación de Barcelona á Badalona	1'00
Total	173'00

Como los gastos ascienden a 173 ptas. y el número de federados es el de 1.516, este prorratio debe contarse a razón de 0'11 ptas. por federado, quedando un sobrante de 8'92 ptas.

Comprobación

Población	Federados	Ptas.	Población	Federados	Ptas.
Barcelona	300	36'00	Valls	24	2'88
S. Martín	167	20'04	Vich	40	4'80
S. Andrés	34	6'48	Vilafranca	35	4'32
Mataró	9	1'08	Badalona	51	6'12
Reus	73	8'76	Vendrell	6	0'72
Sans	65	7'80	Sarriá	0	1'08
Tarragona	62	7'44	Tarriasa	33	3'96
Palafrugell	8	0'96	Coruña	200	24'00
Gracia	36	4'32	Carpinteros San- tiago	110	13'20
Palamós	4	0'48	Sitges	12	1'44
Calella	12	1'44	Sabadell	60	7'20
Igualada	12	1'44	Caceres	50	6'00
Figueras	7	0'84	Santiago B.	60	7'20
Gerona	16	1'92			

Badalona 10 Abril 1907.

El Secretario,
J. SOLÉ FERRÉ.

Figura 3: Prorratio Federativo del mes de Abril (La Cuña).²⁷⁴

²⁷³ Crónica de los Trabajadores de la Región Española, Entregas 13 y 14, Libro 1, pp. 30-31.

²⁷⁴ La Cuña, 85 (1 de juny de 1907).

Altres publicacions associades a sindicats tenien un finançament mixt. És el cas de *Solidaridad Obrera*, una de les principals capçaleres d'aquesta mena, que es començà a publicar, en bona mesura, gràcies al suport econòmic de Francesc Ferrer i Guàrdia –que no controlava la línia editorial, però²⁷⁵–. *Solidaridad* es distribuïa i finançava a través de subscripcions, i va patir força problemes durant el primer any de vida a causa de les dificultats de la falta d'ingressos, que més d'un cop van obligar a endarrerir-ne la publicació. Al número 4 l'equip editor demanava obertament la col·laboració dels simpatitzants:

Nosotros, los obreros que formamos esta redacción y administración, hacemos personalmente más de lo que podemos, falta que todos nos secunden para afirmar la vida y facilitar la extensión de este periódico que con su labor ha de contribuir a nuestra cultura, a engrandecer la acción de Solidaridad entre la clase trabajadora y al desenvolvimiento de nuestros ideales de emancipación económica y social.²⁷⁶

Pel que fa a les vendes i les subscripcions, resulta interessant estudiar què implicava en l'àmbit discursiu, per a mitjans que feien bandera d'una ideologia que propugna un model econòmic contraposat al capitalista, haver de mantenir-se econòmicament –condició indispensable per mantenir un ritme de publicació estable, equiparable al de la premsa burgesa, i poder desenvolupar la tasca que s'havien proposat–. El sorgiment de les publicacions anarquistes va donar-se precisament, tal i com s'exposa al capítol 2, en una època de transició en la qual la concepció dinovesca de la premsa com a mitjà de propaganda política i difusió d'idees començava a donar pas a la idea de la premsa com a negoci, la qual cosa n'afectà el model de funcionament.

Segons Francisco Madrid (1989: 36), la transformació de la premsa decimonònica en una premsa de masses va produir-se, precisament, gràcies a la injecció d'un capital empresarial que permeté sufragar les despeses de les redaccions i va propiciar l'establiment de capçaleres diàries. Les publicacions anarquistes, no obstant, van refusar constituir-se en empreses des d'un començament, com il·lustra el *Manifiesto de los trabajadores internacionales de la sección de Madrid a los trabajadores de toda España en 1869*, que conduïa el moviment obrer ibèric cap a

²⁷⁵ Martínez de Sas, María Teresa; Pagès i Blanch, Pelai (coords.): *Diccionario biográfico del movimiento obrero als Països Catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 562.

²⁷⁶ *Solidaridad Obrera*, 4 (9 de novembre de 1907).

l'anarquisme i anunciava l'establiment d'un setmanari, *La Solidaridad*: «Como podréis ver por el reglamento del periódico que publicaremos en el primer número, no se trata ni de una Empresa periodística ni de un cuerpo de redacción que vaya a vivir de hacer artículos. Aquí todos somos trabajadores, aquí todo lo esperamos de los trabajadores».²⁷⁷

La negativa dels impulsors de les publicacions àcrates a transformar els mitjans en empreses es mantingué sempre constant, com il·lustra l'exemple d'un dels grans periòdics dels inicis de la següent centúria, *Tierra y Libertad* (1904-1923), que en un dels primers números manifestava una voluntat de transparència màxima i reiterava que no tenia cap interès econòmic:

No formamos una agrupación mercantilista, puesto que el grupo editor no es un núcleo cerrado donde no puede entrarse más que mediante determinadas condiciones, sino que, por el contrario, este grupo vese constantemente renovado, obedeciendo unas veces a las persecuciones, por discrepancias de procedimientos otras, y a disposición de todo aquel que, sin otra garantía de ser obrero, quiera examinar las cuentas, exactas en sus más insignificantes detalles, desde el día en que el grupo "4 de Mayo", de Madrid, se hizo cargo del periódico hasta la fecha.²⁷⁸

Les publicacions anarquistes, com hem observat al capítol 2, no comptaven amb personal assalariat que es dedicés al periodisme de manera professional. Eren els propis militants anarquistes qui es feien càrrec de la preparació dels mitjans. Tot i això, les capçaleres necessiten ser econòmicament sostenibles i, per tant, havien de recórrer a una comercialització més o menys convencional. Per als mitjans de tendència anarco-col·lectivista, més pragmàtics i menys radicals, no resultava contradictori en absolut demanar el pagament d'una quantitat de diners a canvi d'un exemplar, d'un paquet d'exemplars, o d'una subscripció. *El Productor*, per exemple, exhortava els seus subscriptors a cercar-ne de nous per aconseguir una massa capaç de mantenir econòmicament el periòdic:

Los periódicos no se sostienen sólo con el amor a la causa que defienden y la buena voluntad de los que lo publican; necesitan además el apoyo material de aquellos que están conformes con su doctrina. Si los que profesan las ideas anárquico-colectivistas quieren seguir contando con un

²⁷⁷ Citat per Madrid, Francisco: *Antología documental del anarquismo español*, 2001, p. 110.

²⁷⁸ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 10 (24 de gener de 1907).

defensor en la prensa, es preciso que se ocupen algo más de lo que hasta hoy lo han hecho de su sostenimiento; es menester que cada suscriptor procure buscar nuevos suscriptores, pues no deja de ser vergonzoso que entre tantos como se llaman anárquicos no tengamos más que un suscriptor en cada una de las localidades siguientes [...]

No pedimos subvenciones que en último resultado son pan para hoy y hambre para mañana, además de ser onerosas a nuestros compañeros que hartas atenciones tienen que cubrir. Pedimos una cosa mucho más sencilla y que sólo requiere un poco de buena voluntad para lograrla: deseamos que cada suscriptor nos proporcione cuando menos otro.

Ya ven nuestros amigos de cuan poco pende asegurar la vida de un periódico consagrado única y exclusivamente a defender la causa del proletariado que es la de la Humanidad.

¿Lo harán?

Si no lo hicieran habría que desconfiar del porvenir de nuestra causa.²⁷⁹

El cas de la revista científica *Salud y Fuerza*, que començà a publicar-se el 1904, es similar al d'*El Productor*. Al començament del número 9, publicat el gener de 1907, l'equip editor publicava un avís en el qual s'excusava per l'endarreriment en la publicació del número –motivat per la falta de diners– i expressava que la cooperació econòmica era imprescindible per mantenir en marxa la publicació: «El estado de pecunia de nuestra administración no permite satisfacer las demandas de suscripciones gratuitas que algunos centros o sociedades nos han dirigido. La manera de dar vida a una publicación es favoreciéndola con recursos y nadie quedará arruinado por sufragar 1,50 pesetas de suscripción anual».²⁸⁰ Més endavant, l'equip editor demanava amb eloqüència la col·laboració dels lectors per fer front a les elevades despeses de paper que originava la publicació del mitjà:

Si los lectores de nuestra revista creen que obramos bien y desean contribuir a esta obra de cultura social por nosotros emprendida, sólo les recomendamos que se suscriban a la Revista, y así evitarán que seamos más tiempo timados por los *papelófagos* que arruinan nuestra Administración. Creemos que los amigos nos comprenderán y responderán a nuestro llamamiento.²⁸¹

²⁷⁹ El Productor, 55 (19 d'agost de 1887).

²⁸⁰ Salud y Fuerza, 9 (gener de 1907).

²⁸¹ Salud y Fuerza, 13 (maig de 1907).

Per als anarcocomunistes, més radicals en els plantejaments ideològics, no era gens fàcil demanar un preu a canvi d'un exemplar. Fer-ho atemptava contra els postulats més bàsics de l'anarquisme comunista, que condemnava la propietat individual i el benefici econòmic –idees que associava al capitalisme i el socialisme autoritari– com a obstacles per a l'emancipació de la classe obrera. La concepció anarcocomunista, contrària a la retribució i l'enriquiment, la plasma un article publicat l'agost de 1887 al setmanari francès anarcocomunista *La Révolte*²⁸² i reproduït en castellà a la revista *Acracia* l'octubre del mateix any: «Analicemos la diferencia entre las dos escuelas: entre los colectivistas, el individuo retribuido, casi diríamos recompensado, por la sociedad según los servicios practicados. Entre nosotros, el individuo pidiendo de pleno derecho a la sociedad la satisfacción de todas sus necesidades».²⁸³

El setmanari *La Conquista del Pan*, que prenia el nom de l'obra més coneguda de Piotr Kropotkin, va incloure al primer número, a la columna contigua a la declaració de principis, una inectiva de caire ideològic, un punt moralitzant, contra la moneda i el simbolisme que amaga. L'article exposa: «Hemos visto que la raza humana, toda, vive fascinada por un objeto llamado moneda; que gracias al valor de esa moneda se han acumulado grandes riquezas y medios de producción, que gracias a esta acumulación se ha establecido el monopolio, y que este monopolio ha traído la explotación del hombre por el hombre, causa de la miseria que roe a la clase productora».²⁸⁴ El periòdic afirmava, en resum, que l'origen de les desigualtats de classe es remuntava a l'origen de la moneda com a retribució del treball, i no demanava, per tant, el pagament d'un preu per exemplar, sinó només una subscripció voluntària.

Per als mitjans anarcocomunistes, malgrat les donacions que poguessin rebre, la supervivència era molt més complicada que per als anarco-col·lectivistes, ja que no disposaven, com els darrers, del suport de grans estructures sindicals, o de federacions o agrupacions locals que, en cas de necessitat, estiguessin disposades a assumir el dèficit de la publicació. L'origen de la problemàtica és a les arrels del pensament anarcocomunista; en aquest cas, però, no en termes ideològics, sinó organitzatius. Segons George Woodcock (1962: 346), a qui cita Aureliano Yanes (1978: 107): «Los anarcocomunistas adoptaron el punto de vista [...] de que era necesario

²⁸² *La Révolte*, dirigit per Jean Grave, es publicà entre 1887 i 1894 i era successor de *Le Révolté*, fundat el 1879 a Ginebra per Piotr Kropotkin, François Dumartheray i Georges Herzig.

²⁸³ *Acracia*, 22 (octubre de 1887).

²⁸⁴ *La Conquista del Pan*, 1 (1 de juliol de 1893).

organitzar-se en grups integrats exclusivament de devots anarquistes, propagandistes per la paraula o la acció. Els col·lectivistes pensaven en termes de grans organitzacions de treballadors que tindrien una elite fermentadora d'anarquistes convençuts, però que no pedien una completa conversió de la massa de les membres».

Les dificultats per afrontar les despeses i tirar endavant la tasca propagandística van dur algunes publicacions anarcocomunistes a deixar de banda les consideracions ideològiques i demanar preus per venda i subscripció. És el cas d'*Ariete anarquista*, publicat efímerament a Barcelona el 1896. Un exemplar costava cinc cèntims, i un paquet de trenta, una pesseta. En el seu segon número –el darrer del qual es té constància– l'equip redactor de *Ariete Anarquista* considerà necessari explicar per què, tractant-se d'un periòdic anarcocomunista, feia pagar els lectors una quantitat econòmica:

Grandes sacrificios cuesta la publicación de este semanario, y estamos decididos a apurarlo todo, dichosos siempre, si podemos contribuir a la propaganda de nuestros ideales.

No pedimos a los compañeros más ayuda que la que dan a cualquier periódico: comprarlo y pagarlo. Esto nos basta para su sostenimiento.

Sabemos muy bien que, siendo comunista nuestra propaganda, pedir un precio determinado es un contrasentido; pero sabemos también que más vale caer en este contrasentido relativo, que estarse desocupados, por desprecio al becerro de oro.²⁸⁵

La major part dels periòdics anarcocomunistes, però, es negaven a forçar el lector a pagar per la publicació, la qual cosa els dugué a plantejar la col·laboració voluntària dels lectors en forma de donatius com a eina principal per sostenir-se econòmicament. Algunes de les publicacions anunciaven a la capçalera que vivien dels donatius; d'altres, com l'esmentat *La Conquista del Pan*, dedicaven un espai a exposar el caràcter particular del periòdic i feien una crida al públic per col·laborar en la mesura de les seves possibilitats al manteniment del mitjà:

Por las condiciones algo diferentes de otras publicaciones anarquistas, La Conquista del Pan no puede estipular precio para su sostenimiento.

²⁸⁵ *Ariete Anarquista*, 2 (21 de març de 1896).

Su aparición débese al esfuerzo de unos cuantos compañeros que sólo desean que su trabajo sea en algo útil a la idea que defienden.

Así es que sólo pretendemos el apoyo a que nos hagamos acreedores, recomendando a los compañeros a quienes hemos remitido ejemplares nos envíen lo que como donativo recojan.²⁸⁶

Les publicacions anarcocomunistes solien ser força transparents a l'hora de declarar els donatius. Al principi o al final de cada número n'oferien un llistat complet amb els noms o pseudònims dels benefactors i la quantitat que cadascun aportava. De vegades, com succeïa en el cas de *La Cuña* i altres mitjans on els fons procedien d'organitzacions obreres, els mitjans també publicaven les despeses de la confecció del número. En el cas de *Ravachol*, per exemple, sabem que la confecció i distribució del primer número va costar 52,64 pessetes i que en publicar-se'n el segon n'havia recaptat 53,15 en concepte de donacions,²⁸⁷ de manera que el periòdic no tenia pèrdues, i de fet va deixar d'editar-se per la clausura de les autoritats i no per un col·lapse econòmic que, tard o d'hora, s'hagués acabat produint.

Els pseudònims emprats pels lectors que feien donatius però preferien mantenir-se en l'anonimat ens donen una idea del tarannà polític o la manera de pensar del públic. En el cas de *Ravachol*, hi apareixen pseudònims com *Un ladrón*, *Un pillo*, *Un enemigo de los burgueses*, *Un bandido*, *Una que no trabaja*, *Un nihilista*, *Una explotada*, *Explotador de burgueses*, *Un asesino*, o *Un grupo de bandidos*. Tot plegat referma el caràcter radical de la publicació i convida a pensar en l'il·legalisme i la propaganda pel fet que van popularitzar entre sectors de l'obrerisme figures com *Ravachol*²⁸⁸ –tot i que el setmanari mai va fer apologia de cap atemptat coetani–. També és interessant la presència manifesta d'una petita proporció de contribuents femenines, que confirma que fins i tot els mitjans més petits comptaven amb públic femení.

En el cas de *La Justicia Humana*, també anarcocomunista, però publicada la dècada anterior, hi trobem pseudònims tan diversos com *Un partidario de la dinamita*, *Un sans culottes*,

²⁸⁶ *La Conquista del Pan*, 1 (1 de juliol de 1893).

²⁸⁷ *Ravachol*, 2 (11 de novembre de 1892).

²⁸⁸ Sobrenom de François Claudius Koëningstein, anarquista francès, autor de diversos atemptats, que fou executat el 1892 i elevat a la categoria de màrtir pels corrents més radicals de l'anarquisme. Vegeu, sobre el personatge i la influència que tingué, Maitron, Jean: *Ravachol y los anarquistas*. Madrid: Huerga Y Fierro Editores, 2003.

*Un partidario de los fabricantes de hacer tuertos, Salud y muerte a los tiranos, Un sanguinario, Un anarquista que quiere destruir a todos los burgueses, Un picapedrero revolucionario de Gracia, Un grupo de Gracia o Los Grupos de Barcelona.*²⁸⁹ A banda del caràcter bel·ligerant i inconformista dels contribuents, la llista posa de manifest que les subscripcions no només eren individuals, sinó que també es feien col·lectivament en grups de lectors.

Les subscripcions col·lectives no eren minoritàries en absolut. Una anàlisi dels subscriptors de *La Conquista del Pan* revela benefactors com *la sociedad de albañiles, la de Zapateros, la de Carreteros, el Centro Regenerador de S. Martin, el taller del Ciervo*, i diversos «entre varios» de Gràcia, Sabadell, i Vilanova i la Geltrú.²⁹⁰ El mateix succeïa als periòdics anarco-col·lectivistes. A la secció de correspondència d'*El Productor* hi apareixen interlocutors com la *Sociedad de albañiles d'Olot* i la *Sociedad de semoleros* de Reus,²⁹¹ o la *Sociedad de constructores de coches* de Granada, entre d'altres.²⁹²

En ocasions, les subscripcions adoptaven un caràcter simbòlic i es realitzaven a favor de treballadors empresonats a conseqüència d'una vaga o una protesta. Per exemple, *Los Desheredados* informava, el 5 d'agost de 1882, que un seguit de persones s'hi havien subscrit per un mes en suport de dos republicans federals que duien tres anys empresonats a la presó de Valladolid. El més habitual, en casos com aquest, era que el periòdic, seguint l'exemple dels donatius, publicqués la llista completa de persones que col·laboraven econòmicament, fos amb noms reals o amb pseudònims, i amb quina quantitat ho feien. *Los Desheredados*, a més, procurava deixar clar que, tot i el caràcter puntual de les subscripcions fetes públiques: «Sigue abierta la suscripcion en la Administracion de éste periódico»,²⁹³ sens dubte per atreure subscriptors de llarga durada, més fidels i més necessaris per al manteniment del mitjà.

Aquesta mena de subscripcions excepcionals a favor de treballadors i activistes empresonats eren força recurrents, en especial als mitjans anarcocomunistes, però també als anarco-col·lectivistes. N'apareixen a l'esmentat *Los Desheredados*, de la tendència més moderada; a *El Porvenir anarquista*, anarcocomunista, que en una ocasió va organitzar una recapta per a obrers

²⁸⁹ La Justicia Humana, 5 (12 de juliol de 1886).

²⁹⁰ La Conquista del Pan, 4 (1 de setembre de 1893).

²⁹¹ El Productor, 257 (30 de juliol de 1891).

²⁹² El Productor, 261 (27 d'agost de 1891).

²⁹³ Los Desheredados, 14 (5 d'agost de 1882).

empresonats a Cadis –i molts dels fons provenien, curiosament, d’Antequera, la qual cosa indica que la distribució del periòdic, tot i imprimir-se a Gràcia, era d’abast peninsular–.²⁹⁴ També se’n troba un exemple al reusenc *Revancha*, que el 1893 recaptava 106 pessetes entre Terrassa, Castellar del Vallès, Vic, El Vendrell i Reus per ajudar econòmicament la família de l’anarquista Paulino Pallàs, executat el 6 d’octubre de 1893 per tractar d’assassinar el general Martínez Campos, capità general de Catalunya.²⁹⁵

Alguns mitjans, com *El Productor*, eren capaços de mobilitzar un volum considerable de col·lectius, cercles i seccions de la FTRE en ajut d’obriers empresonats de resultes d’una protesta. El 27 de maig de 1887, el diari feia una crida a subscriure’s a favor de treballadors de Sants i Sant Martí de Provençals detinguts per la policia en una jornada de vaga, i anunciava alhora que ja hi contribuïen les seccions barcelonines de sabaters, sastres i fonedors de la FTRE, a més del centre obrer Regeneración, a la seu del qual –2° 1ª del carrer de Sant Oleguer–, com ja sabem, es trobava precisament la redacció del diari.²⁹⁶ L’abast del gran periòdic anarco-col·lectivista era considerable; en una ocasió va arribar a mobilitzar els lectors per ajudar econòmicament les famílies dels màrtirs de Chicago.²⁹⁷

El Productor, fins i tot, organitzava subscripcions per ajudar a sobreviure altres publicacions àcrates amb les quals mantenia lligams personals estrets, com la revista sociològica *Acra-cia*, impulsada també per Anselmo Lorenzo i el grup Benevento. El juny de 1888, el periòdic havia aconseguit reunir fins a 226,60 pessetes per a la revista.²⁹⁸

Tierra y Libertad recaptava donatius per a un ventall de publicacions que incloïa la revista *Salud y Fuerza* i els periòdics *Solidaridad Obrera*, *Nuevo Oriente* i *La Tramontana* –que després del tancament de 1896 tractà de tornar a la palestra, sense massa èxit, el 1903 i el 1907–. Cal dir, però, que els editors del setmanari, el Grupo 4 de Mayo, es van negar a recollir donatius, a causa de les desavinences ideològiques i personals, per a la publicació impulsada per Leopoldo Bonafulla i Teresa Claramunt, *El Rebelde*. Els editors de *Tierra y Libertad* justificaven una decisió en aparença contradictòria:

²⁹⁴ El Porvenir Anarquista, 1 (15 de novembre de 1891).

²⁹⁵ Revancha, 3 (14 d’octubre de 1893).

²⁹⁶ El Productor, 43 (27 de maig de 1887).

²⁹⁷ El Productor, 72 (23 de desembre de 1887).

²⁹⁸ El Productor, 95 (8 de juny de 1888).

Participamos a los compañeros y lectores de *Tierra y Libertad* que *El Rebelde* de Barcelona es propiedad de don Leopoldo Bonafulla.

Como no queremos tener contacto alguno, directo ni indirecto, con este señor, rogamos a los que hasta aquí nos han enviado cantidades para *El Rebelde* se abstengan de enviar en lo sucesivo, pues las devolveremos a aquellos que las remitan.

Los que califiquen de “lucha personal entre compañeros” esta actitud nuestra, se equivocan lamentablemente. Tenemos sobrados motivos, como anarquistas, para no tener relación de ninguna clase con el que podrá ser *compañero de otros*, pero no nuestro.

Y los que duden de nuestras manifestaciones algún día nos darán la razón.

Grupo «4 de Mayo» de Barcelona.²⁹⁹

Malgrat la bona voluntat, cap de les publicacions anarcocomunistes aconseguí subsistir econòmicament a llarg termini. Els donatius dels lectors no arribaven mai a compensar les despeses regulars dels mitjans, i els editors es veien forçats a demanar més suport per poder continuar amb la tasca de difusió de les idees àcrates. *La Conquista del Pan*, per exemple, no es limitava a posar de manifest les privacions que patia, sinó que també exposava que un major suport econòmic es traduiria en una major difusió de la publicació:

Encarecemos mucho a los compañeros no se olviden de enviarnos donativos para el sostenimiento de esta publicación, si es que les satisface, porque, la verdad, los gastos son regulares y por buena voluntad que tengan los compañeros que se han comprometido a sostenerla sus fuerzas no llegan a tanto.

Si nuestras esperanzas no resultan una ilusión y los buenos compañeros de todas partes nos envían lo que recojan como suscripción, pronto aumentaremos el tiraje y habrá números para todas las localidades y para todos los trabajadores que tengan el gusto de pedirnoslo.

Confiamos en ello.³⁰⁰

El procediment de les subscripcions tenia un greu inconvenient que posa de manifest el cas de *La Justicia Humana*, que per raons que el mitjà no especifica –però probablement relacionades amb la falta de recursos o la censura– va publicar amb retard el número 8. A l’edició en qüestió, l’equip editor, en un text que du per títol *A nuestros lectores*, lamentava que «a la hora

²⁹⁹ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 51 (19 de març de 1908).

³⁰⁰ *La Conquista del Pan*, 2 (15 de juliol de 1893).

que escribimos este son muy pocos los escritores y corresponsales que han mandado cantidades, sin duda porque creen que la Justicia Humana ha muerto y esto nos impone sacrificios pecuniarios superiores a nuestras fuerzas». ³⁰¹ L'equip, tot i excusar-se pel retard, anunciava que el número 9 tampoc es publicaria en el termini fixat –quinzenal–, si els subscriptors no pagaven les quantitats corresponents:

Así que para dar vida a este quincenal los compañeros que componemos la redacción y administración hemos acordado tomar las medidas siguientes: [...]

4. Participar a nuestros lectores que no obstante ser este periódico quincenal saldrá cuando pueda; o más claro. Una vez tirado el número 8, no se tirará el número 9, si primeramente por medio de la suscripción permanente, o por medio de la vida (sic) regular que se va adquiriendo, no se cuenta con el cupo del labor del mismo, y así sucesivamente.

La Justicia Humana fou clausurada, poc després, per les autoritats. La suspensió, tanmateix, no implicava necessàriament que l'equip editorial es quedés sense els ingressos de les edicions endarrerides, que podien resultar-los molt útils a l'hora d'establir una nova capçalera per prosseguir amb la tasca de difusió de l'ideari anarquista, o bé, senzillament, per no quedar endeutats. Els periòdics propers ideològicament a les publicacions suspeses s'encarregaven sovint de recordar als subscriptors endarrerits que la fi del mitjà no volia dir que els seus impulsors no quedessin amb deutes. El 16 de febrer de 1887, per exemple, *El Productor* publicava un avís de l'administrador d'*El Grito del Pueblo*, ³⁰² de Sant Martí de Provençals, condemnat per publicar un article que defensava la reducció de la jornada laboral a vuit hores:

A los suscriptores que se encuentren en descubierto en el pago de paquetes del suspendido semanario «El Grito del Pueblo», que se publicaba en San Martín de Provensals, o de suscripciones individuales del primer trimestre de dicha publicación anárquico-colectivista, se les ruega encarecidamente remitan las cantidades que adeudan a la administración de *El Productor*, la cual las

³⁰¹ *La Justicia Humana*, 8 (25 de novembre de 1886).

³⁰² Setmanari dirigit pel tipògraf, nat a Valladolid, Indalecio Cuadrado (1864-1923), que formà part de la direcció de la Federació de Treballadors de la Regió Espanyola i visqué a l'Argentina entre 1889 i 1891, on fundà dos periòdics, *El Imparcial* i *El Republicano*, de caire més moderat. També col·laborà amb *El Productor*. Vegeu Martínez de Sas, María Teresa; Pagès i Blanch, Pelai (coords.): *Diccionario biográfico del movimiento obrer als Països Catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 445.

entregarà al Administrador que era de dicho semanario, para poder así saldar cuentas, lo cual no está reñido con el nombre de anarquistas que ostentamos con dignidad revolucionaria.

De paso recomendamos a los favorecedores del suspendido «El Grito del Pueblo», den todo el apoyo que les sea posible al diario socialista *El Productor*.³⁰³

Les pàgines de les publicacions anarquistes de llarga durada, significativament periòdics anarco-col·lectivistes com *Los Desheredados* i *El Productor*, o l'anarcosindicalista *Tierra y Libertad*, són plenes de notes i avisos de la redacció adreçades als subscriptors endarrerits per demanar-los que paguin les quantitats corresponents, senyal que era habitual que un volum significatiu de lectors no complís regularment amb els compromisos econòmics. A major distància, més difícil era no tan sols fer arribar els exemplars als subscriptors i els distribuïdors, sinó també dur el control dels pagaments. *El Productor* publicava una secció administrativa a manera de registre i posava èmfasi en les subscripcions de fora de Barcelona. Gràcies a un avís de la redacció de *Los Desheredados* sabem que les quantitats es podien abonar per diferents procediments:

Se suplica a los señores suscritores de provincias a quienes se ha escrito particularmente mandandoles el recibo de los meses que adeudaban se sirvan hacerlo efectivo en esta Administración remitiendo su importe en libranza del giro mútuo, sellos de 15 céntimos o como juzguen más conveniente – El Administrador, *Vicente Castells*.³⁰⁴

El servei de «Giro Mutuo», que depenia del Ministeri d'Hisenda, havia entrat en funcionament l'1 d'abril de 1856 i es mantingué en actiu fins el 21 de juny de 1919.³⁰⁵ Segons Gaspar Martínez Llorente: «El giro mutuo, precedente del actual giro postal, permitía el envío de dinero entre diferentes oficinas postales del territorio»,³⁰⁶ i també funcionava, per a petites quantitats, a través del telègraf.³⁰⁷ L'ús del «Giro Mutuo» no era gratuït i moltes agrupacions obreres

³⁰³ El Productor, 14 (16 de febrer de 1887).

³⁰⁴ Los Desheredados, 72 (13 d'octubre de 1883).

³⁰⁵ Cerrato, Juan Manuel: *El servicio de giro en España*. Filatelia Digital (1 de desembre de 2012). En línia: [\[http://www.filateliadigital.com/el-servicio-de-giro-en-espana/\]](http://www.filateliadigital.com/el-servicio-de-giro-en-espana/)

³⁰⁶ Martínez Llorente, Gaspar: *La red postal: renta real, servicio público y liberalización (siglos XVIII-XX)*. A: Castillo Gómez, Antonio; Sierra Blas, Verónica (dirs.): *Cinco Siglos de Cartas: Historia y prácticas epistolares en las épocas moderna y contemporánea*. Huelva: Universidad de Huelva, 2014, p. 468.

³⁰⁷ Vegeu Martín y Santiago, José: *Giro mutuo por telégrafo*. Andújar: s. e., 1869.

establlissin fons comuns per fer front a la despesa que suposava la utilització del servei.³⁰⁸ L'alternativa, com indica l'administrador de *Los Desheredados*, era pagar en forma de segells postals, que sens dubte el mitjà faria servir per expedir nous paquets d'exemplars fora de la ciutat de procedència a subscriptors o intermediaris.

El setmanari anarcocomunista gracienc *Tierra y Libertad* (1888-89), indicava de manera precisa les possibles formes de pagament: «Las suscripciones se pagarán por adelantado en sellos de a 15 céntimos o en papel y letras de fácil cobro. Se admiten timbres postales de la Región Francesa». Les lletres de canvi a que fa referència la publicació no eren altra cosa que la lliurança del «Giro Mutuo» que consignava *Los Desheredados*. En relació a les subscripcions, però en un aspecte que no té a veure amb la forma de pagament, el mitjà en qüestió presenta una particularitat única, i és que incloïa a la part inferior de l'última pàgina una papereta que el lector podia retallar i emplenar per subscriure's al mitjà. La papereta no demanava els noms i cognoms del potencial subscriptor, però sí la direcció postal.

Tot i que molt sovint s'endarrerien en els pagaments, per a una publicació amb uns mitjans econòmics extremadament limitats, els subscriptors eren preferibles als lectors ocasionals. El cost del paper feia necessari no imprimir més exemplars dels que es podien posar en circulació, i les subscripcions eren la millor via per determinar la base de la tirada. Durant una temporada, a causa de la falta d'ingressos que patia, *Los Desheredados* es publicà només per als subscriptors. Segons informava la redacció del setmanari el 18 d'agost de 1883:

A los suscritores de fuera de Sabadell que por todo el mes que transcurre no hayan satisfecho sus adeudos en esta administración dejaremos de mandarles nuestro periódico.

Los sacrificios constantes que venimos haciendo para sostener nuestra publicación, desde su aparición al estadio de la prensa, nos obligan a notificar a todos los favorecedores de ésta, que en el próximo mes no se venderán números sueltos. Por lo tanto, los que estimen en algo la vida de nuestro semanario pueden continuar sus nombres en la lista de suscriptores, haciendo de este modo que tenga, esta publicación, vida propia como las demás.³⁰⁹

³⁰⁸ En dóna fe l'ampli *Informe relativo al estado económico y situación de los obreros de las minas y fábricas metalúrgicas de España y organismos de protección instituidos en beneficio de los mismos*. Madrid: s. e., 1911, pp. 126-130.

³⁰⁹ *Los Desheredados*, 64 (18 d'agost de 1883).

Una altra font de finançament, menys freqüent, era la venda de llibres a un preu rebai-xat. *Los Desheredados* promocionava la venda d'obres com *Espejo Moral de Clérigos*, *Teoría de la Justicia*, *Juan de Avendaño*, *Misión de la mujer*, *El Pactum*, *Retrato de los jesuitas*, *Tinieblas y luz*, *Educación moral de la Mujer*, *Mónita secreta*, o *instrucciones reservadas de la Compañía de Jesús*, etc. Es tracta de textos anticlericals, com la *Monita secreta* –obra apòcrifa d'origen incert de la qual bevia la literatura anti-jesuïta³¹⁰– o textos que en aparença defensaven l'emancipació femenina, com *La educación moral de la mujer* (Madrid, 1877), del pensador i polític republicà federal, pròxim a l'anarquisme, Ubaldo Quiñones.³¹¹ El setmanari, però, avisava: «No se remiten fuera de Sabadell [libros] que no se paguen por adelantado y con 10 céntimos más para su correspondiente franqueo».³¹²

També *La Tramontana* obtenia ingressos a través de la venda de llibres. Concretament, les obres que posava a disposició dels lectors conformaven dues col·leccions pròpies, la *Biblioteca Humorística de Calamitats* i la *Biblioteca de la Tramontana*, que incloïen obres de caràcter humorístic i ideològic del propi director del setmanari, Josep Llunas i Pujals, i d'altres col·laboradors i amics de la publicació (Vicente Izquierdo, 1994: 388). A la primera hi trobem obres populars com *Lo cólera*, *los capellans y'l Govern. Estudi popular de tres microbis*, del doctor «Màniga Ampla» (Barcelona, 1884). A la segona hi havia assaigs com *La mujer en el cristianismo* (1892), del lliurepensador i maçó Cristóbal Litrán –que seria secretari i director de l'editorial de Ferrer i Guàrdia³¹³–, i novel·les com *Justo Vives* (1893), d'Anselmo Lorenzo.

Els llibres de les col·leccions del setmanari satíric podien esdevenir autèntics reclams per a subscriure-s'hi. Al número del 31 de desembre de 1886 i els successius, al quadre que contenia informació sobre el preu de les subscripcions, el mitjà anunciava: «Al que se suscriga per un any, se li regalará un exemplar del llibre *Estudios filosófico-sociales*, original de J. Lllunas».³¹⁴ Un altre reclam del setmanari era la publicació d'almanacs anuals, «un costum molt corrent de totes les

³¹⁰ Molina Martínez, José Luís: *Anticlericalismo y literatura en el siglo XIX*. Múrcia: Universidad de Murcia, 1998, p. 278.

³¹¹ Tot i les pretensions alliberadores, es tracta, segons Geraldine Scanlon, de “una obra confusa, contradictoria i reiterativa, escrita en un estilo grandilocuente, retórico, salpicada, además, de numerosas faltas de ortografía, puntuación y sintaxis”. Vegeu Scanlon, Geraldine: *La polémica feminista en la España contemporánea, 1868-1974*. Madrid: Akal, 1986, p. 25.

³¹² *Los Desheredados*, 68 (15 de setembre de 1883).

³¹³ Bonafulla, Leopoldo: *La revolución de julio*. Barcelona: T. Taberner, 1910, p. 190.

³¹⁴ *La Tramontana*, 289 (31 de desembre de 1886).

publicacions de l'època i una bona font d'ingressos» (Vicente Izquierdo, 1994: 388). *El Productor*, per exemple, també comercialitzava un almanac propi, titulat *Almanaque del proletariado*, que responia a preguntes bàsiques sobre la ideologia àcrata.

La costum de la venda de llibres i opuscles va continuar amb el canvi de segle. *La Huelga General*, abans de dissoldre's per impulsar el sorgiment de *Tierra y Libertad*, va formar una petita colecció de cinc toms, la majoria breus i un de les quals, *Las dos judías*, del francès Paraf-Javal,³¹⁵ era un conte il·lustrat adreçat a un públic infantil.³¹⁶ El preu de les obres oscil·lava entre els 15 i els 25 cèntims.³¹⁷ En qualsevol cas, l'oferta quedava molt lluny de la diversitat que caracteritzava la gran publicació anarquista del moment, la *La Revista Blanca* –aleshores amb seu a Madrid–, que abans de desaparèixer el 1905 posava prop de quaranta obres a disposició dels lectors.³¹⁸

En traslladar-se a Barcelona l'any 1906, *Tierra y Libertad* disposava d'una oferta considerablement superior, en qualitat i extensió, a la de *La Huelga General*. Entre les obres destaquen textos d'autors tan diversos com l'activista ateu Emilio Bossi, l'anarquista cristià Lev Tolstoi, el neuròleg i antropòleg darwinista Paolo Mantegazza, el revolucionari rus Stepniak, l'escriptor i crític d'art Octave Mirbeau, l'advocat i activista georgista estatunidenc Clarence Darrow, i veus gens àcrates com el filòsof escocès Thomas Carlyle.³¹⁹

A banda de llibres i fulletons, alguns mitjans venien també retrats de més o menys qualitat de figures del moviment, ja fossin ideòlegs principals o màrtirs de la causa. Segons Lily Litvak (1990: 291): «Además de carteles, se vendían, también a través de periódicos, retratos de los héroes del anarquismo; Bakunin, Faure, Pallàs, Tolstoi; los retratos más grandes eran destinados a centros obreros, como el grupo de los mártires de Chicago o Jerez. Estos retratos trataban de imitar la pintura, y estaban concebidos como óleos tradicionales, a veces con fondos de pesados cortinajes, ramas de olivo y objetos alegóricos». Els cartells no tan sols presidien les reunions als centres obrers, sinó que a més els treballadors els duïen a les manifestacions.³²⁰

³¹⁵ Seudònim de l'anarquista individualista francès Georges Mathias, col·laborador de Ferrer i Guàrdia.

³¹⁶ En aquesta rondalla: «Jamalajà Telabusques, ladrón y explotador, triunfa, y Mustafá Salsipuedes muere de hambre y de honradez, como conviene y exigen los sagrados principios de patria, propiedad, familia y religión de nuestros padres», segons cita Romero Maura (1974: 417).

³¹⁷ *La Huelga General*, 20 (5 de juny de 1903).

³¹⁸ *La Revista Blanca*, 158 (15 de gener de 1905).

³¹⁹ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 2 (22 de novembre de 1906).

³²⁰ «Los anarquistas irán con uniforme de luto y sus respectiva insignias, como también llevarán el instrumento de muerte y los retratos al óleo, de 4 y medio piés de alto, de los socialistas Engel, Parsons, Spies,

Pel que fa a la publicitat, la font d'ingressos que va facilitar el sorgiment dels mitjans de masses en el transcurs del segle XIX,³²¹ la gran majoria de publicacions anarquistes es negaven a incloure'n, ja fos per temor a que els anunciants tinguessin un efecte sobre la línia editorial del mitjà o, sobretot, perquè els lectors no perdessin la confiança en la puresa dels ideals que transmetia la publicació. El setmanari gracienc *La Nueva Idea*, de tendències radicals, era clar respecte dels mitjans que es finançaven amb ingressos publicitaris. A la salutació editorial del primer número, adreçada en primer lloc als anarquistes i en segon a la premsa obrera, hi afegia: «La tercera parte la reservamos para la prensa burguesa, para la prostituta que se vende a cualquiera por un dinero. A ella le enviamos nuestro más expresivo... desprecio».³²²

Malgrat les reticències generals, els mitjans anarquistes amb una trajectòria més llarga, com *El Productor* i *Los Desheredados*, van recórrer a la publicitat des d'un començament. També va fer-ho la revista científica *Salud y Fuerza*. En el cas d'*El Productor*, que es va publicar diàriament durant un mes, la publicitat ocupava entre mitja i una plana. «Admítense anuncios a precios convencionales», informava el mitjà per atreure potencials anunciants.³²³ L'equip editorial va evitar entrar en polèmiques, tot i que a la catorzena edició considerà oportú fer-se ressò, per desmentir-les, de les crítiques d'alguns anarquistes de Bilbao en relació a la naturalesa del diari pel fet d'incloure publicitat:

Nuestro corresponsal de Bilbao nos participa el buen efecto que ha causado entre los trabajadores anarquistas la aparición de *El Productor*, manifestando también la injustificada prevención con que lo miran otros trabajadores, obcecados por intransigencias de secta. Dicen éstos que el diario es político, y dan por toda razón que inserta anuncios. Por ellos y por la emancipación de los trabajadores sentimos tal manera de razonar.³²⁴

Fischer y Lingg, que fueron ahorcados el día 11 de Noviembre del pasado año”, anticipava *El Productor* (121, 7 de desembre de 1888), respecte una gran concentració en denúncia de l'execució dels Màrtirs de Chicago.

³²¹ “La publicitat aportava a la premsa un ingrés econòmic que li permetia fer front a les grans inversions en tecnologia per a tirar endavant un periòdic modern, i fins i tot per a poder vendre per sota del preu de cost de l'exemplar”. Costa, Lluís: *Pensar és triomfar: La publicitat a través de la història*. Barcelona: UOC, 2015, p. 79.

³²² *La Nueva Idea*, 1 (23 de febrer de 1895).

³²³ *El Productor*, 11 (12 de febrer de 1887).

³²⁴ *El Productor*, 14 (16 de febrer de 1887).

Els anunciants d'*El Productor* eren d'allò més diversos. Hi trobem botigues de roba i calçat, com *La Económica*, una botiga de barrets al carrer de Sant Ramon, que en algunes ocasions s'anunciava en primera plana; un establiment de moda infantil, el *Taller de Modas La Mariposa*, situat al carrer Pau Claris; o la *Gran Zapatería La Mascota*, a Travessera de Gràcia, que prometia «Buen surtido, verdadera ganga, calzado superior para todos sexos y edades». També s'anunciaven al diari negocis com *La Gran Relojería del Siglo*, a la Rambla Santa Mònica; l'*Establecimiento Tipográfico de Juan Puigmaciá*, del carrer Casanova, i el *Taller de Cajas para embalajes* de Manuel Julià, situat al carrer Trafalgar.

Destaca la presència ocasional, també, de productes mèdics com les càpsules Viollet i la injecció Viollet, que es venien a la *Farmacia de La Estrella*. No hi havia, en canvi, cap presència d'anuncis, comuns a la premsa comercial burgesa, sobre productes de bellesa, companyies d'assegurances o de navegació, i productes alimentaris.³²⁵ Com que, a diferència de molts dels diaris de l'època, *El Productor* no feia públiques les tarifes per anunci, no podem calcular els ingressos que obtenia en conceptes publicitaris. No obstant, encara que fossin una proporció significativa devien ser insuficients per cobrir les despeses del diari, que al cap d'un més va reduir la freqüència de publicació. Aleshores, la publicitat va desaparèixer.

Los Desheredados, que informava que publicava «Anuncios y comunicados a precios suamente arreglados»,³²⁶ incloïa menys publicitat, però va mantenir-la en els quatre anys que es publicà. Els anunciants eren semblants als d'*El Productor*: negocis locals sense pretensions com la *Imprenta de M. Ribera*³²⁷, *Productos Químicos Onológicos de Arnaldo Privilegiados*, la sabateria de Juan Durán i l'afinador d'acordions del carrer del Sol. El principal anunciant de la publicació, però, era una marca de licors, Anís del Ciervo, propietat de José Carol Guasch, que s'anunciava indistintament a la primera i la última pàgines. Més tard, en especial a partir de la següent centúria, la problemàtica de l'alcoholisme, lligada a la voluntat de regeneració moral de la classe obrera, preocuparia seriosament el moviment anarquista,³²⁸ però a la dècada dels 80 del segle XIX no semblava contradictori per a *Los Desheredados* fer publicitat d'un licor.

³²⁵ García Ruescas, Francisco: *Historia de la publicidad en España*. Madrid: Editora Nacional, 1971, p. 44.

³²⁶ *Los Desheredados*, 26 (28 d'octubre de 1882).

³²⁷ D'ençà el número 48, l'establiment de M. Ribera va esdevenir la impremta del setmanari.

³²⁸ El badaloní *La Cuña* advertia: "El hombre que abusa del alcohol es un suicida, que a ciencia y paciencia suya aniquila y destruye su propio ser". *La Cuña*, 85 (1 de juny de 1907).

Els mitjans àcrates, de tota manera, no anunciaven qualsevol tipus de producte o negoci, i la mostra més evident és la crítica que feia *El Productor* al periòdic francès socialista *Le Proletariat* per donar publicitat a companyies financeres:

Hemos notado diferentes veces que *Le Proletariat*, órgano de la Federación de Trabajadores socialistas de Francia, publica muy a menudo los anuncios de las diversas compañías financieras de aquel país, respecto a la emisión de obligaciones con interés, haciendo la apología de estas sociedades y las seguridades que ofrecen a los pequeños capitales para que se coloquen en ellas.

El último número de *Le Proletariat* publica el prospecto de la nueva emisión de 150,000 obligaciones que prepara la Sociedad de Inmuebles de París; y a no ser por el título del periódico, que dice ser socialista, dudaríamos que realmente fuera un defensor del proletariado, pues más bien parece el *Mensajero de los pequeños capitalistas*. Desearíamos que nuestro colega de París nos dijera algo sobre el particular.³²⁹

Bona part de l'espai publicitari d'*El Productor* l'ocupen, de fet, anuncis de llibres, organitzacions i actes afins a la ideologia del mitjà. S'hi publiciten la Agrupación de Propaganda Socialista, vinculada estretament al periòdic, i obres com *A los jóvenes*, de Piotr Kropotkin, *Le droit au capital*, *Garibaldi: Historia liberal del siglo XIX*, o *El problema de la emigración en Galicia*, de Ricardo Mella. En tots els casos, els anuncis notificaven el preu de l'obra i la direcció a la qual el potencial comprador havia d'adreçar-se. L'única obra que desentona amb l'ideari anarco-col·lectivista del mitjà és el *Novísimo Código de Comercio, anotado con la jurisprudencia del Supremo Tribunal de Justicia*. Diversos dels anuncis remeten no a una llibreria particular, sinó a la redacció d'*El Productor*; és evident que el diari aprofitava l'espai publicitari per promocionar llibres, fulletons i retrats de collita pròpia que li proporcionaven uns ingressos afegits.

El Productor també promocionava altres publicacions anarquistes, com *La Tramontana* i la revista *Acracia*, totes dues vinculades al Grup Benevento. Per bé que resulta impossible saber si els mitjans anunciats pagaven o no una tarifa publicitària, el sol fet que apareguin a les planes evidencia que els mitjans anarquistes no temien fer-se la competència els uns als altres. El propi *El Productor* no es limitava a promocionar mitjans pròxims; també informava efusivament sobre

³²⁹ *El Productor*, 89 (27 d'abril de 1888).

el naixement de publicacions àcrates o progressistes arreu de la geografia ibèrica i mundial, com *La Bandera Roja*,³³⁰ *La Lluanera*,³³¹ o *El Paladín Sombrero*,³³² i fins i tot de periòdics amb els que no combregava plenament, com el republicà federal *La Avanzada*.³³³

El Productor publicava puntualment, a més, ofertes de treball, però sense fer pagar qui s'anunciava, generalment obrers sense feina d'edats i professions molt diverses. «Se insertarán gratis todos cuantos anuncios se relacionen con esta sección de nuestro periódico», informava; una altra prova que, tot i incloure publicitat per sobreviure, ho feia segons uns criteris ètics més rigorosos que els de la premsa burgesa.

Els anuncis de *Salud y Fuerza* són força característics, ja que no es tracta d'un setmanari ideològic i informatiu com els anteriors, sinó d'una revista científica impulsada per la Secció espanyola de la Federació Universal de la Lliga de la Regeneració Humana. *Salud y Fuerza* es dedicava a difondre les idees malthusianes i abastava temes relacionats amb la planificació familiar, la procreació conscient, l'alliberament femení i els mètodes anticonceptius, entre d'altres. Com a conseqüència, la secció publicitària de la revista inclou anuncis sobre preservatius i altres productes mèdics. Per exemple, els «*Conos preservativos del embarazo y de las enfermedades sexuales del Dr. Mascaux*» i el *Formolodor Veignault*, «esterilizante el más poderoso, propio para las inyecciones diarias. Medalla de oro en la Exposición de Higiene, de París». Tots dos s'adquirien al Centre d'especialitats farmacèutiques de J. Segalá, a la Rambla de les Flors n.º 4.³³⁴

Salud y Fuerza també anunciava a la secció de publicitat les obres i fulletons de la *Biblioteca Salud y Fuerza* i, el més interessant: publicacions estrangeres per a les quals actuava com a intermediari en ocupar-se'n de la distribució i el cobrament de les subscripcions a Espanya. Els mitjans que difonia la revista estaven vinculats a la Lliga de la Regeneració Humana i constituïen les principals veus internacionals del neomalthusianisme. Compartien amb *Salud y Fuerza*, lògicament, la ideologia anarquista i científista. N'hi havia dos de francesos: *Régénération*, publicada

³³⁰ El Productor, 91 (11 de maig de 1888).

³³¹ El Productor, 106 (24 d'agost de 1888).

³³² El Productor, 292 (31 de març de 1892).

³³³ El Productor, 106 (24 d'agost de 1888).

³³⁴ Salud y Fuerza, 5 (1906).

a París, i *La Pensée Libre*, d'Alger; l'anglès *The Malthusian*, l'alemany *Socia Harmonie*, l'holandès *Het Glukking Huisgezin*, i el nord-americà *Lucifer the Lightbearer*.³³⁵

Solidaridad Obrera també va dedicar un espai a una petita secció d'anuncis –sense èxit, si tenim en compte que no va tenir continuïtat més enllà del primer número—. Enlloc d'establiments o publicacions amigues, però, la secció feia difusió d'anuncis a títol individual: «Hemos abierto esta sección creyéndola de utilidad a los compañeros para sus relaciones particulares, facilitar el desenvolvimiento de iniciativas y para fines utilitarios recíprocos entre obreros», exposava el mitjà.³³⁶ El preu per anunci era de 20 cèntims per als subscriptors i de 30 cèntims per als que no ho fossin. Els continguts eren els següents:

P. Serra, albañil, ofrece a un compañero solo un cuarto amueblado con ventana a la calle de la Culebra (Gracia) por 7 ptas, al mes. Razón: Mendizábal, y al conserje.

J. Puig, que posee una biblioteca de sociología, arte y ciencias, de 30 vol., desea establecer el cambio con libros de relativo valor que no hubiera leído. Dirigirse a B. Asor; Dep. Merc.

Los que quieran contribuir a la suscripción semanal para los compañeros pintores Gil y Seguí, presos en la cárcel celular de Barcelona, pueden dirigirse a N.T., en la Sociedad de Pintores, Tallers, 16, principal, o bien directamente a los interesados, núm. 565.

Un compañero vende el nuevo Diccionario Enciclopédico Seguí, hasta el cuaderno 32, por 10 pesetas. Razón: Adm. de este periódico.

Varios compañeros se proponen organizar un grupo teatral con precisa seriedad, y avisan a todos los compañeros aficionados que quieran cooperar al desarrollo del arte teatral moderno, para que asistan a una reunión que tendrá lugar el próximo viernes en la calle de Tallers, 16, principal, para ver si es posible juntarse al grupo formado por los Const. de Pianos y organizar una serie de funciones con toda propiedad.³³⁷

La secció *Pequeños anuncios* de *Solidaridad Obrera* incloïa un espai d'ofertes de treball. L'únic cop que es publicà, es cercaven un dependent per un establiment de camiseria i

³³⁵ El més interessant de tots és *Lucifer the Lightbearer*, periòdic anarco-individualista i defensor de l'amor lliure fundat per Moses Harman (1803-1910) que es publicà entre 1883 i 1907, primer a Kansas i després a Chicago. Vegeu: Michael, Philip Ray: *Moses Harman, "Lucifer, The Light Bearer," and the Trials of Kansas Free Thought at the End of the Nineteenth Century*. Emporia: Emporia State University, 2009.

³³⁶ *Solidaridad Obrera*, 1 (19 d'octubre de 1907).

³³⁷ *Solidaridad Obrera*, 1 (19 d'octubre de 1907).

corbateria, dos operadors fotogràfics, un cartellista i dos ebenistes. *El Productor* tenia una secció similar, titulada *Oficina de Trabajo*, que es publicà des del segon número i tingué força més èxit que la de *Solidaridad*. El diari anunciava: «Com este título destinaremos una sección de este periódico a facilitar toda clase de datos; así a los que necesitan trabajadores o dependientes, como a los que busquen trabajo u ocupación».³³⁸ *El Productor*, no obstant, publicava gratuïtament els anuncis d'aquesta secció, on es demanaven i s'oferien treballadors de perfils diversos, des d'operaris de magatzem fins a traductors multilingües.³³⁹

En línia amb les tendències generals de l'època, els anuncis d'*El Productor* ocupen —excepte el cas, abans esmentat, de la botiga de barrets *La Económica*— la quarta i darrera plana del mitjà.³⁴⁰ Les imatges són inexistents; només en du una l'anunci de *La Económica*, adornat amb un senzill gravat que mostra un barret fort, o de bolet, i dos conills. La majoria de les peces són breus i ocupen un espai reduït, menys l'anunci de *La gran relojería del Siglo*, que ocupa l'amplada completa de plana.³⁴¹ En el cas de *Los Desheredados*, la publicitat es concentra a la meitat inferior de la columna dreta de la darrera pàgina, tot i que durant una temporada, en concret entre els números 22 i 28, el setmanari optà per incloure-la en una pàgina independent amb una tipografia de grans dimensions, segurament per atreure més ràpidament l'atenció del lector.

A falta d'elements visuals, el principal reclam dels anuncis d'*El Productor* i *Los Desheredados* eren els textos persuasius. «Obra de grandísima propaganda, y de palpitante interés, escrita con el más puro criterio liberal y recomendada por la prensa avanzada», resava l'anunci a *El Productor* de *Garibaldi: Historia liberal del siglo XX*, que es venia per entregues a la llibreria de *Viuda e hijos de Evaristo Ullastres*, a Ronda Universitat, 6. «En este nuevo y acreditado establecimiento, se imprimen toda clase de obras, tarjetas de visita, membretes, facturas, periódicos, y todo lo concerniente al ramo de la tipografía, a precios sumamente módicos», es proclamava sobre la impremta de M. Ribera a *Los Desheredados*.

³³⁸ *El Productor*, 2 (2 de febrer de 1887).

³³⁹ *El Productor*, 14 (16 de febrer de 1887).

³⁴⁰ “En el XIX, la publicidad en la prensa diaria está todavía por lo general relegada a la cuarta página, la última. No faltan periódicos, incluso órganos relevantes, que la insertan en la primera, pero es una práctica que va decreciendo en favor de la portada informativa”. Checa, Godoy, Antonio: *Historia de la publicidad*. La Coruña: Netbiblo, 2007. p. 37.

³⁴¹ *El Productor*, 6 (6 de febrer de 1887).

Els anuncis de *Salud y Fuerza* suposen una evolució considerable respecte els del segle anterior. En primer lloc, ocupen la segona pàgina i no la darrera. A més, presenten una varietat tipogràfica superior amb una clara intencionalitat,³⁴² i en alguns casos inclouen imatges complexes, com la que mostra el funcionament d'un «obturador uterí».³⁴³ El llenguatge, ara bé, encara tendeix a l'exageració i fins i tot al tremendisme. El text que acompanya l'anunci de l'obturador, per exemple, assegurava: «¡Señoras! Con frecuencia, después de un parto laborioso, el médico os dice: "Si queda embarazada de nuevo corre usted peligro de muerte". Si queréis salvaros de tan terrible amenaza usad el Obturador Uterino».

A banda de les vendes, les subscripcions, els donatius, la publicitat i la venda de llibres i fulletons, les publicacions anarquistes podien sostenir-se per altres vies de finançament menys habituals, com el mecenatge, cas del setmanari *La Huelga General*, nascut el 1901 per iniciativa del fundador de l'Escola Moderna, Francesc Ferrer i Guàrdia. No fou fins l'any següent de l'execució del pedagog, però, que l'impuls econòmic que va donar a la publicació sortí a la llum. El va fer públic un amic i col·laborador de Ferrer i Guàrdia, el veterà Anselmo Lorenzo, al pròleg de la compilació d'articles que el pedagog havia escrit a *La Huelga General* sota el pseudònim *Cero* i que Lorenzo feu editar conjuntament en elogi i record seu.³⁴⁴

Tot i que *La Huelga General* es comercialitzava a través de subscripcions, la major font de recursos de la publicació era l'Escola Moderna. Precisament, Ferrer i Guàrdia signava els articles al setmanari sota pseudònim per evitar que el seu tarannà radical espantés els republicans i lliurepensadors que duïen els fills a l'Escola Moderna, segons explicà anys després el seu amic i col·laborador Albano Rosell, establert a Montevideo (Avilés Farré, 2006: 129). *La Huelga General* i l'Escola, però, formaven un tot, segons explicava el 1932 al setmanari *Catalunya Social* l'escriptor i activista Ramon Rucabado i Comerma:

³⁴² "La presencia de esta variedad gráfica, coexistiendo en el mismo texto, demuestra la intencionalidad del publicista de introducirse en el inconsciente del destinatario; vendrían a funcionar como huellas psíquicas que van a subyacer en el recuerdo del lector". Hernández Sánchez; Eulalia; López Martínez, María Isabel: *Aproximación a la comunicación persuasiva en la publicidad del siglo XIX*. A: Historia y humanismo: homenaje al prof. Pedro Rojas Ferrer. Murcia: Universidad de Murcia, 2000, p. 587.

³⁴³ "El obturador es probablemente el primer anticonceptivo que se anuncia públicamente en España". Masjuan i Bracons, Eduard: *La ecología humana en el anarquismo ibérico: urbanismo "orgánico" o ecológico, neomalthusianismo y naturismo social*. Barcelona: Icaria Editorial, 2000, p. 232.

³⁴⁴ Ferrer i Guàrdia, Francesc; Lorenzo, Anselmo: Ferrer y la huelga general: *Recopilación de los artículos de Francisco Ferrer ("Cero") publicados en "La Huelga General"*. Consideración previa de Anselmo Lorenzo. Barcelona: Biblioteca Liberación, 1910.

Que ningú no oblidí aquella altra tribuna per la qual hom pot triar si li convé millor el terme de pedagogia revolucionària o el de demagògia desfrenada. Aquell periòdic, *La Huelga General*, on *Cero* col·laborava i que *Cero* finançava. (Aquell *Cero*, significatiu pseudònim de l'antic secretari d'en Ruiz Zorrilla, zero que és abans de l'1 i que queda a l'ombra.) *La Huelga General* era germana d'esperit i de bressol de l'*Escuela Moderna* i l'una explica i és la clau de l'altra.³⁴⁵

Altres mitjans que van rebre el suport econòmic del pedagog de l'Escola Moderna, sense que tal cosa es traduís en una influència directa sobre la línia editorial, van ser *La Revista Blanca*, *Acracia*, *El Rebelde*, *El Trabajo* i *Solidaridad Obrera* (Tavera, 1978: 97), i també *El Motín* i *Tierra y Libertad*.³⁴⁶ En alguns casos, Ferrer i Guàrdia tractava d'aprofitar el finançament per estendre la influència del seu pensament entre els lectors àcrates per via indirecta. En contactar amb els editors del madrileny *El Rebelde*, per exemple, el pedagog els va fer arribar un paquet de llibres de l'Escola Moderna per què els distribuïssin per la ciutat (Avilés Farré, 2006: 173). En el cas de *La Revista Blanca*, en canvi, un estret vincle d'amistat unia Ferrer i Guàrdia amb els creadors de la publicació, Soledad Gustavo i Federico Urales, i els arribà a finançar, des de la presó, amb 500 pessetes: «¡Quinientas pesetas mensuales! Para nosotros aquello era una fortuna y en seguida las distribuimos. Porque para mí era indudable que Francisco Ferrer saldría de la situación», va escriure Urales, anys després a la seva autobiografia.³⁴⁷

El cas de la revista *Salud y Fuerza* és excepcional. El mitjà es finançava no tan sols a través de la venda i la subscripció, sinó que a més posseïa una clínica pròpia i comercialitzava mètodes anticonceptius. La clínica, ubicada inicialment al carrer Urgell, 92, i més tard a Tapineria, 27 i 29, oferia serveis de medicina general, atenció per a infants, i especialistes en problemes cardíacs, pulmonars i digestius, en «enfermedades de la matriz por una distinguida doctora en Medicina de esta ciudad» i «enfermedades secretas y urinarias». Els serveis eren gratuïts per als subscriptors; la resta de clients havien de pagar-los. Sembla que el negoci tenia èxit, ja que el setembre de 1907 l'equip editorial avisava que, d'ençà endavant, no atendria, per qüestions de funcionalitat, les consultes per correspondència que no fossin de subscriptors.³⁴⁸

³⁴⁵ Rubacado, R.: *Ferrer Guàrdia, pedagog*. Catalunya Social, 593 (10 de desembre de 1932), p. 793.

³⁴⁶ ERA 80; Montseny, Federica (pròleg): *Els Anarquistes educadors del poble: La Revista Blanca (1898-1905)*. Barcelona: Curial, 1977, p. 13.

³⁴⁷ Urales, Federico: *Mi vida*, Vol. 3, Barcelona: Publicaciones de la Revista Blanca, 1932, p. 28.

³⁴⁸ *Salud y Fuerza*, 16 (setembre de 1907).

Quant als anticonceptius, la revista venia un producte ideat pel doctor Mariano Querol, l'*Obturador Uterino*, del qual n'hi havia dues categories: el de primera classe, que tenia un preu de 25 pessetes, i el de segona, que en costava 15. Per als subscriptors de la revista, però, el cost de l'obturador de primera classe es reduïa a 8 pessetes. Tots dos tenien una utilitat aproximada d'entre 8 i 10 mesos. Per bé que l'equip editor deixava clar de forma sistemàtica que el personal facultatiu de la revista no atenia qüestions relacionades avortaments, *Salud y Fuerza* va enfrontar-se nombrosos problemes legals; fins i tot el segrest del material d'impremta:

Nuestro número 13 ha merecido el honor de ser leído por el fiscal de esta Audiencia y, naturalmente, es de suponer, le habrá disgustado su lectura cuando lo ha agraciado con una denuncia, además de los adornos accesorios, o sea la orden de recogida de toda la tirada como también la incautación de los moldes de imprenta y clichés que sirvieron para la confección del número 13 de *Salud y Fuerza*, calificado de pecaminoso por el señor fiscal.³⁴⁹

L'*Obturador Uterino* del doctor Querol no era l'únic producte que comercialitzava *Salud y Fuerza*; el mitjà venia «Preservativos higiénicos y especiales para caballero para evitar el contagio de las enfermedades sexuales», tal i com deia un anunci, i tota mena d'accessoris d'higiene menys conflictius per la revista que els anticonceptius: «Duchas Esmark e irrogadores, jeringas rectas y curvas para las inyecciones vaginales, esponjas de seguridad, pesarios a fondo, algodón hidrófilo, espéculos para baño, etc., etc., etc., y todo cuanto concierne a la toilette íntima de las señoras».³⁵⁰

El cas de *L'Avenç* és excepcional, ja que la revista evolucionà des de postures progressistes a la primera etapa cap a una tendència anarquista en els darrers anys. Tot i que altres publicacions àcrates també partien de posicionaments ideològics propers al republicanisme federal, un tret que caracteritza la revista modernista és que funcionava com una empresa i tenia una direcció doble; empresarial i intel·lectual. Els socis principals eren Jaume Massó i Torrents, «expert erudit, patriota exemplar i excel·lent patrocinador d'innovacions, al qual mancaven, però, orientacions d'avantguarda» (Pla i Arxé, 1975: 31), i que, a més, va ser director de la revista, i el pintor Ramon Casas i Carbó. Posteriorment, l'empresa va crear una editorial que sobrevisqué a

³⁴⁹ *Salud y Fuerza*, 14 (juliol de 1907).

³⁵⁰ *Salud y Fuerza*, 26 (s.d. 1908).

la publicació, i disposava també d'una impremta pròpia de gran qualitat, estrenada el 1891, que compensava tota sola el dèficit comercial de l'empresa (Pla i Arxé, 1975: 33).

La revista i els llibres editats, tot i que no eren massa rendibles, gaudien d'una consideració que equilibrava la balança. En paraules de Pla i Arxé (1975: 33): «*L'Avenç* [...] es configura com una empresa deficitària a causa de la promoció de productes editorials de poca viabilitat comercial, però amb un prestigi editorial indubtable, capaç d'atreure nous capitals per al seu finançament». Tanmateix, tot i que *L'Avenç* gaudia d'una clientela sòlida, en convertir-se en una revista d'avantguarda, revolucionària i anarquista gràcies a la presència de figures com Jaume Brossa i Alexandre Cortada, la situació canvià ràpidament. La bomba del Liceu va comportar la pèrdua de subscriptors i alguns dels col·laboradors van entrar en el punt de mira de les autoritats. Els editors de la revista van deixar de sostenir-la i la publicació desaparegué.

Segons explicà anys després en una entrevista a *La Veu de Catalunya* un dels col·laboradors de *L'Avenç*, l'anarquista i tipògraf Eudald Canibell i Masbernat, ploma habitual en diverses publicacions col·lectivistes:

Jaume Brossa, assidu col·laborador del periòdic, cada dia afermava més les seves idees ultra-avançades. La seva grandesa de cor no l'alliberà dels retrets. Per desgràcia de tots, esclatà la bomba del Liceu. La gent s'indignà, ens miraven de reüll. Figureu-vos, teníem un anarquista a casa. Quin anarquista, el bo, l'intel·ligent Jaume Brossa! Sigui com vulgui, sovintejaven les lletres de persones queixoses pel to que les tendències d'en Jaume Brossa donaven a la revista; *L'Avenç* estava en una situació violenta davant de tota la ciutat; els subscriptors es donaven de baixa. Què havíem de fer? Separar-nos d'en Brossa? Massó i Torrents decidí plegar.³⁵¹

³⁵¹ Navarro Costabella, J.: *Conversa amb Eudald Canibell, III i últim*. *La Veu de Catalunya*, 9.584 (17 de febrer de 1927).

5. Distribució i venda

Les vies de distribució de les publicacions anarquistes eren diverses i complexes. Cap mitjà disposava de recursos per establir una xarxa pròpia, de manera que depenia de persones i serveis aliens a la publicació per fer-la arribar als públic, la qual cosa presentava inconvenients que dificultaven sovint l'arribada dels exemplars als lectors i subscriptors, per una banda, i també que el mitjà aconseguís els ingressos que li pertocaven. Es tracta d'una situació que afectava a qualsevol publicació que transcendís l'àmbit local i volgués difondre's fora del nucli on es s'elaborava i s'imprimia, però que en el cas de la premsa àcrata presentava particularitats que la distingien dels diaris burgesos.

Els intermediaris ineludibles per a la premsa del segle XIX, anarquista o no, eren els paquetaers i els corresponsals administratius –figures amb funcions diferents, però de vegades difícils de distingir–, a més del servei de correus. A les acaballes del segle XIX i començaments del XX ni tan sols els diaris de gran volada podien prescindir dels intermediaris per a una distribució eficaç d'abast estatal. Un interessant reportatge publicat el setembre de 1900 a la *Revista Política y Parlamentaria* –un quinzenari il·lustrat– explica com funcionava la impressió i la distribució d'un important diari de Madrid, el republicà moderat *El Liberal*:

A los tres minutos de estar tirando las tres máquinas rotativas en que se imprime *El Liberal*, han dado 18 o 20.000 ejemplares, que conforme van siendo arrojados por la máquina, son recogidos en paquetes, pasando al cierre, donde sobre largos tableros, una interminable fila de operarios, cuyas manos se mueven con rapidez vertiginosa, doblan el papel y hacen los paquetes para enviarlos a Correos.

Las fajas y envolturas van ya extendidas y clasificadas por la administración, que de este modo facilita la labor de los paqueteros y la de los empleados de Correos que han de hacer la distribución [...]

Para la edición de Madrid comienzan a trabajar las máquinas a las cinco de la mañana. Un minuto después ya están funcionando los plegadores, y una hora más tarde 135 callejeros reparten el periódico entre los suscriptores de Madrid, afueras y pueblos inmediatos, llevando cada uno un paquete de 170 a 180 ejemplares, que ha de distribuir en las primeras horas de la mañana.³⁵²

³⁵² *Cómo se hace hoy un periódico*. Revista Política y Parlamentaria, 20-21 (15 de setembre de 1900).

Els mitjans anarquistes, tot i que disposaven de tirades i recursos inferiors als d'un diari com *El Liberal*, també s'ocupaven de confeccionar paquets d'exemplars per a la distribució de la publicació fora de la ciutat on s'ubicaven la redacció i la impremta. Els paquets es remetien als paqueters, que generalment s'ocupaven de la venda de diverses publicacions i no tenien necessàriament cap vinculació especial amb l'anarquisme. Els corresponsals administratius, en canvi, sí que solien ser simpatitzants de la publicació, i podien fer-se càrrec de tasques de responsabilitat superior, com la gestió de les subscripcions (Rodríguez, 2008: 278).

Els paqueters no tenien bona fama entre els professionals de la premsa. Es movien per interessos essencialment econòmics, segons en deixà constància amb aire crític un antic simpatitzant de l'anarquisme, Miguel de Unamuno, en un article titulat *Público y prensa*, aparegut l'11 de març de 1908 al diari *La Nación*, de Buenos Aires: «Los crímenes, las consecuencias sangrientas de las corridas de toros y la lista de la lotería son los tres auxiliares de las empresas periodísticas, pues todo vendedor o paquetero pide aumento cuando el periódico trae lista, corrida o crimen».³⁵³ Quant als corresponsals, segons Francisco Madrid Santos (1988-1989: 22), una part significativa militava al moviment anarquista o n'era simpatitzant, tot i que d'altres no, i podien fins i tot boicotejar els mitjans àcrates.

Els paqueters i corresponsals rebien un import a canvi dels exemplars que els feia arribar el mitjà, però un cop distribuïts havien de remetre els ingressos de les vendes i les subscripcions a l'administrador de la publicació, cosa que no sempre passava, ja fos perquè no s'aconseguia vendre els exemplars –un risc inherent a la venda per paquets– o perquè el paqueter o el corresponsal decidien quedar-se els diners. «Los periódicos anarquistas mueren generalmente por falta de compradores en las épocas de decadencia o porque los paqueteros y corresponsales se quedan con el importe de la venta de los números en periodos de prosperidad», explicava Juan Díaz del Moral.³⁵⁴ El problema no es limitava, ni molt menys, a la premsa anarquista. El juny de 1900, Alejandro Lerroux, que editava el diari *El Progreso*, explicava per carta a un col·laborador els problemes que tenia amb els paqueters:

³⁵³ Unamuno, Miguel de; Sanabre, Ricardo (ed.): *Obras completas*. Madrid: Turner, 2008, p. 317.

³⁵⁴ Díaz del Moral, Juan: *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas - Córdoba: (Antecedentes para una reforma agraria)*. Madrid: Alianza Editorial, 1969, p. 441.

Amigo y compañero Canellas: Recibida la tuya. Mucho te agradezco el interés que te tomas por *Progreso*. Buena falta nos hace, porque todo el mundo aplaude sus campañas y valentía, y el lujo con que lo edito; pero el 50 por 100 de los paqueteros me roba, y los suscriptores pagan tarde y con daño. Te incluyo esos seis recibos de suscripción, su importe 30 pesetas, que te ruego me remitas pronto. Apriétale al paquetero de Gerona que me gire fondos.³⁵⁵

Els corresponsals administratius, a diferència dels paqueters, sovint tenien vincles ideològics amb les publicacions. De vegades, fins i tot, actuaven com a corresponsals periodístics i signaven articles als mitjans (Rodríguez, 2008: 278). Un corresposnal administratiu podia actuar com un paqueter de confiança del mitjà, cas en el qual comprava un paquet d'exemplars i tractaven de vendre'ls, i fins i tot com a gestor de les subscripcions, com succeïa, per exemple, amb *El Productor*, que sota la publicitat de l'última plana avisava: «Suscríbese: en Barcelona, Redacción y Administración, San Pablo, 58, principal, en Gracia Bienvenido Mathieu, Travesera, 30, tienda, y Magín Nuvel, Torrijos, 2, tienda, y en casa de todos los corresponales».

El cas d'*El Productor* resulta paradigmàtic. A la ciutat d'origen –Barcelona–, es venia a la pròpia redacció i en dos establiments de confiança –possiblement llibreries–; fora, el responsable administratiu del mitjà, Pedro Esteve, depenia d'una xarxa de corresponsals a qui, a més dels paquets que s'avinguessin a comprar per vendre els números de forma individual, havia d'enviar una quantitat d'exemplars variable per satisfer les subscripcions a la ciutat, poble o comarca de que es fes càrrec cadascun.

Els corresponsals, ineludibles als mitjans anarco-col·lectivistes i sindicalistes, també formaven part de l'entramat de les publicacions anarcocomunistes. L'efímer *Ariete Anarquista*, que venia un paquet de trenta exemplars a una pesseta, informava: «La correspondencia administrativa se dirigirá a la dirección de la imprenta de este periódico, calle de la Universidad, número 25», i al segon número, a la secció de Correspondència, feia constar la següent informació, que evidència que ja comptava amb almenys un corresposnal: «J.C. Vicente de Junqueras. Recibida la tuya. Cuando envíes algo hazlo directamente a la imprenta. Los restantes dalos para la propaganda gratis».³⁵⁶

³⁵⁵ La Hormiga de Oro, 457 (20 de juliol de 1907).

³⁵⁶ Ariete Anarquista, 2 (21 de març de 1896).

Fins i tot els periòdics que vivien de donatius podien mantenir una correspondència administrativa tan dinàmica com la de *La Conquista del Pan*, que tenia corresponsals arreu de Catalunya, a les principals ciutats espanyoles i a l'estranger, a indrets com Orà, Ginebra i la població italiana de Biella, al Piemont.³⁵⁷ *La Nueva Idea*, editada i publicada a Gràcia, arribava a Londres i París gràcies a que destacades figures de l'anarquisme internacional, com el francès Augustin Hamon i l'austriac Max Nettlau –que a la capital britànica signava com a Netlow,³⁵⁸ i així consta a la correspondència del mitjà gracienc–, en feien de corresponsals.³⁵⁹

Un tret distintiu d'aquestes figures és que solien actuar com a intermediaris per a més d'una publicació. «Nuestro compañero Jesús Rodríguez, de Sama, nos indica se le envíen: medio paquete de *El Porvenir del Obrero*, 3 números de *El Productor Literario* y 5 de cada uno de los periódicos libertarios que se publican en lengua castellana», notificava *Tierra y Libertad* el 20 de desembre de 1906.³⁶⁰ La tasca de difusió dels corresponsals administratius es veia facilitada per l'esperit d'agermanament dels mitjans anarquistes, que al seu torn es beneficiaven de l'existència d'una xarxa de persones afins a la ideologia àcrata per a la venda d'exemplars fora de la ciutat de publicació de cada mitjà.

Les pàgines de la premsa anarquista, no obstant, són plenes d'avisos, de vegades en un to queixós, envers els corresponsals endarrerits en el pagament dels exemplars que els enviava el mitjà. Moltes de les publicacions, en especial les de major durada i més recursos, publicaven un registre minuciós dels exemplars que feien arribar als corresponsals i els diners que els havien ingressat o que els devien en una secció que duia per títol *Correspondencia administrativa* i s'organitzava generalment segons criteris geogràfics. En el cas d'*El Productor*, tot i que la secció no es publicava a cada número –com sí que passaria a periòdics posteriors com *La Huelga General* i *Tierra y Libertad*– hi consten les subscripcions aconseguides pels corresponsals. El número del 22 de febrer de 1887, per exemple, informava:

Granada: J.M. Servidas cuatro suscripciones y medio paquete.

³⁵⁷ *La Conquista del Pan*, 4 (1 de setembre de 1893).

³⁵⁸ Avrich, Paul: *Anarchist Voices: An Oral History of Anarchism in America*. Princeton: Princeton University Press, 1995, p. 30.

³⁵⁹ *La Nueva Idea*, 3 (11 d'abril de 1895).

³⁶⁰ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 6 (20 de desembre de 1906).

Calañas: Servida suscripción.

Valencia: N.N. Mandamos el número, aun que no hemos recibido ni carta, ni sellos.

Málaga: J.G. Pagadas las dos suscripciones de Febrero y Marzo. Se te mandará Acracia. C. Se había olvidado.

Madrid: Servidas las nuevas suscripciones. Escribiré.³⁶¹

Els tocs d'atenció als corresponsals endarrerits en el pagament, a banda d'aparèixer individualment a la secció administrativa, podien fer-ho també, col·lectivament o no, en primera plana, i destacats en negreta, o en una secció d'avisos situada sota la correspondència administrativa. La primera opció apareixia amb certa freqüència a *El Productor*, que advertia, per exemple: «Se suplica a todos los correspondientes que reciben paquetes y que estén en descubierto de más de cuatro números procuren saldar o remitir a cuenta la mayor cantidad que puedan, pues sentiremos tener que suspenderles el envío del periódico».³⁶² I més endavant, en una nova advertència, l'administrador del periòdic agregava: «Tenga en cuenta cada cual, que por poco que representen sus deudas, entre muchos que se encuentren en el mismo caso, suponen un grave perjuicio para esta administración».³⁶³

Si un corresposal ignorava les indicacions de l'administració del mitjà o deixava de pagar els paquets durant més temps del que l'administrador estimava acceptable, no només quedava endeutat, sinó que a la llarga perdia la confiança de la publicació, que prescindia dels seus serveis tot i que, temporalment, mentre cercava un substitut, no pogués arribar a una determinada població. *La Huelga General*, que tenia una secció de correspondència administrativa substancial, informava en una ocasió:

Hemos retirado el paquete y dejan de ser correspondientes de Huelga, por no haber atendido nuestras indicaciones en la prensa libertaria ni contestado a las cartas que les hemos dirigido, los señores siguientes: *Palamós*, Juan Espigolé.— *Zaragoza*, Pedro Mangado.— *Sevilla*, E. Jiménez Crespo.— *Málaga*, Manuel Gálvez Vega.— *Cartagena*, A. Genestá y compañía.— *La Línea*, Ventura

³⁶¹ El Productor, 19 (22 de febrer de 1887).

³⁶² El Productor, 42 (20 de maig de 1887).

³⁶³ El Productor, 79 (10 de febrer de 1888).

Zamora.– Valencia, José Soler (a) Maestrieu.– Premià de Mar, Emilio Carolà.– Marsella, Víctor López.– Alicante, Juan Gomis.– Madrid, José Oliveres.³⁶⁴

En alguns casos, la situació del mitjà podia esdevenir autènticament dramàtica si s'acumulaven els paquetares i corresponsals que no pagaven els exemplars que rebien. El 3 de gener de 1907, *Tierra y Libertad* publicava un avís en el qual exposava la precària situació del setmanari a causa dels impagaments: «En España hay 104 paqueteros o corresponales que aun no han enviado un solo céntimo de los siete números que llevamos publicados, y que no deben dejar de haber recibido, pues que ninguna queja hemos tenido en este sentido».³⁶⁵ La redacció explicava que tampoc els corresponsals del continent americà havien pagat els exemplars, i que tan sols els companys de Piracicaba, al Brasil, els havien remès els diners corresponents, 33 pessetes en el seu cas.

Les obligacions econòmiques dels corresponsals eren força més laxes en el cas dels mitjans anarcocomunistes. «Con solidaridad todo marcha bien», assegurava el responsable de *Ravachol* a la secció de correspondència del n.º 2, en la qual donava instruccions reveladores a un corresponsal: «F.N. Te mandamos ocho números más del primero y seguiremos hasta 10 en los sucesivos. Respecto a la venta, si hay quien lo quiera y no tiene céntimos, dáselo, y tú manda lo que puedas».³⁶⁶ Les formes de pagament dels corresponsals eren, sense distinció de l'orientació del mitjà, les mateixes que feien servir els subscriptors, és a dir, lletres de canvi o lliurances del Giro Mutuo, sobretot, i segells postals.

La corresponsalia administrativa d'una publicació anarquista no sempre resultava senzilla. *Tierra y Libertad* informava en una ocasió que el seu corresponsal a Calella, que també treballava per al setmanari mataroní *Nuevo Oriente*, havia estat amenaçat per pinxos del cacic local per tal que deixés de distribuir ambdues publicacions. «Estos atropellos son muy frecuentes y... muy españoles. ¡Dejad que nos riamos mucho ante las narices de los que quieren poner puertas al campo de nuestra propaganda libertadora!», replicava el mitjà.³⁶⁷

³⁶⁴ La Huelga General, 13 (5 de març de 1903).

³⁶⁵ Tierra y Libertad, 2ª Època, 8 (3 de gener de 1907).

³⁶⁶ Ravachol, 2 (11 de novembre de 1892).

³⁶⁷ Tierra y Libertad, 2ª Època, 9 (10 de gener de 1907).

Per facilitar la distribució dels exemplars i alhora garantir el pagament de les quantitats corresponents, els administradors de *Tierra y Libertad* van encoratjar l'establiment, a cadascuna de les capitals provincials, d'una agrupació de corresponsals –simpatitzants del moviment– amb els objectius, segons la nota informativa, «que se cuide directamente de propagar *Tierra* en todos los pueblos de la provincia, tome antecedentes de los paqueteros y reciba de estos el importe del papel que la redacción como siempre continuará remitiéndoles».³⁶⁸

El més freqüent, fins aleshores, havia estat que els corresponsals actuessin per compte propi, de manera que si no podien ocupar-se de la venda dels exemplars calia cercar-ne un substitut. En una ocasió, per exemple, *Tierra y Libertad* publicava un breu per informar que el corresponsal del municipi andalús d'Alcaracejos, M. Martínez, havia emmalaltit, i demanava a qui desitgés fer-se càrrec de la feina que escrivís a la redacció.³⁶⁹ Tot plegat comportava que durant cert temps la publicació deixava d'arribar a les localitats afectades, o que hi arribava però ningú se'n feia càrrec, la qual cosa suposava pèrdues per al mitjà.

L'esforç de *Tierra y Libertad* fructificà en la creació d'una xarxa més estructurada. A Saragossa, per exemple, una agrupació àcrata anomenada *Vía Libre* –encara activa als anys 20, ja vinculada a la CNT³⁷⁰– es va fer càrrec del cobrament dels paquets que el setmanari enviava a la ciutat.³⁷¹ Poc abans, a Sevilla s'havia constituït un grup, conegut com *11 de Noviembre* en honor als màrtirs de Chigaco, amb la mateixa funció,³⁷² i posteriorment s'hi afegirien un altre *Vía Libre*, a Almeria; el grup *La Buena Semilla*, d'Avilés; el *Grupo Solidario de la Prensa Anarquista*, de Linares, i altres agrupacions repartides per la geografia ibèrica.³⁷³

El de *Tierra y Libertad* no era un cas aïllat; la venda i distribució de moltes publicacions acabà en mans de cercles anarquistes locals, tot i que generalment amb un grau d'organització inferior. Una publicació del mateix nom però sense relació, el setmanari gracienc *Tierra y Libertad* (1888-1889), anarcocomunista, tenia com a corresponsalia, a Sant Feliu de Guíxols, un grup

³⁶⁸ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 12 (14 de febrer de 1907).

³⁶⁹ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 14 (28 de febrer de 1907).

³⁷⁰ Casanova, Julián: *Anarquismo y revolución en la sociedad rural aragonesa, 1936-1938*. Madrid: Siglo Veintiuno, 1985, p. 22.

³⁷¹ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 18 (4 d'abril de 1907).

³⁷² *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 10 (24 de gener de 1907).

³⁷³ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 14 (28 de febrer de 1907).

anomenat *La Vanguardia*,³⁷⁴ mentre que el també anarcocomunista *La Conquista del Pan* comptava amb el grup *Proudon* de Fuentes de Andalucía.³⁷⁵ No és estrany que els mitjans d'informació acabessin exercint d'organitzadors i aglutinadors dels grups i cercles àcrates locals. Com es queixava, en certa ocasió, *El Productor*: «El odio a la palabra organización ha sido tal que casi todos los grupos anarquistas, que han sido y son aun muy numerosos, han permanecido casi siempre extraños unos a otros».³⁷⁶

A banda dels beneficis per a les finances de les publicacions, un altre avantatge de l'organització dels corresponsals en agrupacions i de recórrer a grups ja establerts era que facilitaven el control dels sempre sospositosos paqueters i permetien recopilar tota mena d'informació valuosa per a la distribució del mitjà. Segons explicava la redacció de *Tierra y Libertad* a la mateixa nota a la qual aconsellava els simpatitzants organitzar-se:

La voluntad y actividad de los compañeros que formen los grupos de las capitales, proporcionará un mas perfecto conocimiento de los paqueteros, cortará el abuso de algunos y la apatía de otros, suministrará interesantes datos sobre cuantos asuntos de interés para la propaganda puedan tener lugar, regularizará la marcha del periódico y contribuirá notablemente a su prosperidad en bien de la propaganda de ideas.³⁷⁷

Un altre maldecap constant per als administradors de les publicacions àcrates era el servei de Correus, indispensable per fer arribar els exemplars directament als subscriptors o bé als corresponsals administratius i els paqueters. Segons el reglament de Correus vigent l'any 1899: «Las cartas, tarjetas postales, periódicos, impresos, papeles de negocios, muestras de comercio y medicamentos podrán remitirse con la garantía de la certificación o sin ella».³⁷⁸ La certificació atorgava al paquet garanties especials; no obstant, requeria una suma de diners elevada que no sempre es podien permetre les publicacions anarquistes. En conseqüència, els paquets no sempre arribaven al destinatari. *El Productor* se'n queixava amargament:

³⁷⁴ *Tierra y Libertad*, 23 (6 de juliol de 1889).

³⁷⁵ *La Conquista del Pan*, 3 (1 d'agost de 1893).

³⁷⁶ *El Productor*, 41 (13 de maig de 1887).

³⁷⁷ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 12 (14 de febrer de 1907).

³⁷⁸ Cano de Rueda, Germán; Cano de Rueda, Rufino: *El servicio de Correos: Reglamentos del ramo comentados y concordados con la legislación complementaria y con la jurisprudencia Contencioso-Administrativa*. Salamanca: [s.n.], 1899, p. 19.

Hace ya más de dos meses que continuamente recibimos quejas de los corresponsales, diciéndonos que reciben el periódico con tres o cuatro días de retraso, y algunas semanas dejan de recibirlo. De muchas localidades, entre ellas algunas de Cataluña, nos han dicho que han pasado un mes seguido sin recibir el paquete, y de Andalucía hay localidad que en lo que va de año no ha visto un solo ejemplar, a pesar de que todos los jueves depositamos en correos los envíos.³⁷⁹

El problema no es limitava als retards en l'arribada dels paquets i la desaparició d'exemplars. En ocasions, els textos que els corresponsals periodístics remetien per correspondència es perdien, cosa que repercutia negativament en mitjans que sovint havien de recórrer a informacions publicades per la premsa burgesa per completar les pròpies. En certa ocasió, *El Productor* no va poder informar sobre les mobilitzacions del Primer de Maig fora de la Península –concretament a La Havana, a Nord-Amèrica, Anglaterra i Bèlgica– perquè els articles enviades pels corresponsals a través dels serveis postals s'havien perdut.³⁸⁰

El periòdic anarco-col·lectivista atribuïa els problemes a diverses causes. En primer lloc, a la corrupció del personal del servei postal. El 27 de febrer de 1887 informava, i no a la Correspondència administrativa sinó a la secció de notícies locals, que durant tres dies el corresponsal de Sant Feliu de Guíxols havia deixat de rebre els exemplars: «No nos extraña que así suceda; unos acaparan la riqueza pública, otros los periódicos que caen en sus manos. El caso es acaparar algo», lamentava l'equip editor.³⁸¹ En una altra ocasió, el mitjà denunciava que havia rebut una missiva amb el lacre trencat: «Sin duda el autor de la hazaña debió creer que contenía valores. Nada: una fractura sin robo».³⁸² Les crítiques eren persistents:

¿Qué dirías, lector, de un mandadero que aceptase la remesa de un encargo, cobrase anticipado por el servicio, y después se apropiase el encargo?

Cualquiera que sea la edificación que el acto te merezca, aplícasela al servicio de correos, que toma muchos de nuestros paquetes y no pocos números sueltos de nuestros suscritores, mediante el pago anticipado, y después no llegan a su destino.

³⁷⁹ *El Productor*, 292 (31 de març de 1892).

³⁸⁰ *El Productor*, 203 (14 d'agost de 1890).

³⁸¹ *El Productor*, 24 (27 de febrer de 1887).

³⁸² *El Productor*, 150 (28 de juny de 1889).

Conste que publicamos el hecho y no nos quejamos, porque nos parece natural que sucedan estas cosas durante el reinado de las gentes de orden.³⁸³

Val a dir que les denúncies contra el personal del servei postal no procedien exclusivament de la premsa anarquista. Enrique Bushell y Laussat, militant del Partit Conservador i senador per la província de Castelló de 1896 a 1900 i de 1901 a 1907, feu una llarga exposició del mal funcionament de Correus a la sessió del Senat del 5 de març de 1904, en la qual s'havia proposat posar de manifest davant els membres de la cambra «que no es que el servicio haya sido siempre malo en España, aunque algo hay de verdad en ello, sino que el servicio es en la actualidad peor que lo era antes».³⁸⁴

L'exposició de Bushell confirma les crítiques contínues d'*El Productor*: «Las cartas, y especialmente los periódicos, tienen la predilección de los funcionarios del ramo de Correos para ser atendidos y examinados, y unas veces repartidos y otras conservados», denunciava el senador. En el cas de la premsa, Bushell posa de relleu que les desaparicions d'exemplars no tan sols afectaven als mitjans revolucionaris, sinó també la premsa liberal i conservadora:

En cuanto a los periódicos, debo declarar que durante tres o cuatro meses y a veces seis meses del año, vivo fuera de Madrid, y en el punto en que entonces resido, debiera recibir tres o cuatro periódicos diarios. Pues bien; ni un solo día llegan los cuatro periódicos como debieran llegar, pues un día falta del *Heraldo*; cuando éste no falta, no llega *El Imparcial*; al día siguiente falta *La Correspondencia*; es decir, que los ambulantes de Correos se ocupan de leer estos periódicos para tener mayor amenidad durante el viaje y poder enterarse del espíritu que informa cada uno de los periódicos españoles.³⁸⁵

Correus exercia, més, una censura encoberta en el cas de la premsa anarquista. Tal i com explica Francisco Madrid (1989: 21): «Independientemente del desarrollo de este servicio y de sus deficiencias que afectaban por igual a toda la prensa periódica, nos interesa destacar el trato discriminatorio que se otorgaba a la prensa anarquista —y en general a toda la prensa obrera. En

³⁸³ *El Productor*, 70 (9 de desembre de 1887).

³⁸⁴ Diario de Sesiones del Senado, número 136, de fecha 05/03/1904, p. 2471.

³⁸⁵ Diario de Sesiones del Senado, número 136, de fecha 05/03/1904, p. 2472.

muchas ocasiones fue usado como medio preventivo». En altres indrets, per exemple als Estats Units d'Amèrica, hi havia una legislació específica que permetia al servei postal negar-se a transportar textos qualificats d'immorals.³⁸⁶

En el cas espanyol, el segrest de les publicacions anarquistes devia exercir-se de manera al·legal. *El Productor* exposava: «En la ley hay estampada la inviolabilidad de la correspondencia. Lo que no sabemos es si existe algún artículo real, orden o circular creando un gabinete negro. Que todo podría ser». ³⁸⁷ El segrest de publicacions per part de l'administració de Correus es feia més evident en èpoques de gran mobilització proletària. El 1892, després dels sagnants successos de Jerez, el setmanari *La Anarquía* exposava que «cerradas, pues, por los representantes del gobierno todas las válvulas que sirven en otras partes de desahogo a los explotados y oprimidos, y en ciertos momentos a la general indignación, era indudable que nos hallábamnos en una situación verdaderamente anormal». ³⁸⁸

L'enfadament i la frustració de l'equip d'*El Productor* davant les traves de Correus arribà a l'extrem que, el gener de 1888, el periòdic adreçà una carta pública a l'administrador del servei postal en que exigia enèrgicament una solució als retards i la desaparició de paquets, i, fins i tot, s'oferí a fer arribar gratuïtament la publicació als empleats de Correus que desitgessin llegir-la:

Señor Administrador de Correos: Son tan frecuentes y tan graves las quejas que recibimos de nuestros suscritores respecto al servicio de su cargo, que nos mueven a dirigirle esta pública excitación a que ponga el oportuno remedio.

Son muchos los paquetes y números sueltos que, despachados oportunamente por nuestro administrador, llegan a su destino con dos o tres días de retraso y muchos también los que no llegan nunca. Esto es escandaloso y exige un remedio. Por nuestra parte, deseosos de facilitarle el trabajo, anunciamos que a todos los empleados de correos que quieran leer gratis nuestro periódico, se les remitirá mediante una sencilla petición. ³⁸⁹

³⁸⁶ Es tractava de la *Comstock Act*, impulsada per Anthony Comstock (1844-1915), un botiguer que l'any 1873 havia creat la New York Society for the Suppression of Vice. Portolés, José: *La censura de la palabra: Estudio de pragmática y análisis del discurso*. València: Universitat de València, 2016, p. 212.

³⁸⁷ *El Productor*, 203 (14 d'agost de 1890).

³⁸⁸ Brey, Gerard: *Crisis económica, anarquismo y sucesos de Jerez (1886-1892)*, a Brey Gerard (coord.): *Seis estudios sobre el proletariado andaluz (1868-1939)*. Córdoba: Ayuntamiento de Córdoba, p. 113-114.

³⁸⁹ *El Productor*, 74 (6 de gener de 1888).

Les maniobres d'*El Productor* no devien resultar precisament exitoses, ja que, en els set anys que es publicà, les queixes contra el servei postal foren constants. En una ocasió, el periòdic feia broma amb que els empleats de Correus de Madrid s'havien declarat en vaga, però no per reclamar la disminució de la jornada laboral o un augment de sou: «Los pobrecitos tomadores se conforman con quedarse los *Productores* que les parece, y *pax christi*. Esto unas veces; otras los reparten a los cuatro o cinco días de llegar». La nota acaba amb una recomanació: «A ellos mismos (que es seguro leen esto) les recomendamos dejen de robarnos números. ¡Aunque sólo sea por honra de la corona que llevan algunos en el kepis!».³⁹⁰

Els problemes amb el servei postal persistien a principis del segle XX. La revista *Salud y Fuerza* informava, en una ocasió, que molts exemplars del número 5 no havien arribat als subscriptors de fora de Barcelona per culpa de Correus, i de la mateixa manera que *El Productor* anys enrere, l'administrador s'oferia a fer arribar exemplars als empleats del servei postal si no posaven obstacles a la circulació de la revista:

Remitimos nuestro núm. 5 a todas las publicaciones que tienen el cambio establecido con nosotros, pero, por noticias posteriores sabemos que muchos números no han llegado a su destino evaporándose en alguna administración de correos. Esperamos que los empleados de este ramo si tienen interés de leer *Salud y Fuerza*, se dirijan a nosotros que les enviaremos un ejemplar en calidad de *diezmo primicia* y a condición de que no interrumpen la marcha de los que van con faja y debidamente franqueados. ¿Están Vds. Conformes?³⁹¹

Als últims anys del XIX va aparèixer una nova forma de distribució que aviat guanyà popularitat. La venda, fins aleshores restringida a les vivendes particulars dels corresponsals, a les llibreries i altres establiments de confiança de la publicació, i a la pròpia impremta del mitjà, va trobar una nova via de distribució més visible per al públic, el quiosc. «De la venta en centros de suscripción, que en las capitales de provincia y localidades más importante solían coincidir con las librerías, se pasó al puesto de periódicos y al vendedor callejero paulatinamente», assenyala

³⁹⁰ *El Productor*, 197 (30 d'abril de 1890).

³⁹¹ *Salud y Fuerza*, 3 (octubre de 1906).

Isidro Sánchez.³⁹² Ja en ple segle XX, el 1916, l'escriptor Antonio Zozaya feia un retrat descriptiu del «quiosc de papers» i el públic que s'hi atansava a la revista *La Esfera*:

Ante ellos veréis constantemente parada una multitud heterogénea, en cuyos semblantes podréis discernir los diferentes gustos que imponen la edad, el sexo, la condición social y la idiosincrasia. Una mujer se detendrá seguramente ante los grandes semanarios de modas y fijará sus ávidas miradas en las formas esbeltas, las actitudes un tanto artificiosas y las indumentarias, casi siempre excéntricas, de los figurines. Los niños buscarán preferentemente las imágenes coloradas, las historietas hilarantes, las caricaturas grotescas y los truculentos grabados que representan episodios de cruentas batallas. Luego, hallareis a los eruditos de aluvión, ensimismados delante de los periódicos extranjeros, que nunca han leído, pero cuyas cabeceras conocen a la primera rápida ojeada.³⁹³

Als quioscs, explicava Zozaya, no tan sols s'hi venien diaris nacionals i estrangers, que es compraven –escriví– «con la indiferencia con que se adquiere una caja de fósforos o una piedra para el encendedor», sinó també revistes il·lustrades, fulletons, impresos pornogràfics, postals, segells, fotografies de cupletistes i llibres de divulgació. Vista la gran diversitat de productes, no és estrany que també es venguessin en quioscos algunes publicacions anarquistes de les acaballes del XIX i els primers anys del XX. Un breu a la secció *Maremágnum* de *Tierra y Libertad* del 24 de gener de 1907 comunicava: «Todos los periódicos anarquistas que se publican en España remitirán 10 ejemplares, cada vez que aparezcan, a Guillermo Redondo, kiosco de periódicos y cerillas, junto al café Oriental, Zaragoza».³⁹⁴

Fins la dècada de 1920, els quioscs representaven, per a la premsa anarquista, punts de venda secundaris. Fou aleshores, després de la insurrecció del Cuartel del Carmen, a Saragossa, quan es feu palès el paper dels quioscs en la difusió, no tan sols de les publicacions àcrates, sinó també del pensament anarquista. Ángel Chueca, un quiosquer àcrata, va instigar la rebel·lió d'un grup d'artillers que va concloure amb una desena de víctimes mortals.³⁹⁵ «El vendedor de

³⁹² Sánchez Sánchez, Isidro: *La prensa en Castilla-La Mancha: características y estructura (1811-1939)*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 1991, p. 205.

³⁹³ Zozaya, Antonio: *Los kioscos de los papeles*. *La Esfera*, 147 (21 d'octubre de 1916).

³⁹⁴ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 10 (24 de gener de 1907).

³⁹⁵ González Calleja, Eduardo: *El máuser y el sufragio: orden público, subversión y violencia política en la crisis de la Restauración (1917-1931)*. Madrid: CSIC, 1999, p. 49.

periódicos y folletos Chueca tenía la cabeza hecha un soviet con la lectura de los libros de caballería anarquistas, que le habían trastornado el cerebro y el cerebelo», va escriure el carlí Juan Vázquez de Mella y Fanjul al diari tradicionalista *El pensamiento español*.³⁹⁶

Abans de la dècada de 1910, el paper dels quioscs era incomparable amb el dels corresponsals i els paqueters. De tota manera, els símptomes d'una importància a l'alça es fan evidents a mesura que els nous establiments comencen a aparèixer a les pàgines de les publicacions anarquistes. De tant en tant, *Tierra y Libertad* informava els lectors que podrien començar a comprar el setmanari a un o altre quiosc. El 28 de febrer de 1907 anunciava: «Tierra y Libertad se halla a la venta en el kiosco Café de España, calle Mayor, Lérida».³⁹⁷ Una dècada enrere, l'anarcocomunista *Ariete Anarquista* es venia en diversos quioscs de Barcelona i de Gràcia. A la capital catalana se'l podia trobar al «Kiosko del Sol, Rambla de las Flores, frente a Puertaferri», i al «Kiosko de la Estación de Tranvía de S. Andrés». A Gràcia es venia al «Kiosko frente a la casa Juncosa».³⁹⁸

Com és lògic, a mesura que augmentava el volum de publicacions anarquistes venudes en establiments oberts al públic general, també ho feien el control i la censura de les autoritats, fins l'extrem que, en determinats establiments, s'arribava a prohibir la venda de premsa àcrata, com referia *Tierra y Libertad* l'abril de 1907:

“Por orden superior” –la muletilla típica española– se ha prohibido en algunos kioscos de Madrid la venta de Tierra y Libertad. Un estimado compañero nos comunica esta noticia desde los Mardiles, es decir, desde la misma villa del oso y de Maura, sin que hayamos podido comprender hasta ahora –por más vueltas que le hemos dado a la imaginación– qué daño hará esta endemoniada hoja en algunos kioscos de venta de periódicos.³⁹⁹

Un altre procediment, més irregular, però que devia funcionar per als periòdics anarcocomunistes, de publicació més circumstancial que periòdica, era la distribució dels exemplars en actes de tipus propagandístic –mítings– o, fins i tot, de caràcter cultural. El número inicial d'*Ariete anarquista*, per exemple, es distribuí entre els assistents a l'estrena d'una obra de teatre de

³⁹⁶ Vázquez de Mella y Fanjul, Juan: *Obras completas del Excmo. Señor Don Juan Vázquez de Mella y Fanjul*. XXIV. Madrid: Junta del homenaje a Mella, 1934, p. 248.

³⁹⁷ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 14 (28 de febrer de 1907).

³⁹⁸ *Ariete Anarquista*, 2 (21 de març de 1896).

³⁹⁹ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 18 (4 d'abril de 1907).

Teresa Claramunt,⁴⁰⁰ malgrat la considerable presència policial a la zona més immediata. Segons detallà el diari *El Diluvio*:

Con motivo de haber anteanoche acudido numerosa concurrencia al Circo Barcelonés, donde se puso en escena una obra anarquista escrita por Teresa Claramunt, desplegóse un verdadero lujo de precauciones e hizo un innecesario alarde de vigilancia en las inmediaciones del Consulado de los Estados Unidos.

Desde las diez apostáronse en la plaza del Teatro seis parejas de la guardia civil de a pie y ocho montadas. A la hora de la salida del teatro hallábanse frente al Consulado siete parejas de la benemérita montada y once de a pie que transitaban por la Rambla. También veíanse en aquellos alrededores numerosos agentes de policía. El Consulado hallábase transformado en un verdadero cuartel.

Nada de lo que se temía ocurrió, retirándose tranquilamente a sus domicilios los que presenciaron la primera representación de la obra anarquista, que fue muy aplaudida, despertando gran entusiasmo ciertos párrafos en que se hace alusión a algunas ejecuciones recientes.

Entre los concurrente repartióse el primer número de un periódico titulado *Ariete anarquista*.⁴⁰¹

També era habitual que els impulsors dels mitjans, quan es tractava d'obers, en repartissin exemplars als seus llocs de treball, on el públic era nombrós. En un fulletó publicat a Barcelona el 4 de novembre de 1890, el grup juvenil anarcocomunista *Hijos del Mundo*, vinculat al Grup de Gràcia, anunciava la imminent publicació del seu setmanari –del qual no es té cap altra constància– i afirmava: «Creemos que la publicación del semanario que anunciamos, es indispensable que se reparta en los talleres, donde los trabajadores consumen por un misero salario su existencia».⁴⁰²

No només les fàbriques podien convertir-se en punts de distribució –directa o indirecta– de la premsa anarquista, sinó, en general, qualsevol tipus de negoci freqüentat per obrers. El 9

⁴⁰⁰ Es tracta d'*El mundo que muere y el mundo que nace*, escenificada per la companyia Libre de Declamación, amb seu al teatre Lope de Vega, al Poblesec, i que posteriorment representaria *Los señores de paper*, de Pompeu Gener (Duarte, 1988: 106-107).

⁴⁰¹ *El Diluvio*, 76 (16 de març de 1896)

⁴⁰² *Grupo de Jóvenes comunista-anárquico Hijos del Mundo – Barcelona*. Max Nettlau Papers, 3347, Anarchists and syndicalists. 1882-1903, f. 12 (IISH).

de febrer de 1887, poc després de començar el seu recorregut, *El Productor* publicava una peça del seu corresponsal a Sabadell, que anunciava: «Cada suscriptor se encarga de hacer una nueva suscripción, ya sea entre los compañeros, ya en los locales burgueses que frecuenta, como son barberías, cafés o chocolaterías».⁴⁰³ Segons observà Gil Maestre (1897: 254):

La circulación no fue reducida ni escasos los lectores, porque así los periódicos pertenecientes a los centros como los recibidos directamente por los suscriptores en la forma que indicaremos, como los que traían los extranjeros y repatriados, como los que coleccionados llevaban los propagandistas y agitadores, pasaban de mano en mano, se leían en los cafés y establecimientos de bebidas, recorrían los talleres, las fábricas y los obradores, y se enviaban de unos a otros pueblos, todo ello más o menos públicamente, según el criterio más o menos expansivo de los Gobiernos respecto a la prensa.

Els indrets d'oci i discussió política, en particular, eren punts habituals de circulació dels mitjans àcrates. En una ocasió, *El Productor* publicà una traducció del manifest d'un grup anarquista francès que afirmava: «El envío de periódicos y folletos en los cafés y tabernas de las villas puede también proporcionarnos algunos adeptos».⁴⁰⁴ Pío Baroja, a l'obra de ficció *Aurora roja* (1904), posa en boca d'un personatge una referència als locals on es reunien els simpatitzants llibertaris: «Yo –dijo Skopos, que era un muchachito afeitado, grabador, hijo de un griego, vendedor de esponjas, y que acababa de ingresar en el grupo– conocí a Angiolillo en Barcelona; nos reuníamos unos cuantos en un cafetín próximo a la Rambla. Casi todos éramos anarquistas platónicos» (Baroja, 1946 [1904]: 575).

Els cercles o agrupacions anarquistes solien disposar de locals, més o menys modestos, on els membres s'hi aplegaven per debatre i fer vida social. A mesura que les idees àcrates s'expandien, els establiments en qüestió atreien curiosos que podien acabar adscriuint-se al moviment. Pedro Esteve (1900: 53) evocava en termes summament positius el local on es van forjar *El Productor* i la revist *Acracia*, i feia una defensa de «los círculos de instrucción y recreo»:

⁴⁰³ *El Productor*, 8 (9 de febrer de 1887).

⁴⁰⁴ *El Productor*, 175 (13 de desembre de 1889).

En las instituciones de esta clase —nos referimos sólo a las creadas ó sostenidas por anarquistas—, encuentra el trabajador, es cierto, café, licores, vinos, y aun naipes, dóminos, tableros de damas y ajedrez; pero halla también en ellas periódicos, libros, funciones teatrales, coplas de cantores y de músicos, y aficionados a la enseñanza y conferencistas. Y no se emborracha en ellas porque sería mal mirado por todos los coasociados, y pierde la costumbre de jugar por interés (pues únicamente como divertimento se admite el juego), y los periódicos y los libros, el teatro y el canto, la enseñanza y las conferencias, cuanto allí ve y oye le recuerda sus sufrimientos de proletario, le remoza sus verdes esperanzas y le infunde nueva savia regeneradora. Así, insensiblemente, se troca el autómata en pensador, en rebelde el humilde

En realitat, qualsevol indret i qualsevol situació resultaven idònies per fer córrer les publicacions àcrates. Segons Gil Maestre (1897: 598), una trentena d'anarquistes van aprofitar la inscripció al Registre civil d'una criatura per repartir a la via pública exemplars de l'anarcocomunista *La Nueva Idea* sense cap intervenció de la policia:

El Domingo de Ramos del año 1895, el *compañero*, cuyo nombre no hace al caso, inscribió en el Registro civil el nacimiento de su hijo, a quien puso los nombres de Darwin, Sol y Progreso. A la ida y al regreso del juzgado le acompañaron unos treinta individuos seguidos por una música que tocaba himnos anarquistas que ellos cantaban. Durante el tránsito repartían el periódico *La Nueva Idea*, que se caracterizaba por sus doctrinas antirreligiosas. Ya en la casa, celebraron una especie de velada en la que poesías, brindis, discursos y canciones versaron sobre el mismo tema, las doctrinas anarquistas. Y todo esto tenía lugar públicamente, a la vista de las autoridades, cuando ya habían sucedido los atentados en el Fomento de la Producción Nacional, en la Gran Vía, en el Teatro del Liceo y en la plaza Real.

Els mitjans anarquistes, malgrat les restriccions econòmiques inevitables, van ser capaços d'establir una mena de xarxa de suport que sobrepassava qualsevol consideració comercial. En el capítol previ hem observat que publicacions de gran volada com *El Productor* es feien càrrec de cobrar les subscripcions endarrerides de publicacions desaparegudes i, fins i tot, que uns mitjans feien publicitat d'altres. Aquesta germanor es feia extensiva també a la venda i la distribució, aspectes en els quals els grans mitjans desenvolupaven sovint tasques de corresponsalia per a publicacions més petites o de ciutats llunyanes.

Una nota a *El Productor*, que mantenia contactes regulars amb la majoria de publicacions anarco-col·lectivistes espanyoles, demostra que actuava d'intermediari per a l'obtenció de subscripcions per a publicacions com *La Víctima del Trabajo*, de València; *El Corsario*, de La Corunya; *El Obrero*, d'El Ferrol, i l'homònim *El Productor*, de La Havana. «Mandad una suscripción a la Sociedad de Carpinteros de Barcelona, calle de Xuclá; Cerveceria del Correo», els informava.⁴⁰⁵ En una altra ocasió, l'administrador del setmanari, Pedro Esteve, encarregava al corresponsal de La Corunya que pagués dues pessetes a *El Corsario* per la subscripció d'un centre anarquista de València, anomenat *El Túria*, i demanava a *El Perseguido*, de Buenos Aires, que enviés un exemplar de cada número a la direcció del centre.⁴⁰⁶

La Huelga General duia a terme les mateixes tasques de corresponsalia, en especial per a la nova edició d'*El Productor* (1902-04), *El Porvenir del Obrero*, de Maó, i *La Alarma* de Reus, a qui remetia diners de diverses fonts, com els anarquistes de Londres que llegien les publicacions espanyoles, però també de corresponsals de la península. Al número 5, per exemple, informava a *La Alarma*: «Os abonamos 3 pesetas que M. V. de Aznalcóllar nos remite. Dice que no ha recibido el paquete del número 8 y 9; y que le mandéis ejemplares de cada número hasta el 7, y 5 ejemplares de *El mandato de la muerte*».⁴⁰⁷ A primera vista pot semblar rar que el corresponsal d'Aznalcóllar no s'adrecés directament a *La Alarma*, però convé recordar que la correspondència s'enviava per correu, i si un corresponsal podia comunicar-se amb una publicació a través d'una altra, s'estalviava diners.

Era habitual, també, que uns mitjans estiguessin subscrits a d'altres, segons mostren les seccions de correspondència administrativa. Per exemple, s'havien subscrit a *La Huelga General* publicacions de tota la geografia ibèrica, com *El Productor*, *La Revista Blanca*, de Madrid,⁴⁰⁸ *El Porvenir del Obrero*, *El Obrero Moderno*, de Múrcia, i *La Alarma*.⁴⁰⁹ Ahora, *La Huelga* rebia moltes d'aquests publicacions. També en el cas dels periòdics anarcocomunistes eren freqüents els intercanvis. El juliol de 1886, *La Justicia Humana* informava: «Han visitado nuestra redacción los periódicos siguientes: *El Revolté*, de París; *El Forçat du Travail*, de Burdeos; *La Lucha Obrera*, de

⁴⁰⁵ *El Productor*, 215 (30 d'octubre de 1890).

⁴⁰⁶ *El Productor*, 327 (1 de desembre de 1892).

⁴⁰⁷ *La Huelga General*, 5 (25 de desembre de 1901).

⁴⁰⁸ *La Huelga General*, 4 (15 de desembre de 1901).

⁴⁰⁹ *La Huelga General*, 5 (25 de desembre de 1901)

Coruña, y la *Bandera Social*, de Madrid; quedando establecido el cambio con los mencionados periódicos y los de los otros números anteriores». ⁴¹⁰

Les relacions de correspondència de les publicacions àcrates catalanes podien donar-se amb mitjans estrangers, particularment de França, però també del continent americà. A *El Productor*, de La Havana, i *El Perseguido*, de Buenos Aires, podem afegir-hi, per exemple, *El Despertar*, ⁴¹¹ de Brooklyn, Nova York; el britànic *The Torch*, l'*Oprimido*, de Buenos Aires ⁴¹², i el *Plébéien*, de Brussel·les ⁴¹³ –tots quatre en correspondència amb *La Nueva Idea*, de Gràcia–. Tant *La Nueva Idea* com algunes de les publicacions esmentades es podien comprar al quiosc El Sol, davant de Portaferri, on també es venia *Ariete Anarquista*. ⁴¹⁴ Tot i que no es pot assegurar, és probable que el local fos un destacat centre de difusió de la premsa anarquista.

Més enllà de les tasques de corresponsalia, les publicacions àcrates podien informar els lectors dels punts de venda o les adreces postals a les quals adreçar-se per subscriure's a altres publicacions. És el que feia el sabadellenc *Ravachol*, d'ideologia anarcocomunista, sense importar si els mitjans dels que anunciava la direcció pertanyien o no a aquesta tendència, en un breu titulat *Periódicos anarquistas escritos en idioma español*:

El Productor, calle Dragones, 39, Habana.– *La voz del Obrero*, Puerto-Príncipe, Isla de Cuba.– *El Perseguido*, Casilla de Correo, nº 1818, Buenos Aires.– *El Despertar*, nº 181, Adams Street, Brooklyn, New York.– *El Corsario*, calle de la Cordelería, nº 30, 1º, Coruña.– *El Productor*, calle San Olegario, 2º 1ª, Barcelona.– *La Anarquía*, calle Dos de Mayo, 4, principal, Madrid. ⁴¹⁵

Sobre les revistes anarquistes o fil-loanarquistes de ciències i art –*Acracia*, *Ciencia Social*, *Natura*, *L'Avenç*– disposem d'una informació molt limitada quant a la distribució. En principi era

⁴¹⁰ La Justicia Humana, 5 (12 de juliol de 1886).

⁴¹¹ Periòdic en castellà impulsat per emigrants espanyols anarquistes i editat per J. C. Campos. Es publicà a Nova York i Nova Jersey entre 1891 i 1902 i sovint incloïa articles de figures importants de l'anarquisme ibèric, com Anselmo Lorenzo i Federico Urales. Vegeu: Chabarán, Rafael; Chabarán, Richard: *The Spanish-Language and Latino Press of the United States: Newspapers and Periodicals*, a: Kanellos, Nicolás; Claudio Esteva-Fabregat (eds.): *Handbook of Hispanic cultures in the United States*. Houston: Arte Público Press, 1993-1994, p. 369.

⁴¹² La Nueva Idea, 2 (16 de març de 1895).

⁴¹³ La Nueva Idea, 5 (5 de maig de 1895).

⁴¹⁴ La Nueva Idea, 3 (11 d'abril de 1895).

⁴¹⁵ Ravachol, 2 (11 de novembre de 1892).

semblant a la dels periòdics; funcionava en dues vies: la venda directa, que es duia a terme a les llibreries, i la subscripció, que depenia dels corresponsals. Es tracta d'un sistema que va perdurar força anys en aquesta mena de publicacions, ja que revistes anarquistes posteriors, com *Generación Consciente* (1923-28) i *Estudios* (1928-1937) seguien emprant la corresponsalia i es venien a llibreries i altres establiments.⁴¹⁶ Les revistes àcrates, però, presentaven una diferència central respecte als setmanaris obrers: no s'adreçaven a un públic ampli amb uns coneixements bàsics, sinó a un lector culte, intel·lectual i no necessàriament militant.

La correspondència personal entre l'administrador de *Ciencia Social*, J. Fernández Oller, i un dels col·laboradors principals de la revista, Miguel de Unamuno, evidencia que el tiratge de la capçalera es dividia gairebé en proporcions idèntiques entre llibreries i «gente desconocida», per un costat, i «compañeros de ideas» –és a dir, subscriptors–, per l'altre:

Servimos a su amigo de La Coruña, Soto. Tiramos de "Ciencia" 1.500 ejemplares y colocamos unos 1.300. Van a las librerías y gente desconocida para nosotros unos 600 ejemplares o así; los otros 700 los consumen nuestros compañeros de ideas. Porque si no fuera por nuestros amigos y compañeros de Barcelona y la mayor parte de Cataluña, Andalucía, Valencia, etc. ni hubiéramos salido tan siquiera. Debido al apoyo de ellos vivimos con cierto desahogo y podemos ofrecer una revista con cierta etiqueta burguesa al ínfimo precio que lo hacemos.⁴¹⁷

Les cartes de Fernández Oller a Unamuno suggereixen que el basc tingué un paper clau en la recerca de subscriptors per a la revista entre els personatges del món literari espanyol: «Su amigo Aureliano J. Pereira no nos ha pedido suscripción aún. La vida económica de "Ciencia" va cada día mejor, y a usted se lo debemos en gran parte. Gracias. Apenas perdemos 50 pesetas al trimestre; creo que dentro de cuatro o cinco meses, a seguir bien, cubriremos gastos»,⁴¹⁸ escribia Oller el març de 1896. El cas d'Unamuno, però, no era aïllat. Com hem observat al capítol 2, les

⁴¹⁶ Navarro, Navarro, Francisco Javier: *El paraíso de la razón: la revista Estudios, 1928-1937 y el mundo cultural anarquista*. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1997, p. 46.

⁴¹⁷ Fernández Oller a Miguel de Unamuno, 31 de març de 1896. A Gómez Molleda, María Dolores (ed.): *El socialismo español y los intelectuales: Cartas de líderes del movimiento obrero a Miguel de Unamuno*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1980, p. 332.

⁴¹⁸ Fernández Oller a Miguel de Unamuno, 22 de maig de 1896, *Op. cit.* p. 337.

revistes anarquistes de finals del XIX i principis del XX van esdevenir punts de trobada per moltes figures de la Generació del 98 i del modernisme català.

De les paraules de Fernández Oller també és interessant l'etiqueta burgesa que adscriu a *Ciencia Social*. Les revistes sociològiques van rebre acusacions per part de sectors concrets de l'anarquisme de fer gala d'un comportament burgès i comercial.⁴¹⁹ Tanmateix, no hem de perdre de vista que no es tractava de literatura adreçada a un públic obrer. Fernández Oller, després d'agrair a Unamuno la col·laboració i explicar la possible futura viabilitat econòmica de la revista, observava: «Aunque esto importa poco. Los compañeros, de la región española, que nos hemos propuesto introducir la propaganda en la clase media, estamos dispuestos a todo sacrificio».⁴²⁰ Resulta clar, per tant, que el públic de *Ciencia Social* no procedia de les files obreristes, i el mateix es pot dir, per extensió, d'*Acracia* o *Natura*, on hi coincidien molt sovint les mateixes personalitats (Litvak, 1981: 266-67).

En el cas de *L'Avenç*, que partia de posicions progressistes immediates al republicanisme federal,⁴²¹ la revista esdevingué anarquista quan els seu públic no ho era, cosa que va perjudicar el funcionament de la publicació en donar-se de baixa molts subscriptors a causa del caire radical de la darrera època del mitjà.

Salud y Fuerza és un cas a part. La revista era l'òrgan espanyol de la Federación Universal de la Liga de la Regeneración Humana, una organització que preconitzava les idees del neomalthusianisme des d'una òptica anarquista i que integrava agrupacions i persones d'arreu del món (Masjuan, 2008: 70). La Lliga tenia representació en múltiples països, segons exposava *Salud y Fuerza*: Anglaterra, els Països Baixos, Alemanya, França, Bèlgica, Algèria, Estats Units, Brasil, Argentina, Cuba,⁴²² Suïssa, Portugal, Itàlia, Chile i Perú.⁴²³ L'existència de la Lliga propiciava l'intercanvi constant d'opinions i publicacions entre els nombrosos mitjans que en feien de portaveus arreu del món. *Salud y Fuerza* no tan sols publicava les direccions postals de les diferents

⁴¹⁹ Navarro Navarro, Francisco Javier: *A la revolución por la cultura: Prácticas culturales y sociabilidad libertarias en el País Valenciano, 1931-1939*. València: Universitat de València, 2004, p. 228.

⁴²⁰ Fernández Oller a Miguel de Unamuno, 22 de maig de 1896, *Op. cit.* p. 337.

⁴²¹ Valentí Almirall fou una de les figures polítiques que influí en la revista. Vegeu: Del Cacho, Vicente: *Els Modernistes i el nacionalisme cultural: 1881-1906*. Barcelona: La Magrana, 1984, p. X.

⁴²² *Salud y Fuerza*, 4 (març de 1905).

⁴²³ *El Nuevo Malthusiano*, 3 (s.d. 1906).

agrupacions, sinó que a més es feia càrrec de la distribució a Espanya de diverses revistes vinculades a la Liga de Regeneración Humana.

La publicació devia gaudir d'una distribució força àmplia, ja que en una ocasió advertia: «Toda nuestra correspondencia se contesta por correo particular, por lo tanto remitimos aviso inmediato de las cantidades que recibimos»⁴²⁴; senyal que la correspondència era, segurament, massa extensa com per publicar-la sencera, tot i que algun cop ho feu. A més, per complaure els subscriptors desitjosos de col·leccionar la revista des del principi, es van reimprimir, tot i la despesa que suposava, els números del 1 al 12, que l'administració posà a la venda de forma íntegra a un preu de dues pessetes –la subscripció anual en costava 1,50–.⁴²⁵ A més, l'equip editor estava disposat a recomprar, a un preu de 20 cèntims per exemplar, números en bon estat per revendre'ls a qui volgués completar la col·lecció.⁴²⁶

A banda de reeditar números antics per als subscriptors que no els tenien, atendre consultes mèdiques i oferir-los els serveis de la clínica del mitjà gratuïtament, *Salud y Fuerza* trobà un altra via per atraure subscriptors: els regals en forma de llibres i fulletons, tant sobre qüestions generals relacionades amb l'anarquisme com sobre temàtiques científiques. Els regals eren també per als subscriptors internacionals, la qual cosa incrementava la despesa –«ocasiona un exceso de peso en el franqueo»– i obligà els editors a pujar mitja pesseta el cost de la subscripció internacional⁴²⁷ (més endavant el cost s'incrementà també per als subscriptors espanyols).⁴²⁸

Una informació de la que malauradament disposem escassos indicis, però que ens permetria valorar la importància de la premsa anarquista en relació als mitjans burgesos i socialistes, és la quantitat d'exemplars que venia regularment cada publicació. Disposem només de dades aïllades que difonien els propis mitjans amb diversos propòsits, com exposar la difícil situació de la publicació per tal de captar nous subscriptors. Per altra banda, hi ha un recurs que, a priori, es podria fer servir per conèixer, si més no, la difusió dels mitjans fora de la població de procedència. Es tracta del *Timbre de periódicos*, un impost especial que regulava la distribució de

⁴²⁴ Salud y Fuerza, 6 (octubre de 1906).

⁴²⁵ Salud y Fuerza, 20 (s.d. 1907).

⁴²⁶ Salud y Fuerza, 22 (s.d. 1908).

⁴²⁷ Salud y Fuerza, 20 (s.d. 1907).

⁴²⁸ Salud y Fuerza, 24 (s.d. 1908).

periòdics, diaris i revistes a través de Correus des de maig de 1871 en funció del pes –anteriorment també s’havien tingut en compte les mides– (Pelaz López, 2000: 175).

Si Francisco Madrid Santos (1989: 18) considerava la consulta del *Timbre de periódicos* un mètode vàlid per obtenir dades sobre la distribució, tot i que «un trabajo ímprobo y de dudosa rentabilidad», posteriorment José-Vidal Pelaz López va posar en dubte la validesa del *Timbre* en tant que font per aconseguir estadístiques completes i acurades. L’autor (2000: 175-76) cita *El Diario palentino*, de 1892, quan diu:

Ya entonces los periódicos prevenían al lector desavisado de que la cantidad abonada por timbre “No corresponde a los números que durante el mes se hayan remitido por correo, sino a la cantidad de papel que antes de impreso se ha presentado al timbre, pudiendo ser la que a los editores les convenga”.

Traduir el pes dels paquets registrats a Correus en un número exacte d’exemplars és una tasca difícil i problemàtica, ja que cal tenir en compte els canvis en el format de la publicació –tant pel que fa a les mides com a l’extensió– i el tipus de paper. A més, convé tenir present que molt sovint els administradors de les publicacions incloïen materials suplementaris als paquets, com exemple fulletons de propaganda, edicions de números extraordinaris i gravats (Pelaz López, 2000: 176). No hem de perdre de vista, tampoc, els canvis en la legislació, que en el període de 1880 a 1910 van ser dos: la *Ley de 30 de junio de 1895 fijando los Gastos e Ingresos del Estado*, que suprimia el timbre anterior i el reemplaçava per un segell que s’adheria a la faixa del paquet i que costava un quart de cèntim per cada 35 grams; i la *Ley de Presupuestos* de 1904-1905, que permetia a les empreses periodístiques que ho desitgessin concertar amb el Ministeri d’Hisenda un franqueig mensual o anual (Pelaz López, 2000: 176).

Al marge de dades concretes, el període de 1880 a 1910 fou d’un creixement persistent dels tiratges dels mitjans impresos gràcies a la millora de les comunicacions arreu de la geografia ibèrica, cosa que permetia una major i més ràpida distribució dels paquets d’exemplars fora de les ciutats on s’editava cada mitjà. Segons Demetrio Castro Alfín: «El ferrocarril se convirtió [...] si no en el único, sí en el principal, por rapidez y economía, de los medios de transporte y difusión

para la prensa».⁴²⁹ Tot i que la distribució a l'entorn més pròxim al nucli on s'imprimien les publicacions es podia fer per altres vies, el tren resultava indispensable per fer-les arribar a ciutats i poblacions més llunyanes.

L'exposició del senador Enrique Bushell sobre el funcionament i els problemes del servei de Correus aprofundeix, alhora, en el rol del ferrocarril: «Las cartas [i les publicacions] que salen de unos puntos de la Península para otros o de Madrid para las provincias, generalmente van en los trenes correos por un servicio que se llama de “ambulancias”, siendo este el primer paso de la correspondencia».⁴³⁰ Bushell denuncia endarreriments en els horaris d'entrega i errors de distribució a causa dels mals procediments del personal de l'administració de Correus, més que no pas dels empleats de les companyies ferroviàries.

El panorama que descriu el senador ajuda a entendre per què a començaments del segle XX els diaris impresos a Madrid arribaven a Astúries amb dotze hores d'endarreriment respecte a la premsa regional (Rodríguez, 2008: 276). La premsa anarquista, però, no era diària –excepte *El Productor* durant el primer mes de vida–, de manera que el perjudici no venia donat tant pels endarreriments com pels errors en la distribució. La situació ibèrica contrasta amb el que succeïa aleshores en un entorn altament industrialitzat com Nova York. La *Revista Minera, Metalúrgica y de Ingeniería* reproduïa el 1910 un article d'un periòdic novaiorquès en castellà, *El Exportador Americano*, que descriu la distribució de la premsa per via ferroviària:

El ferrocarril subterráneo es el medio más conveniente para la distribución de muchas toneladas de periódicos por mañana y tarde. Entre las dos y media y las tres de la madrugada todos los días de la semana en la estación de Times Square, que es la estación de distribución en la parte alta de la ciudad, los periódicos se cargan en los trenes del subterráneo ocupando el espacio en las plataformas de los coches traseros. Por espacio de media hora se ven hombres con rapidez vertiginosa cargando en los trenes los periódicos, y esa misma escena se repite en la estación del puente de Brooklyn, que es la más grande del ferrocarril subterráneo, y que está contigua a la calle en donde se imprimen los periódicos, y ya para las tres de la madrugada los últimos periódicos están viajando hacia el Norte o hacia el Sur para ser amontonados en los grandes depósitos

⁴²⁹ Castro Alfín, Demetrio: *Los males de la imprenta: política y libertad de prensa en una sociedad dual*. Madrid: Siglo Veintiuno, 1998, p. 10.

⁴³⁰ Diario de Sesiones del Senado, número 136, de fecha 05/03/1904, p. 2472.

en toda la *Greatest New-York* y en todas las estaciones de ferrocarriles, listos para ser comprados por los pasajeros que se dirigen a la ciudad.⁴³¹

Malgrat que no disposem de dades completes sobre els exemplars distribuïts pels diferents mitjans àcrates catalans, sí que en tenim de parcials que ens permeten establir comparatives amb la premsa comercial. *La Federación Igualadina* arribà a tenir un tiratge de 5.000 exemplars;⁴³² *La Tramontana*, de prop de 4.000 (Vicente Izquierdo, 1994: 387); *El Productor*, que l'estiu de 1887, pocs mesos després de fundar-se, rondava els 2.500, va arribar a un volum d'entre 6.000 i 7.000 exemplars;⁴³³ *Tierra y Libertad* distribuïa prop de 15.000 exemplars el 1902, abans de traslladar-se a Barcelona des de Madrid (Tavera, 1978: 88).

Dels periòdics anarcocomunistes, *El Porvenir Anarquista* tirà 4.000 exemplars per als dos únics números que publicà.⁴³⁴ Lamentablement, és una dada massa aïllada per prendre-la com a indicatiu de la distribució dels mitjans del corrent ideològic que representava. Quant a les revistes, *Salud y Fuerza* tirà uns 2.000 exemplars en els primers dos números, 3.000 en el tercer, i 4.000 al quart, ja que en els anteriors el tiratge havia estat insuficient;⁴³⁵ *Ciencia Social* distribuïa al voltant de 1.600 exemplars; *L'Avenç*, en la fase prèvia a l'anarquisme, acostumava a tirar 3.000 exemplars, dels quals fàcilment en venia 2.500.⁴³⁶ En comparació, el paradigma de revista cultural àcrata exitosa, *La Revista Blanca*, de Madrid, venia al canvi de segle uns 8.000 exemplars per número (Tavera, 1978: 88).

És interessant comparar els tiratges dels mitjans anarquistes catalans amb els de publicacions àcrates d'altres indrets del món. Disposem de dades aproximades de capçaleres destacats de l'anarquisme francès en diferents anys: *La Révolte*, fundat el 1887 per Jean Grave, arribà

⁴³¹ S.a.: *La invasión diaria de la isla de Manhattan (De El Exportador Americano)*. *Revista Minera, Metalúrgica y de Ingeniería*, 2.270 (1 de setembre de 1910).

⁴³² Ferrer i Farriol, Joan: *Costa amunt: elements d'història social igualadina*. Choisy-le-Roi: Impr. des Gôn-doles, 1975, p. 50.

⁴³³ Abad de Santillán, Diego: *Contribución a la historia del movimiento obrero español: Desde sus orígenes hasta 1905*. Cajica: Puebla, 1962, p. 364.

⁴³⁴ *El Porvenir Anarquista*, 2 (20 de desembre de 1891).

⁴³⁵ *Salud y Fuerza*, 4 (març de 1905).

⁴³⁶ Guillamet, Jaume; Mauri, Marcel (eds.): *Catàleg històric general de la premsa en català*, I. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2015, p. 175.

a tirar prop de 8.000 exemplars.⁴³⁷ El 1911, *Les Temps nouveaux*, fundat el 1895 per Grave, tirava també uns 8.000 exemplars, i *Le Libertaire*, promogut per Sébastien Faure, Louis Matha, Louise Michel i altres àcrates, entre 5.000 i 6.000 exemplars.⁴³⁸ En el cas de la premsa anarquista nord-americana, les xifres són acurades i és possible estudiar-ne l'evolució cronològica. Per exemple, *The Alarm*, de Chicago, oscil·là, de 1884 a 1886, entre els 2.000 i els 3.000 exemplars; *Der Arme Teufel*, editat a Detroit en alemany, tirava 2.750 exemplars el 1887, 7.000 en el moment de màxim esplendor, el 1897, i uns 3.525 el 1900. Un altre periòdic en alemany, *Die Fackel*, de Chicago, distribuïa uns 5.000 exemplars el 1880, 16.000 el 1890 i 25.000 cinc anys després. *The Word*, de Princeton, vorejà els 2.000 exemplars entre 1885 i 1893.⁴³⁹

També disposem de dades aproximades sobre la premsa burgesa catalana del moment (Espinet i Tresserras, 1999: 77). *La Renaixensa*, periòdic catalanista conservador, tenia un tiratge d'un miler d'exemplars el 1886 i prop de 3.000 dos anys després; el republicà *La Publicidad* passà d'uns 2.000 exemplars a 11.000 en el mateix període; *La Vanguardia*, diari preeminentment comercial, tirava 14.000 exemplars el 1898 i, el 1905, arribava als 18.000; el republicà *El Diluvio* va mantenir-se, de 1888 a 1905, entre 10.000 i 12.000 exemplars; *El Noticiero Universal* es movia entre els 9.000 i els 10.000, i l'històric *Diario de Barcelona*, fundat el 1792 i de tendència moderada, entre els 7.000 i els 8.000; *La Veu de Catalunya*, fundada el 1899, tirava aleshores prop de 4.000 exemplars, xifra que mantenia el 1905.⁴⁴⁰

La comparativa entre les dades de la premsa anarquista i dels mitjans burgesos posa de manifest que les publicacions àcrates, tot i aparèixer amb una freqüència força inferior –setmanal o quinzenal enlloc de diària–, i tot i els baixos índex d'alfabetització del públic al qual s'adreçaven, gaudien d'una distribució notable i s'erigien com una alternativa a la premsa burgesa i un autèntic vehicle de difusió de l'ideari àcrata entre les classes populars. La premsa era el veritable

⁴³⁷ Lindholm, Fredrik; Miñana y Villagrasa, Emilio (trad.): *El anarquismo según las fuentes suecas y extranjeras*. Madrid: Centro editorial de Góngora, 1906, pp. 51-52.

⁴³⁸ S.a.: Grand Revue (agosto): *Las fuerzas revolucionarias en Francia*. La Lectura, Revista de Ciencias y de Artes, Vol. 11, Nº. 3, p. 222.

⁴³⁹ Les dades dels mitjans nord-americans han estat extretes d'un recull confeccionat pel professor de la University of Texas at Arlington, Kenyon Zimmer: *American Anarchist Periodical Circulation Data, 1880-1940* (2014). Es pot consultar en línia: [https://www.academia.edu/7715169/American_Anarchist_Periodical_Circulation_Data_1880-1940]

⁴⁴⁰ Dades extretes d'Espinet i Tresserras (1999: 77) i de Cassassas i Ymbert, Jordi (coord.): *Prensa cultural i intervenció política dels intel·lectuals a la Catalunya contemporània (1814-1975)*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2005, p. 73.

pal de paller de l'anarquisme, un instrument revolucionari i un espai de debat. Tenint en compte les limitacions materials i legals dels cercles anarquistes, a més de la pròpia naturalesa dispersa del moviment, les dades de difusió dels mitjans àcrates catalans –i espanyols en general– reflecteixen un èxit inèdit a la resta d'Europa (Tavera, 1978: 88).

6. Relacions internacionals de la premsa anarquista catalana

L'anarquisme, en els seus diversos corrents ideològics, fou un moviment amb un element internacionalista important. El 1889, el grup Lingg va publicar un comunicat a *El Productor* que notificava: «Adoptamos la liga antipatriótica porque ella quiere decir que nuestra patria es el mundo, que para el revolucionario no hay fronteras, y que, desheredados de todo, en medio del desierto universal en que vivimos, hemos de aunar esfuerzos, comunicarnos unos a otros el calor necesario, para que no perezcamos uno a uno».⁴⁴¹ Les vies internacionals de «transmetre calor» incloïen els congressos, els viatges de propaganda, la creació de centres i cercles obrers emigrants i, per descomptat, la difusió de la premsa.

Pel que fa a la distribució geogràfica, com hem observat, el centre que absorbia el gruix del tiratge de qualsevol mitjà era la ciutat o població on s'imprimia. No obstant, un estudi de les seccions de correspondència administrativa posa de manifest que, sobretot en el cas de les publicacions amb més recursos econòmics, però no només, l'abast podia ser global. *Tierra y Libertad*, per exemple, feia arribar exemplars a ciutats dels Estats Units d'Amèrica, com Tampa, Kansas City, Brooklyn i Bingham; a Buenos Aires i a Gibraltar, entre d'altres indrets fora d'Espanya.⁴⁴² *El Productor* arribava a París, La Havana, Grenoble, Orà...⁴⁴³ *La Huelga General* a Londres, París, La Havana, Tànger, Montevideo...⁴⁴⁴

La difusió de la premsa anarquista ibèrica en terres americanes era tangible, i no respon únicament a la llengua comuna. El període de 1880 a 1920 fou testimoni d'importants migracions de treballadors dels indrets més pobres d'Europa al continent americà, sobretot a Nova York i el Ríu de la Plata. En el cas espanyol, entre 1882 i 1935, van emigrar a Amèrica de 3 a 4,7 milions de persones.⁴⁴⁵ Algunes ja eren anarquistes, i d'altres van entrar en contacte amb les idees àcrates als indrets d'acollida.⁴⁴⁶ A Buenos Aires, un dels principals destins, un 23% dels anarquistes

⁴⁴¹ *El Productor*, 139 (12 d'abril de 1889).

⁴⁴² *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 20 (18 d'abril de 1907).

⁴⁴³ *El Productor*, 233 (26 de febrer de 1891).

⁴⁴⁴ *La Huelga General*, 15 (20 de març de 1903).

⁴⁴⁵ Sallé Alonso, Mª Ángeles (coord.); Van den Eynde, Ángeles (ed.): *La emigración española en América: historias y lecciones para el futuro*. Madrid: Fundación Directa, 2009, p. 14.

⁴⁴⁶ Sueiro Seoane, Susana: *Inmigrantes y anarquistas españoles en EEUU (1890-1920)*. A: Delgado Larios, Almudena (coord.): *Conflictos y cicatrices. Fronteras y migraciones en el mundo hispánico*. Madrid: Dykinson, 2014, p. 277.

provenien d'Espanya.⁴⁴⁷ L'emigració fruit de la pobresa preocupava la premsa anarquista catalana, que publicava testimonis colpidors com el d'Ana Cabello, companya d'un obrer empresonat a conseqüència dels successos d'Alcalá del Valle⁴⁴⁸:

Quando leáis mi doloroso adiós, hermanos míos, sumida en la bodega del barco iré como piltrafa humana para llegar al suelo donde viven otros muchos que pudieron librarse del yugo de nuestros verdugos y que no olvidan cuanto vosotros hacéis por sus hermanos. A Buenos Aires marchó; desde allí, luego de cumplir mis obligaciones, no dudéis que os mandaré, aunque falta de sabiduría, mi débil ayuda.⁴⁴⁹

A banda de les migracions per raons econòmiques, les persecucions polítiques i els exilis forçosos també van condicionar la presència al continent americà d'anarquistes de la península, que es refugiaven a l'altre costat de l'Atlàntic per fugir del setge policial o a la recerca d'un ambient menys repressiu. Com escriví Juan Díaz del Moral a *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas* (1929): «A cada represión gubernamental española se produce un éxodo de militantes hacia las Repúblicas del Nuevo Mundo, y las persecuciones en una de éstas originan corrientes inmigratorias en las demás y en la Península».⁴⁵⁰

Poc després del Procés de Montjuïc (1896-1897), els anarquistes catalans Rafael Cusidó i Baró, Juan Casanova y Villa del Prat, Juan Ascón Sistere, el corunyès Serafín Castrillón Mouriz i altres militants van emigrar a la joveníssima República de Cuba, on van contribuir a la propagació de les idees àcrates.⁴⁵¹ El 1911, les autoritats cubanes van expulsar del país Casanova, Castrillón i vuit anarquistes més de diverses regions d'Espanya, «por haber realizado allí una activa y eficaz propaganda societaria, organizando sociedades obreras y promoviendo además una huelga».⁴⁵²

⁴⁴⁷ Tabanera García, Nuria: *Una crisis nacional en la distancia: el 98 español visto desde Argentina*. A: Saz, Ismael; Archilés, Ferran (eds.): *Estudios sobre nacionalismo y nación en la España contemporánea*. Zaragoza: Prensas Universitarias de Zaragoza, 2011, p. 130.

⁴⁴⁸ El 2 d'agost de 1903, una vaga de jornalers al poble gadità va degenerar en un enfrontament entre els obrers i la Guàrdia Civil en el qual morí un noi de quinze anys. Com a reposta, els jornalers van cremar els arxius de l'ajuntament. Posteriorment, diversos detinguts van ser torturats. Vegeu: Correa López, Marcos José: *La insurrección de 1903 en Alcalá del Valle*. Papeles de Historia, 3, 1994, pp. 137-149.

⁴⁴⁹ Tierra y Libertad, 3ª Època, 10 (29 d'octubre de 1908).

⁴⁵⁰ Díaz del Moral, Juan: *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas*. Madrid: Alianza, 1969, p. 180.

⁴⁵¹ Sánchez Cobos, Amparo: *Sembrando ideales: anarquistas españoles en Cuba, 1902-1925*. Sevilla: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2008, p. 76.

⁴⁵² Anarquistas en Vigo. Expulsados de Cuba. ABC, 2ª Època, 2.320. (18 d'octubre de 1911), p. 7.

Entre els deportats també hi figuraven el granadí Francisco González Sola, el català Bartolomé Berenguer Montolín i el canari Sebastián Aguilar Mateo, que el diari *ABC* descrivia com a «directores y administradores de los semanarios anarquistas *Tierra y Vía Libre*, que se publican en la Habana».

Els anarquistes que emigraven per raons polítiques a destins menys repressius, malgrat les múltiples activitats que duïen a terme als indrets d'arribada, no trencaven els vincles que els unien amb el país de procedència ni amb els companys de militància. El debat al si del moviment anarquista era d'abast internacional. En dona fe, a les seves memòries, el lleonès Diego Abad de Santillán, molt actiu a Argentina, la dècada de 1920, i a Espanya la de 1930, quan fou editor de mitjans com *Tierra y Libertad*, *Tiempos Nuevos* (Barcelona, 1934-1938) o *Solidaridad Obrera* –i militant de la CNT i la FAI, i conseller d'Economia de la Generalitat de Catalunya de desembre de 1936 a abril de 1937–. Abad de Santillán manifestava que:

Buenos Aires, Barcelona, México, La Coruña eran para nosotros provincias de una misma y gran región. Estábamos al día de todo lo que pasaba en todos esos lugares y nos preocupaban los sucesos y las luchas en toda esa zona; nuestra acción se podía desarrollar indistintamente en cualquier lugar y hasta se producían polémicas que no tenían en cuenta las distancias.⁴⁵³

El pioner de la internacionalització del periodisme anarquista ibèric fou Antoni Pellicer i Paraire, que la dècada de 1870 s'embarcà en un viatge per Amèrica que el portà per Cuba, Mèxic i els Estats Units. Pellicer no emigrà per motius econòmics ni per fugir de la repressió governamental, sinó que, segons James A. Baer, el movia el desig de «veure món i viure a l'estranger».⁴⁵⁴ El lligam més important que Pellicer establí al continent americà es donà a Nova York, on el 1878 fundà el *Círculo de Estudios Sociales*, un club que es va convertir aviat en el major punt d'encontre d'anarquistes espanyols i cubans de la ciutat fins a principis del segle XX. A Nova York, a més, Pellicer es feu amic del cubà José C. Campos, a qui va introduir més tard a la premsa àcrata –a

⁴⁵³ Abad de Santillán, Diego: *Memorias: 1897-1936*. Barcelona: Planeta, 1977, p. 10.

⁴⁵⁴ Baer, James A.: *Anarchist Immigrants in Spain and Argentina*. Urbana: The University of Illinois Press, 2015, p. 22.

banda d'*El Productor*, Campos també escriví per a l'altre gran mitjà del Grup Benevento, la revista *Acracia*, dirigida precisament per Pellicer i Paraire—. ⁴⁵⁵

Palmiro de Lidia, que va ser company i amic de tots dos en èpoques diferents, descriu el paper clau de Campos a *El Productor* com a corresponsal a Nord-Amèrica en una etapa decisiva en la configuració de la mitologia i el martirologi anarquista:

Pellicer, durante una breve residencia en los Estados Unidos, había conocido a Campos, y de la mutua amistad resultó una comunión de ideales. Campos, espíritu cultivado y preparado, abrazó con entusiasmo el anarquismo y se convirtió en su propagandista por medio de la pluma. Fue corresponsal de *El Productor*, escribiendo cartas muy interesantes. Los sucesos de Chicago, desde que estallara la bomba en Haymarket el 1º de mayo, hasta que fueron ahorcadas las víctimas el 11 de noviembre de 1887, tuvieron en él un fiel cronista (Lidia, 1927: 212).

Pellicer i Paraire també tingué un paper rellevant al periodisme anarquista a l'Argentina, país on es traslladà el 1891. De nou, els motius de la marxa no eren polítics: el contractà com a tipògraf –professió que exercia des de nen– una firma local, Kurt Berger y Compañía, representant de Berger & Wirth, importadors de tintes i material gràfic oriünds de Leipzig. ⁴⁵⁶ En la marxa de Barcelona, però, van infuir-hi, sobretot, la mort l'any abans del seu cosí, Rafael Farga i Pellicer, i l'encoratjament del seu amic Eudald Canibell. La tasca periodística d'Antoni Pellicer a Argentina fou colossal i transcendí l'àmbit anarquista a través de publicacions de gran qualitat gràfica com *La Tarjeta Postal*, *La Noografía* i *Éxito Gráfico*. ⁴⁵⁷

Pellicer va mantenir-se vuit anys allunyat de l'anarquisme, fins que, el 1899, es convertí en col·laborador del principal mitjà àcrata del país, *La Protesta*, fundat el 1897. Un altre habitual del periodisme anarquista català, Josep Prat –deixeble de Ricardo Mella que esdevindria director

⁴⁵⁵ Termes, Josep: *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional, 1864-1881*, Barcelona: Ariel, 1971, p. 275.

⁴⁵⁶ Per a més detalls sobre el paper d'Antoni Pellicer a Argentina, vegeu: Zaragoza, Gonzalo: *Antoni Pellicer i Paraire i l'anarquisme argentí*. Recerques: Història, economia i cultura, N.º 7, 1978, pp. 99-115.

⁴⁵⁷ El periodista argentí Félix de Ugarteche es va referir a Pellicer, tretze anys després de la seva mort, com a “gran artesano del perfeccionamiento de la imprenta argentina” i sentenciava que “no fué, únicamente, un técnico descollante en las artes gráficas; fué un hombre de profundo saber y de hondo pensamiento”. Vegeu Ugarteche, Félix de: *La imprenta argentina: sus orígenes y desarrollo*. Buenos Aires, Talleres gráficos R. Canals, 1929, pp. 490 i 492.

de *Natura* el 1905 i escriuria, poc després, a *Tierra y Libertad*—, va tenir un paper clau a la configuració de *La Protesta* com a periòdic d'elavada qualitat tan bon punt desembarcà a l'Argentina després de fugir de Barcelona a conseqüència del Procés de Montjuïc. Segons Eduardo Gilimón, anarquista nascut a Espanya però que emigrà i cresqué al país sud-americà:

[La Protesta] Fundado el 13 de junio de 1897, tuvo la suerte, puede decirse así, de que a poco de aparecer llegase a Buenos Aires José Prat, cuya pluma razonadora, cultísima, de estilo tan sencillo como armonioso, introdujo en el periodismo anárquico una nueva modalidad, superior en mucho a la que en la Argentina era corriente (Gilimón, 2011: 56).

A través de personatges com Antoni Pellicer i Josep Prat, s'establí un lligam estret entre la premsa anarquista espanyola i l'argentina. Firmes com les de Soledad Gustavo, Federico Urales, Anselmo Lorenzo o Ricardo Mella van esdevenir habituals als mitjans anarquistes argentins. Gonzalo Zaragoza explica que «la prensa libertaria argentina incluye frecuentes cartas de correspondencia y reproduce artículos de la prensa española correligionaria. Es un flujo de comunicación que nunca se detiene, desde las páginas de *El Perseguido* de 1890 a las de *La Protesta* de 1902. España, vista desde Buenos Aires, aparece a la vez como epítome del autoritarismo y del clericalismo, cuna de acciones revolucionarias de masas, y tribuna de discusión teórica».⁴⁵⁸

El cas dels Estats Units és sorprenent. Allà hi va tenir un paper clau Pedro Esteve, el més jove membre del cercle de tipògrafs format per Rafael Farga i Pellicer, Josep Llunas i Pujals, Antoni Pellicer i Anselmo Lorenzo. Esteve, que havia dedicat molts esforços a la confecció d'*El Productor*, marxà als Estats Units el 1892 per fugir de la repressió policial posterior als successos de Jerez i s'instal·là a Paterson, un centre industrial tèxtil a vint kilòmetres de Nova York, habitat en bona mesura per emigrants europeus, que constituïa un dels majors nuclis anarquistes del país. El català es convertí en una figura de renom gràcies als contactes d'Errico Malatesta, a qui havia acompanyat en una gira per Espanya entre 1891 i 1892, i de qui fou gran amic. La influència de Malatesta introduí Esteve als cercles àcrates italoamericans alhora que es convertia en director

⁴⁵⁸ Zaragoza, Gonzalo: *Anarquismo argentino (1876-1902)*. Madrid: Ediciones de la Torre, 1996, p. 362.

d'*El Despertar*, una de les publicacions obreristes en llengua castellana de més recorregut de la història dels Estats Units, que es publicà entre 1892 i 1901.⁴⁵⁹

En una àmplia i valuosa memòria que va escriure sobre la Conferència Anarquista Internacional de Chicago (1893) –esdeveniment gairebé desconegut que s'exposa en detall a les properes pàgines–, Esteve descriu l'ambient liberal que es vivia aleshores a Estats Units, força procliu, en comparació amb l'espanyol, a la difusió de les idees àcrates:

Conforme las costumbres y leyes del país, se reúnen, peroran y discuten al aire libre o en local cerrado, pública o privadamente, cuantos lo juzgan conveniente para sus intereses; imprímense, venden y repártense periódicos, folletos y libros a voluntad de los interesados, sin tener que dar cuenta de ello a autoridad alguna. Están cercanas unas a las otras sin que sus secuaces se batan, la capilla protestante y la catedral católica, la sinagoga judía y el templo masónico e infinidad de otras sectas y misiones religiosas. Libres son igualmente los clubs políticos y las asociaciones económicas. Véanse manifestaciones diversas a diario por las calles y existen asociaciones privadas armadas y organizadas militarmente.⁴⁶⁰

Quan Esteve desembarcà, *El Productor* ja tenia un lligam estret amb la principal publicació anarquista en castellà dels Estats Units, aleshores, l'esmentat *El Despertar*, editat a Brooklyn (Nova York), pel grup Parsons, un cercle d'anarquistes espanyols i cubans que havia fundat José C. Campos mentre exercia de corresponsal per *El Productor* (Casanovas, 1991: 70). El 1892, Esteve, que, a banda de la gira amb Malatesta, havia format part el 1891 de la delegació espanyola en una fallida participació al Congrés Socialista Internacional de Brussel·les,⁴⁶¹ i, per tant, es començava a moure amb soltura als ambients internacionals, s'integrà al grup Parsons i es convertí en el nexa principal entre els anarquistes espanyols a un i altre costat de l'Atlàntic durant trenta anys; s'expressava amb fluïdesa en castellà, anglès i italià, i va ser editor o director de set mitjans anarquistes fins que morí el 1925 (Casanovas, 1991: 57).

⁴⁵⁹ Sueiro Seoane, Susana: *Un anarquista en penumbra. Pedro Esteve y la velada red del anarquismo transnacional*. Alcores. Revista de Historia contemporánea, Dossier *Redes anarquistas transnacionales entre los siglos XIX y XX*. N.º 15, 2013, pp. 43-66.

⁴⁶⁰ Esteve, Pedro: *A los anarquistas de España y Cuba: memoria de la Conferencia Anarquista Internacional celebrada en Chicago en Septiembre de 1893*. Paterson: Imprenta de "El Despertar", 1900, pp. 6-7.

⁴⁶¹ *Pedro Esteve ha muerto*. La Revista Blanca. Any III, N.º 58, 2ª Època, pp. 12-13.

Les connexions establertes per Pellicer vint anys enrere es van tornar més estretes amb l'exili d'Esteve. Les activitats propagandístiques dels àcrates ibèrics a Nova York tingueren prou ressò, la dècada de 1890, quan coincidien amb l'onada terrorista de la propaganda pel fet arreu d'Europa, com per atreure l'atenció de la premsa nord-americana. Un reportatge publicat el setembre de 1897 a *Los Angeles Herald* descriu l'organització del grup fundat per Pellicer i ampliat per Campos i Esteve, que tenia la seu a Brooklyn:

All Spanish anarchists do not live in Spain. About 500 of them are residents of Greater New York. They are not merely Socialists or Communists or mild theorists, but "practicalos" –men who believe in putting in practice the teachings of Carl Marx and La Salle– men whose hope and ideals are anarchy pure and simple. The largest and first organized group of anarchists is known, as the "Circulo de Estudios Sociales," a club for the study of social problems. Its headquarters are over a barber shop in Brooklyn, under the very shadow of Brooklyn bridge.⁴⁶²

El desconegut periodista autor del reportatge va assistir a una vetllada del club on tingué ocasió d'observar les activitats quotidianes dels membres i de conversar amb un dels personatges més rellevants del cercle, un asturià anomenat José Quintana. Queda clar que, a banda d'un cercle anarquista on els immigrants espanyols i cubans podien llegir publicacions àcrates en llengua castellana, es tractava d'un punt de reunió, d'un centre social:

Seated in armchairs around the room and at two long tables in the center were a score or more of Spaniards. A few were reading, but more were playing cards or dominoes. In one corner was a large bookcase almost entirely filled with red-covered pamphlets. True to its anarchistic ideals, the club has no officers, constitution or by-laws. Still, there are leaders. One of them is Jose Quintana. He is a native of Asturias, in Spain, and is a cigarmaker. "There are two kinds of socialism," he said; "the more moderate, 'libertino', as we call it, which is purely theoretical, and the revolutionary. The second is that in which most of us believe.

L'article revela que el gruix dels anarquistes espanyols a l'entorn de Nova York treballaven a la indústria dels cigars: «Our society is composed almost entirely of cigarmakers, nearly all

⁴⁶² *Anarchists from Spain*. Los Angeles Herald, Volume 26, Number 354, 19 September 1897, p. 20.

Spaniards, with only a sprinkling of Cubans», indicava Quintana. El mateix ofici tenien els treballadors, majoritàriament d'origen cubà, que el 1894 van promoure la creació d'un altre destacat periòdic anarquista nord-americà en castellà, *El Esclavo de Tampa*, al qual també hi tingué presència Esteve, afincat a Florida entre 1906 i 1910.⁴⁶³ La coincidència d'ofici sens dubte contribuiria a l'establiment de vincles estrets, per bé que la Guerra de Cuba provocà el trencament entre Campos, partidari de la independència de l'illa, i Esteve, que preferia mantenir la distància envers els independentistes (Casanovas, 1991: 69-70).

El reportatge introdueix una qüestió rellevant que permet comprendre la penetració de la premsa àcrata ibèrica als Estats Units: la distància dels anarquistes oriünds d'Europa respecte els locals, tant en termes lingüístics com en el rerefons ideològic.⁴⁶⁴ En parlar de Pedro Esteve i *El Despertar*, l'autor és categòric: «One of the oddest things about the Fulton Street group is its intensely European tone and methods. Very few of its members speak English, and they pride themselves on having little in common with the followers of Most and Schwab». Val a dir, però, que els personatges a que al·ludeix el periodista –Johann Most i Michael Schwab–, eren àcrates emigrats d'Alemanya, no militants nadius. Malgrat la vocació internacionalista, les diferents comunitats nacionals formaven grups i cercles diferenciats que es nodrien, sobretot, de mitjans en les llengües respectives.

Pressuposar que els anarquistes oriünds del sud d'Europa romanien aïllats dels corrents autòctons fóra, no obstant, un error. Esteve, que exercia de nexa entre els d'arrels italianes i els castellanoparlants, residia a Paterson, a Nova Jersey, on vivien i treballaven persones de múltiples nacionalitats amb un tret comú, la professió d'idees àcrates. Un reportatge publicat el 1901 a *The St. Louis Republic*, que dedica un espai considerable a la figura d'Esteve, deixa constància del caràcter de la ciutat: «Paterson, indeed, is to the anarchists of this country what New Orleans

⁴⁶³ Nettlau, Max: *Viaje libertario a través de la América Latina*. Reconstruir: Revista libertaria, N.º 76, 1972, p. 33. L'austríac afincat a Londres i el català mantenien una relació cordial per correspondència, una mostra addicional de les àmplies relacions d'Esteve.

⁴⁶⁴ "Since its emergence in the nineteenth century, anarchism in the United States has been characterized by the coexistence of two distinct strands of thought — a native tradition that was largely individualist and an immigrant tradition heavily based on collectivism". Arnesen, Eric (ed.): *Encyclopedia of U.S. Labor and Working-class History*, I. Londres: Taylor & Francis, 2007, p. 102.

is to the society of the Mafia, what Havana is to Naningoes, what Paris is to the Camprachcios. The 'Silk City' of New Jersey is the capital of all the 'Reds' in the Units States».⁴⁶⁵

A Paterson hi tenia la redacció *La Questione Sociale*, un mitjà bisetmanal en italià fundat el 1895 per Esteve i el seu associat Pietro Gori, i que dirigia el català.⁴⁶⁶ El reportatge de *The St. Louis Republic* es refereix a Esteve, sense fonaments reals, com la ment rere diversos atacs anarquistes contra la reialesa europea pel fet que Gaetano Bresci, que havia col·laborat amb *La Questione Sociale*, havia assassinat el rei Humbert I d'Itàlia el 1900. En qualsevol cas, la peça posa de manifest la importància i l'abast de la tasca propagandística d'Esteve:

The brightest among the Paterson 'Reds' are sent to other places –Chicago, New York, St. Louis, Cleveland, Detroit, Denver, wherever there are Right to Existence groups– even to small places like Berre, Vt., where the anarchists number 200, there to preach the doctrine formulated in Paterson. These disciples of Esteve may be called professors of anarchism. They are travelling libraries of universal knowledge as applied to the 'removal' of 'excellencies,' 'Imperial Majesties' and 'Royal Highnesses.'

La Conferència Anarquista Internacional de Chicago, que es celebrà de manera accidentada el setembre de 1893, quan Esteve duia poc més d'un any als Estats Units, referma no només la importància del personatge a l'anarquisme espanyol, nord-americà i global, sinó també el paper decisiu de la premsa anarquista –i de la catalana, en particular– en l'articulació del moviment àcrata a escala internacional.

En termes organitzatius, el moviment anarquista mancava d'una estructura homologable a la del socialistes, agrupats, des del Congrés de París (1889), a la Segona Internacional. Després de la divisió entre marxistes i anarquistes al Congrés de La Haia (1872), el de Londres (1881) no reeixí en la temptativa de reconstruir l'Associació Internacional de Treballadors (AIT), dissolta el 1876,⁴⁶⁷ i l'anarquisme no es tornà a reunir de manera global fins el congrés d'Amsterdam de

⁴⁶⁵ Paterson, N. J.: *Anarchist headquarters and recruiting station of the world*. The St. Louis Republic. Magazine section. S. n. (6 d'octubre de 1901).

⁴⁶⁶ Bach Jensen, Richard: *The Battle against Anarchist Terrorism: An International History, 1878-1934*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, p. 189.

⁴⁶⁷ Avilés, Juan: *Un punto de inflexión en la historia del anarquismo: El congreso revolucionario de Londres de 1881*. Cuadernos de Historia Contemporánea. 2012, vol. 34, pp. 159-180.

1907 –si obviem, és clar, la Conferència Internacional de Chicago de 1893, que només pot anomenar-se internacional per la presència d’anarquistes espanyols⁴⁶⁸–. No obstant, els àcrates no van romandre al marge dels debats globals al si del moviment obrer. Per bé que van ser exclosos de manera oficial i definitiva de la Segona Internacional al Congrés de Londres de 1896, com que sí que hi eren admeses les organitzacions sindicals, els anarquistes hi podien participar de forma encoberta. A Londres, per exemple, hi van assistir importants àcrates francesos, italians i holandesos d’orientació sindical com Auguste Hamon, Errico Malatesta i Domela Nieuwenhuis (Avilés Farré, 2006: 69-70).

La presència de l’anarquisme ibèric a la Conferència Internacional de Chicago, que no ha rebut fins ara cap atenció per part de la historiografia àcrata, s’articulà a través del periòdic que tenia contactes directes amb els Estats Units, *El Productor*. Les primeres notícies sobre la conferència eren minses. «Para el próximo año se prepara un gran congreso obrero universal, que se celebrará en Chicago»⁴⁶⁹, enuncia un breu a la secció *Exterior* del número de 13 d’agost de 1891. Al número de 3 de setembre del mateix any, ara bé, el corresponsal del diari al Congrés socialista de Brussel·les –probablement Esteve– informava: «Conviénese en celebrar otro congreso internacional obrero en Suiza en 1893, rechazándose la idea de celebrarlo en Chicago».⁴⁷⁰ Les pèssimes relacions entre socialistes i anarquistes propiciaren, probablement, que els àcrates decidissin celebrar un encontre paral·lel al Tercer Congrés de la Segona Internacional, que tingué lloc a Zuric l’agost de 1893.⁴⁷¹ No es produí, però, a Suïssa.

El 16 de març de 1893, *El Productor* anunciava, en primera plana, la futura celebració a Chicago d’un conferència anarquista en paral·lel a l’Exposició Universal prevista el mateix any a la ciutat. Els impulsors de l’esdeveniment eren els cercles organitzats al voltant de dos diaris: *El*

⁴⁶⁸ Dewey, Stoddard: *The Anarchist Movement in Spain*. Contemporary Review, N.º 81, gener-juny, 1902, p. 748. L’autor posa de manifest la bona entesa entre els anarquistes espanyols i italians després del congrés de Capolago, a Suïssa, el 1891, al qual van assistir fonamentalment àcrates italians.

⁴⁶⁹ *El Productor*, 259 (13 d’agost de 1891).

⁴⁷⁰ *El Productor*, 262 (3 de setembre de 1891).

⁴⁷¹ L’elecció de l’indret de celebració dels congressos mai no era casual, sinó que tenia condicionants polítics. Segons Kevin J. Callahan: “Switzerland was always a viable location since it was, along with London and Paris, one of Europe’s havens for political refugees, and Swiss officials were welcoming for international meetings. Even so, the question of which Swiss city should hold the congress was consequential. [Markus] Bürgi has suggested that the choice of Zurich over Geneva in 1893 was significant because it allowed Marxists to exert more direct pressure on the local committee than the Possibilists”. Vegeu: Callahan, Kevin J.: *Demonstration Culture: European Socialism and the Second International, 1889-1914*. Leicester: Troubador Publishing, 2010, p. 84.

Despertar, de Pedro Esteve, i l'efímer *Solidarity*, també novaiorquès, on l'italià Francesco Saverio Merlino concentrà anarquistes alemanys, jueus, francesos, italians i nord-americans.⁴⁷² Des del primer moment van sorgir dubtes quant a l'abast de l'esdeveniment. *Solidarity* desitjava un acte restringit a l'anarquisme local, mentre que *El Despertar* es decantava per un enfoc internacional, que finalment triomfà –prova de la influència d'Esteve i el seu entorn–. *El Productor* es manifestava a favor de l'òptica mundial que propugnava *El Despertar*:

Siempre hemos sido partidarios de estos actos, pero lo somos más, mucho más, cuando tratase de realizarse en tan adecuados centros como Francia y, sobre todo, los Estados Unidos: la vecina República por la mucha facilidad en reunir gran número de amigos de todas partes y por la extensión de la propaganda; Norteamérica por las especiales circunstancias que en aquel país concurren, difícil de reunir en parte alguna. Convencidos de estos, es natural que recomendemos muy eficazmente a todas las entidades anarquistas se ocupen en levantar mano del modo de realizar en la extensión más grande posible el pensamiento iniciado por los compañeros de los Estados Unidos, prestándoles toda la necesaria cooperación, para que, entre todos, se saque el mayor provecho a favor del más pronto planteamiento de los emancipadores ideales que sustentamos.⁴⁷³

El setmanari català era conscient de les grans dificultats materials en la realització d'una reunió internacional a l'altra banda de l'Atlàntic i, anticipant-se a les probables objeccions, plantejà una solució per dotar l'esdeveniment de la seriositat necessària:

O por ser pocas las representaciones que expresamente vayan a Chicago para la conferencia o porque no sea factible un acuerdo conveniente a todas ellas, entonces declárese como en sesión permanente el círculo, preparado de antemano, al cual acudan los compañeros de todas las regiones, celebrándose las sesiones de propaganda y de controversia y de exposición de todas las ideas anarquistas que se juzgue conveniente, y si a un tiempo hubiese buen número de delegaciones, realizar la conferencia debidamente.

⁴⁷² Zimmer, Kenyon: *Immigrants against the State: Yiddish and Italian Anarchism in America*. Urbana, Chicago, Springfield: University of Illinois Press, 2015, p. 40.

⁴⁷³ *El Productor*, 342 (16 de març de 1893).

El 6 d'abril de 1893, *El Productor* va publicar un extens editorial, titulat *Manos a la obra*, que proposava als lectors del mitjà una col·lecta per finançar el viatge a Chicago d'una delegació de la Regió espanyola, l'elecció dels membres de la qual quedaria en mans d'un comitè del Grup Benevento, impulsor del setmanari, a partir de les propostes de les agrupacions anarquistes locals. Els promotors garantien la màxima transparència del procediment i emfatitzaven la importància d'enviar una representació a Chicago. Sobre les bases de la convocatòria afirmaven: «Confiemos que ellas merecerán la entusiata aprobación de todos los compañeros».⁴⁷⁴ No obstant, succeí exactament el contrari.

Cal tenir present la complexa situació interna de l'anarquisme ibèric el 1893. La proposta d'*El Productor* sorgia de partidaris del col·lectivisme com Anselmo Lorenzo, Fernando Tarrida del Màrmol, Jaume Torrens Ros o Joan Abayà, que havien abraçat l'anarquisme sense adjectius per superar l'enfrontament amb l'anarcocomunisme. El projecte, ara bé, va topar amb una oposició aferrissada i suscità una polèmica que resultà en el descrèdit del setmanari i dels seus impulsors (Fernández Gómez, 2014: 155-160). El setmanari anarquista valencià *La Controversia* fou una de les veus més crítiques. En un article proclamà: «Creer hoy en la necesidad o utilidad de los congresos, es declararse enemigo del progreso de las modernas ideas o ser muy ignorante [...] alguno de *El Productor* quiere ir a celebrar un banquete a Chicago, a ver la universal exposición y a forjar las cadenas que han de oprimir a sus electores el día siguiente de la revolución social».⁴⁷⁵

La polèmica va morir sobtadament. La persecució policial desencadenada a conseqüència de la ràpida expansió de la propaganda del fet –el primer atemptat contra un objectiu destacat es produiria el 24 de setembre de 1893 sobre Arsenio Martínez Campos, capità general de Catalunya–, comportà la clausura d'*El Productor* i d'altres mitjans àcrates i frustrà irremissiblement les intencions del principal portaveu de l'anarquisme català i espanyol d'articular una veu pròpia a la Conferència Internacional de Chicago.

La cita internacional a la ciutat del llac Michigan fou, sens dubte, un esdeveniment singular a la història de l'anarquisme. El coneixem de primera mà gràcies a la memòria que n'escribí Pedro Esteve, que en feia la següent valoració general: «La Conferencia, en mi opinión, adoleció de lo que adolecen generalmente nuestros actos en la actualidad: de falta de organización»

⁴⁷⁴ *El Productor*, 345 (6 d'abril de 1893).

⁴⁷⁵ *La Controversia*, 3 (1 de juliol de 1893).

(Esteve, 1900: 26). D'entrada, els atacs de la premsa nord-americana i la reacció desfavorable de la ciutadania van preocupar Esteve i els seus associats. En arribar a Chicago, la situació es complicà i l'organització decidí celebrar l'encontre de forma clandestina:

Entre unas y otras cosas, no emprendimos ciertamente muy bien impresionados el viaje para Chicago; pero al llegar allí la impresión fue más que pésima. Algunos de los compañeros del grupo de lengua castellana existente a la sazón en Chicago que nos esperaban en el andén de la estación, empezaron por comunicarnos que los organizadores de la Conferencia no estaban allí esperándonos también porque los detectives (policías secretos) no les dejaban libres ni un momento.

No nos explicamos entonces el motivo de tal persecución, ni tampoco la prevención de los compañeros organizadores de la Conferencia; pero más nos costó comprender aun, al siguiente día cuando nos avistamos con el secretario de la comisión organizadora, la decisión adoptada por los compañeros de Chicago de celebrar la Conferencia en secreto "para así burlar a la policía", la cual, según aseveraban, se proponía disolver a trancazos las sesiones que intentásemos celebrar, vanagloriándose al mismo tiempo de que los anarquistas residentes en Chicago no podían dar un paso ni efectuar acción alguna sin que ella lo viera, supiera y permitiera (Esteve, 1900: 18).

Segons Emma Goldman, cèlebre anarquista lituana d'origen jueu escollida per representar diversos cercles àcrates de Nova York, però que fou arrestada i empresonada abans de poder assistir al Congrés, les reunions secretes van produir-se, irònicament, a l'ajuntament de Chicago: «At the eleventh hour the Chicago police had prohibited the congress, but it was held just the same –in the most unlikely place imaginable. A comrade, employed as clerk in one of the city departments, had smuggled a dozen delegates into a room in the City Hall».⁴⁷⁶ Malauradament, la persecució policial, que forçà els assistents a deixar Chicago de manera precipitada, impedí a Esteve recopilar els discursos que es van presentar.

El pitjor entrebanc per a la difusió de la conferència, en qualsevol cas, és que va coincidir en el temps amb l'inici de la persecució policial contra l'anarquisme a Barcelona, que comportà que les cròniques que Esteve havia escrit per *El Productor* es perdessin. «Para colmo de

⁴⁷⁶ Goldman, Emma: *Living My Life*, Vol. I. Mineloa, New York: Dover Publications, p. 401.

contrariedades, toda la correspondencia que desde Chicago mandé a *El Productor*, de Barcelona, perdióse también por llegar en dicha localidad cuando arreciaban las persecuciones con motivo del heroico acto de Pallas, y extravióse igualmente, en tanto estaba yo en Cuba, el original del manifiesto de la Conferencia así como la conclusión de la síntesis de principios, organización y táctica por mí expuesta, que en Nueva York dejé para publicar en *El Despertar*» (1900: 21).

Malgrat els entrebancs i la manca de difusió, la Conferència anarquista Internacional de Chicago pogué reunir un conjunt de personatges d'allò més diversos i amb un regust internacional considerable, propi caràcter multinacional de l'anarquisme nord-americà. A més, els participants a l'acte van llegir textos i manifestos de companys que no hi havien pogut assistir. Segons recordava Esteve (1900: 22):

Asistieron a la Conferencia unos veinte delegados, entre los que había tres mujeres. Estaban directamente representadas las siguientes localidades del país: Chicago, New York, Brooklyn, Tampa, Pittsburg, New Heaven y Filadelfia; y del exterior tenían representación España y Cuba.

No obstante la falta de representaciones directas del exterior, dábale algún carácter internacional el que entre los delegados había americanos, austríacos, alemanes, polacos, hebreos, rusos, españoles y un indio mestizo.

Recibiéronse, además, y leyéronse varias comunicaciones adhiriéndose a la Conferencia y expresando ideas sobre los temas que se proponía tratar. De entre ellas recordamos las siguientes: Benet Lazaire y A. Hamon, de París; Luisa Michel, E. Malatesta y S. Merlino, de Londres; Owen, de California; Clemens, de Topeka (Kansas); grupo Aberdeem, de Amsterdam; grupo Solidaridad, de Armenia, y del periódico *Freedom*,⁴⁷⁷ de Londres.

Més enllà dels grans esdeveniments i les rutines organitzatives del moviment àcrata, els mitjans anarquistes també van desenvolupar una tasca comunicativa clau que vinculava persones i agrupacions amb idees similars en indrets molt llunyans. Al capítol previ hem observat, de passada, que els periòdics anarquistes catalans mantenien relacions de correspondència amb la premsa àcrata nord-americana, francesa, italiana, britànica i d'altres països, i que figures

⁴⁷⁷ Històric diari anarquista britànic fundat el 1886 per Piotr Kropotkin i dirigit llavors per Charlotte Wilson (1854-1944). Vegeu Adams, Matthew S.: *Kropotkin, Read, and the Intellectual History of British Anarchism: Between Reason and Romanticism*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2015, p. 26.

rellevants de l'anarquisme ibèric com Anselmo Lorenzo o Fernando Tarrida del Màrmol, per exemple, escrivien articles en periòdics de fora d'Espanya.

És habitual trobar figures destacades de l'obrerisme internacional a les seccions de correspondència administrativa de la premsa anarquista catalana. A *El Productor*, per exemple, hi apareix Lucy Parsons,⁴⁷⁸ però al marge de la presència o recurrència de noms ressenyables a les seccions en qüestió, els propagandistes i difusors de l'anarquisme mantenien contactes permanents a través de la correspondència personal; s'informaven dels principals esdeveniments i intercanviaven publicacions informatives, fulls volants i llibres. A la correspondència de Max Nettlau, un dels impulsors del periòdics anarquista anglès *Freedom* i gran col·leccionista de materials de tot tipus relacionats amb el moviment àcrata, hi trobem, per exemple, la següent missiva de Pedro Esteve, datada el 19 de gener de 1894 a Brooklyn:

Comrade F. Netlow: I send you a copy of the "Despertar" with all the numbers we have in the house. Wishing for you to send me a copy of the number of the "Freedom" which contains the report of the Anarchist Convention of Chicago (which I think from the months October to February). If you can I would like you to send me a copy of each pamphlet anarchist in English.

Yours fraternaly, P. Esteve.⁴⁷⁹

Entre els perfils estrangers que mantenien correspondència o contactes amb els periòdics anarquistes catalans hi trobem tota mena de personatges. Un dels més curiosos és l'italià Amilcare Cappellaro, cronista de la colònia socialista Cecília⁴⁸⁰, al Brasil, que escriví una extensa carta a *El Productor* sobre l'origen de la comunitat i la forma de vida dels seus habitants; missiva en la qual, a més, feia una crida als lectors del setmanari àcrata a comprar accions reemborsables de la colònia per contribuir-ne a la supervivència:

Contamos con vosotros para que nos ayudéis en esta empresa, entre los habituales lectores de *El Productor*, publicando la presente y encargándoos de reunir los fondos que os vayan enviando,

⁴⁷⁸ *El Productor*, 166 (12 d'octubre de 1889).

⁴⁷⁹ Max Nettlau Papers, General Correspondence, 393: Esteve, Pedro, f. 10.

⁴⁸⁰ Sobre l'experiència de la Colònia Cecília, vegeu: Gosi, Rosellina: *Il socialismo utopistico. Giovanni Rossi e la colonia anarchica Cecilia*. Milano: Moizzi Editore, 1977.

dándonos nota de ellos a fin de expedir los títulos definitivos. He ahí la primera colonia anarquista que se funda y que prosperará sin duda, y esperamos, a pesar de la miseria que reina por doquier, que muchos serán los que vendrán en nuestra ayuda.⁴⁸¹

L'anarquista català amb millors contactes era, sens dubte, Francesc Ferrer i Guàrdia, que va recórrer Europa i visqué uns anys a París, on establí vincles més o menys estrets amb un ampli ventall d'àcrates europeus. La primavera de 1901, un informe policial determinava que el pare de l'Escola moderna «recibía muchas visitas y una voluminosa correspondencia» (Avilés Farré: 2006). No es tracta d'una afirmació exagerada: l'agenda que mantenia Ferrer i Guàrdia amb les adreces d'amics i coneguts ocupa 112 folis i inclou centenars de noms, tant espanyols com internacionals.⁴⁸² El llistat inclou destacats anarquistes francesos, com Jean Gavre, director de *Le Revolté*; Sébastien Faure, Louise Michel, Charles Malato i Louis Matha. A Madrid, mantenia contactes, per exemple, amb José Nakens, director del periòdic anticlerical *El Motín*, i Teresa Mañé (Soledad Gustavo) i Joan Montseny (Federico Urales), fundadors de *La Revista Blanca*.

Entre els contactes de Ferrer i Guàrdia a Londres destaquen figures del pes de Piotr Kropotkin i Errico Malatesta; també Fernando Tarrida del Màrmol, antic redactor d'*El Productor*. El pedagog mantenia correspondència, a més, amb il·lustres llibertaris d'altres indrets, com Élisée Reclus, a Brussel·les; i Ferdinand Domela Nieuwenhuis, a Amsterdam. No sobta, per tant, que el mitjà que Ferrer fundà el 1901, *La Huelga General*, inclogui al seu llistat de col·laboradors noms com Domela Nieuwenhuis, Grave, Gustavo, Kropotkin, Malatesta, Malato, Paral-Javal o Tarrida, ja des del primer número.⁴⁸³

Fernando Tarrida del Màrmol és un altre exemple del fenomen. Empresonat a causa del Procés de Montjuïc i després expulsat d'Espanya, acabà exiliat a Londres, on va viure fins la seva mort, el 1915. Segons Federico Urales, amb qui coincidí un temps a la capital britànica: «escribía, para ganarse la vida expatriado, en varios periódicos y revistas de Inglaterra, Francia y España; entre ellos *La Dépêche*, de Toulouse, y *L'Intransigeant*, de París, donde publicaba crónicas

⁴⁸¹ El Productor, 336 (2 de febrer de 1893).

⁴⁸² Ferrer i Guàrdia, Francesc: *Agenda personal 1900-1901*. Biblioteca Ferrer i Guàrdia. Documentació original manuscrita, R-0097.

⁴⁸³ La Huelga General, 1 (15 de novembre de 1901).

científicas que remitia, al mismo tiempo, a *La Revista Blanca*. Al *Heraldo de Madrid* enviaba crónicas telegráficas desde Londres [...] colaboró también en *Fray Mocho*, de Buenos Aires». ⁴⁸⁴

Federico Urales assenyala que Tarrida era un orador excepcional i que parlava amb fluïdesa anglès i francès. Són lògiques, per tant, les paraules de Teresa Abelló: «es relacionava amb bona part de l'elit intel·lectual de l'anarquisme com Piotr Kropotkin i Errico Malatesta, i freqüentava la companyia d'il·lustres exiliats com l'alemany Gustav Landauer. Amb Kropotkin va col·laborar activament en el periòdic que aquest havia impulsat a Londres, *Freedom*, primer escrivint articles relacionats amb l'anomenat Procés de Montjuïc i, a partir de l'any 1900, informant sobre el que anava passant a Espanya en relació amb l'obrerisme». ⁴⁸⁵

Les relacions personals entre els propagandistes i els militants anarquistes van teixir una xarxa transnacional que es manifestava, primordialment, a través de la premsa. Davide Turcato (2009: 199-200) assenyala, en relació a l'anarquisme italià, que s'expressava a totes dues bandes de l'Atlàntic en una dinàmica cooperativa: militants europeus contribuïen a la propaganda oral i escrita a Nord-Amèrica –i a Argentina, podem afegir–, i els anarquistes americans d'arrels itàliques finançaven la premsa àcrata d'Itàlia amb subscripcions i donatius.

El cas de l'anarquisme ibèric és semblant a l'italià. Els periòdics catalans no només arribaven a Amèrica, sinó que també comptaven amb subscriptors i rebien donatius de l'altre costat de l'Atlàntic. *El Productor* informava el 12 de juliol de 1887 que s'hi havien subscrit dos residents de La Havana, E. Martínez i B. López, als quals escrivia: «Recibimos a su tiempo 10 ptas. en pago vuestras suscripciones y donativo por conducto del compañero Ribot. No lo hemos hecho constar antes por olvido». ⁴⁸⁶ Al mateix número, la Agrupación de Propaganda Socialista, vinculada al periòdic, informava de l'enviament a La Havana de cent exemplars del fulletó *Entre campesinos*.

Les relacions del mitjà barceloní amb Cuba eren constants. Els anys que es publicà, l'illa caribenca encara era una colònia espanyola i, poc després del naixement del setmanari peninsular, en va sorgir un a La Havana amb el mateix nom. N'era el director Enrique Roig San Martín, nascut a aquella ciutat, però d'arrels catalanes. *El Productor* cubà sovint reproduïa articles de la

⁴⁸⁴ Urales, Federico: *Fernando Tarridal del Mármol*. *La Revista Blanca*, Any VIII, 2ª Època, 170 (15 de juny de 1930), p. 27.

⁴⁸⁵ Abelló Güell, Teresa: *Fernando Tarrida del Mármol. Anarquisme i cosmopolitisme a finals del segle XIX*. Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. N.º XXVII, 2016, p. 141.

⁴⁸⁶ *El Productor*, 132 (12 de juliol de 1889).

revista *Acracia* (1886-88) i traduïa textos del diari francès *Le Révolté* (1879-1887) i el seu successor, *La Révolte* (1887-1894).⁴⁸⁷ *El Productor* barceloní sovint promocionava el seu homòleg cubà i, quan les autoritats de l'illa el suspensien, publicava missatges de suport:

Nuestro estimado colega *El Productor*, de la Habana, ha sido denunciado por un suelto publicado en su número del 2 del pasado Febrero. Obstáculos son estos que importan poca cosa a compañeros tan bien templados como los que redactan aquel periódico. Adelante y ... paciencia, compañeros.⁴⁸⁸

El cas de *Tierra y Libertad* és encara més revelador. Al primer número publicat a Barcelona, el mitjà informava que, en una vetllada celebrada a Montevideo en suport de la publicació, s'havien recaptat 44,96 pesos uruguaians, xifra a la qual calia afegir les aportacions de societats obreres i cercles àcrates de la ciutat. Els donatius ascendien globalment a 322,05 pessetes, una quantitat considerable per l'època.⁴⁸⁹ Al mateix número la redacció hi feia constar els donatius de diversos simpatitzants individuals de Buenos Aires, que contribuïen amb 31,95 pesos argentins, que equivalien a 76,5 pessetes.⁴⁹⁰

Les relacions entre els mitjans anarquistes catalans i mitjans europeus d'ídèntica orientació ideològica no van assolir mai el caràcter directe i persistent que es donava amb Amèrica a través dels militants, però no convé menystenir-les. A banda de les plomes europees que Ferrer i Guàrdia aplegà per a *La Huelga General*, el cas més notable és el de *Tierra y Libertad*. Arran de la Setmana Tràgica (26 de juliol a 2 d'agost de 1909), el setmanari fou clausurat, però va reaparèixer el 13 d'octubre a Niça sota la direcció del valencià Josep Estivalis, conegut a posteriori pel pseudònim Armand Guerra. Com tants altres militants anarquistes, Estivalis, que destacà com a cineasta durant la Guerra Civil espanyola, treballava com a tipògraf. Després de voltar per França i Suïssa, on compaginava la feina a diverses impremtes amb la propaganda àcrata, entrà en

⁴⁸⁷ Roig era un membre destacat del Círculo de Trabajadores, associació que també publicava una revista bimensual bakuninista titulada *Hijos del Mundo*. Anderson, Benedict: *Bajo tres banderas: Anarquismo e imaginación anticolonial*. Madrid: Akal, 2014, p. 104.

⁴⁸⁸ *El Productor*, 83 (9 de març de 1888).

⁴⁸⁹ Per copsar la importància dels donatius, cal tenir en compte que, el 1905, el salari mitjà diari d'un obrer barceloní era d'entre 3,50 i 4 ptes. en el cas dels homes, i de tan sols 2,50 ptes. en el de les dones. Vegeu Tuñón de Lara, Manuel: *La España del siglo XIX*. Vol. II. Madrid: Akal, 2000, p. 157.

⁴⁹⁰ *Tierra y Libertad*, 2.ª Època, 1 (15 de novembre de 1906).

contacte amb l'equip de *Tierra y Libertad*. La confiança resultà mútua: Estivalis es convertí en director del periòdic a l'exili.⁴⁹¹

La breu estada de *Tierra y Libertad* a Niça estigué marcada, en tot moment, per la precarietat econòmica, que, en última instància, va impedir que el setmanari es publicés més enllà de tres números. La primera edició francesa començava amb una petició d'ajuda econòmica per part de l'equip editor:

Pese al gobierno de Maura, cuando un mortal cualquiera leerá estas líneas, *Tierra* estará ya en la patria de Pedro Arbués.

Pero debemos advertir a nuestros estimados lectores que no sin grandes sacrificios hemos podido realizar este *asalto* mortal.

Necesitamos solidaridad, mucha solidaridad moral y pecuniaria.

Ayudadnos todos pues, queridos compañeros, amigos y lectores, y nuestro periódico, que es de todos, continuará impertérrito su revolucionaria labor.⁴⁹²

La solidaritat no es va fer esperar: ja al primer número a l'exili, *Tierra y Libertad* publicava un llistat de donatius en el qual figuren aportacions provinents de Niça, Cannes, Perpinyà, Limoges, Bordeus, Alger, Nàpols, Lyon, París i Ginebra. Es tracta de contribucions a títol individual en la majoria dels casos, tot i que també hi trobem agrupacions locals de caràcter anarquista, socialista i revolucionari. Alhora, la correspondència de *Tierra y Libertad* del període mostra un caràcter netament internacional. Al tercer i darrer número hi trobem indrets com Cannes, Bilbao, Orà, Bordeus, París, Santander i Málaga, és a dir, ciutats portuàries a les quals el periòdic podia arribar amb rapidesa per via marítima des de la pròpia Niça o des de Bordeus, on el mitjà comptava amb el suport d'una agrupació àcrata encapçalada per Josep Ribalta.⁴⁹³

Not to fou solidaritat, ara bé. A Marsella, *Tierra y Libertad* fou víctima d'una estafa que malmeté seriosament les precàries finances de la publicació. Per aquest motiu, el segon número

⁴⁹¹ Guerra, Armand: *A través de la metralla: Escenas vividas en los frentes y en la retaguardia*. Madrid: La Malatesta Editorial, 2005, pp. 13-14.

⁴⁹² *Tierra y Libertad*, 4ª Època, 1 (2 d'octubre de 1909).

⁴⁹³ *Tierra y Libertad*, 4ª Època, 2 (16 d'octubre de 1909). Es probable que es tracti del mateix Josep Ribalta que el 1911, en companyia d'Andreu Clots, representaria els fabricants de pianos al primer congrés de la CNT, a Barcelona. Vegeu Martínez de Sas, María Teresa; Pagès i Blanch, Pelai (coords.): *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000, p. 398.

de l'etapa francesa té dues pàgines i no quatre. «La carencia de fondos motivada por el timo de que nos ha hecho víctimas en Marsella un “vivo” sin escrúpulos en quien teníamos depositada nuestra confianza, nos ha puesto en grave aprieto, obligándonos a reducir nuestro tamaño a la mitad», s'excusava l'equip editor. Els detalls de l'estafa els explicaria de forma detallada al tercer número; el culpable en fou un tal Jaime Grimau, «español, de 24 a 25 años de edad, especie de *pincho* a lo barcelonés, cerrajero de oficio cuando se le antoja trabajar (que esto no ocurre casi nunca) e individualista de última ralea».⁴⁹⁴ Estivalis confiava en Grimau per fer-se càrrec de l'administració de dues llistes de subscripció i li envià 250 exemplars del primer número, que vengué a 30 cèntims l'exemplar, quan el preu oficial era de 10 cèntims. Un cop venuts, Grimau desaparegué amb els diners. Els redactors es lamentaven:

Entre el importe de los ejemplares y el total de las dos listas de suscripción, ha robado a *Tierra y Libertad* 80 francos, sin contar los gastos de viaje y demás de dos compañeros que, al recibir aviso de los de Marsella, salieron inmediatamente de aquí para ver si lograban dar con él.

Porque hay que decir que el tal tipo es tan imbécil como canalla: dos o tres días antes de recibir los paquetes del periódico, y ya en su poder lo recaudado en las dos listas de suscripción, iba por Marsella diciendo que sólo esperaba recibir los paquetes para venderlos enseguida y marcharse a París con el dinero.

Malgrat les quantioses pèrdues fruit de l'estafa, *Tierra y Libertad* aconseguí estructurar una xarxa de suport considerable en territori francès. Al darrer número, el setmanari anunciava, en un faldó, els següents punts de venda: «Marseille, kiosco número 30, Cours Belsunce (angle rue Tapis Vert). Paris, kiosco num. 296, boulevard Poissonnière, 18; kiosco num. 77, boulevard des Capucines, 10. Alger, en todos los kioscos de la plaza del Gobierno». La situació econòmica, no obstant, ja era adversa, «delicada, mas no desesperada», exposaven els editors. La descripció que en feien, tot i les esperances, explica que el setmanari no pogués publicar-se de nou fins el 24 de febrer de 1910, ja a Barcelona:

⁴⁹⁴ Tierra y Libertad, 4ª Època, 3 (13 de novembre de 1909).

En nuestro primer número ya dijimos que *Tierra y Libertad* no podría aparecer con regularidad todas las semanas durante el mes de octubre. Pasado éste, es decir, a partir de primeros del presente noviembre, nuestra convicción era que irrevocablemente podríamos dar a luz el periódico todas las semanas sin interrupción, pero a medida que pasan los días va imposibilitándose nuestro laudable proyecto.

Nuestra caja está vacía; los recursos pecuniarios que nos llegan son escasísimos; buen número de listas de suscripción a favor de *Tierra y Libertad* no nos han sido aún devueltas; la casi totalidad de la tirada del primer y segundo números está por cobrar, y, para colmo de contrariedades, un asqueroso tipo, cuyo nombre verán en la cuarta página (porque no hay quinta), nos ha estafado por valor de 80 francos.

A les pàgines precedents hem pogut comprovar que els mitjans àcrates catalans gaudien d'una distribució d'abast internacional. El mateix succeïa en sentit invers: nombrosos periòdics anarquistes estrangers tenien lectors entre els militants catalans. Barcelona, no convé oblidar-ho, era aleshores una ciutat de gran dinamisme social, que es feixa extensiu a l'anarquisme. En visitar-la a començaments del segle XX procedent d'Argentina, Eduardo Gilimón (2011: 106) destacava: «los cafés también están siempre repletos de gente que lee periódicos y revistas, discute y juega».

Manuel Gil Maestre (1897: 252-253), al seu interessant estudi sobre l'anarquisme català, fa un recull prolix de la premsa àcrata internacional que circulava entre els obrers catalans. Les publicacions europees que destacava l'ex governador civil de Barcelona eren *Les Temps Nouveaux*, *La Revue Blanche*, *La Revue Rouge*, *La Libertaire*, *Le Père Peinard*, *L'Education Integrale*, *La Revoltée*, *La Sociale*, *La Nouvelle Humanité*, *La Pluma* i *L'Endro*, de París; *Revoltée*, de Ginebra; *Le Droit Sociale*, de Lyon; *Le Pleveien*, de Brussel·les; els londinencs *Liberty*, *Freedom*, *The Torch* i *Die Autonomie*; *Anarchist*, de Sheffield; els italians *Sempre Avanti*, de Liorna, *L'Ordine*, de Torí, *Il Proletario*, de Marsala, *Il Pensiero* i *La Plebe*, de Spezia, *La Favilla*, de Mantua, *Le Plebecien*, *La Critique Sociale* i *Le Avenir*, genovesos; *A Propaganda*, *O Revoltao*, *A Revolta*, *Revoluciao Social* i *O Agitador* de Lisboa; *O Libertairo*, d'Oporto; *Anarchist*, dels Països Baixos; *Antivaktug*, d'Anvers; el vienès *Die Bukunst*, i *Dei Socialist*, de Berlín.⁴⁹⁵

⁴⁹⁵ Disposem d'una base de dades internacional sobre premsa àcrata a la Bibliothek der Freien de Berlin: [<https://www.bibliothekderfreien.de/lidiap/eng/index.html>]. També coneixem un primer recull a Polo y

Els americans, enumera Gil Maestre, eren *El Oprimido*, de Luján, Argentina; *Cassero*, *El Perseguido*, *El Tirapié*, *La Expropiación*, *El Obrero Panadero*, *La Cuestión Social*, *La Liberté*, *La Riscossa* i *Le Ciclone*, de Buenos Aires; *La Anarquía*, de La Plata; *El Derecho a La Vida* i *La Luz*, de Montevideo; *La Verdad*, de La Plata i de Santa Fe; *El Despertar*, *Solidarity* i *Grado delli Opresi*, de Nova York; *El Esclavo*, de Tampa; *L'Avenire*, de Sao Paulo; *The Rebel*, de Boston, i *The Alarm*, de Chicago. Gil Maestre (1897: 254) matisa que «el número de subscriptores fue siempre reducido, pues los anarquistas, jornaleros y operarios por lo común, y contando, de consiguiente, con pocos recursos, preferían suscribirse a los regionales». Tanmateix, l'antic governador civil de Barcelona destaca l'àmplia circulació de què gaudien els exemplars, que passaven de mà en mà als locals obrers. D'unes i altres publicacions, explica que:

Los [...] que contaron con mayor número de lectores y que con más frecuencia aparecían sobre las mesas de los centros y casinos que aunque propios de las reuniones y sociedades obreras tenían carácter socialista y cobijaban también a no pocos colectivistas-anárquicos, fueron los franceses y los procedentes de las repúblicas de la América del Sur, por las mayores relaciones mercantiles entre España y dichos países y por el flujo y reflujo de la emigración, cada día más importante, seguían los portugueses e italianos, y ocupaban el último lugar los ingleses y los alemanes (1897: 254).

No hi ha dubte que, a partir de la dècada de 1890, Barcelona, que ja constituïa un centre anarquista de referència, es configurà també com un nexa de rellevància destacada de la xarxa anarquista internacional i com a punt d'intercanvi d'idees i opinions al si de l'acràcia. Les autoritats aviat se'n van adonar i, arran de la vaga general de febrer de 1902, convocada a través de la premsa, el diputat conservador Eduardo Dato es queixà de la manca de mesures del Govern i de la feblesa del control policial: «A esa deficiencia se debe, sin duda, el número extraordinario de anarquistas extranjeros que buscan asilo en Barcelona, contando de antemano con que no se ejercerá sobre ellos una vigilancia eficaz».⁴⁹⁶ El següent capítol tracta sobre la persecució legal

Peyrolón, Manuel: *Supuesto parentesco entre el hombre y el mono*. València, 1881, Imprenta de Manuel Alufre, pp. 19-20. Inclou periòdics en txec i hebreu.

⁴⁹⁶ *Diario de las sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Presidencia del Excmo. Sr. D. Segismundo Moret y Prendergast*. Sesión del viernes 28 de febrero de 1902, p. 3809.

de que fou objecte a Espanya, en diverses èpoques, la premsa anarquista –i, en particular, la de Catalunya i Barcelona–.

7. Censura i persecució

La premsa anarquista pregonava un model de societat diferent a l'existent i, en conseqüència, comportava en sí un desafiament a l'ordre polític, econòmic i social. El grau de tolerància de les autoritats envers la premsa anarquista, més enllà de la consideració prèvia, evolucionà en consonància amb dos elements, l'estabilitat política i les dinàmiques del moviment àcrata. Les dues dècades inicials de la Restauració es van caracteritzar per l'absència de crisis polítiques importants i un desenvolupament econòmic considerable, factors que van propiciar un augment de la llibertat de premsa.⁴⁹⁷ Per altra banda, «La falta de atención a los problemas sociales generados por la industrialización del momento; la asincronía entre las instituciones sociales y políticas y los partidos y asociaciones obreras; los fallos en los mecanismos políticos ideados por la Restauración, y la catástrofe que supuso Cuba, darán entrada otra vez –al filo del nuevo siglo– a la España de los problemas» (Soria, 1982: 12).

Val a dir que Antonio Cánovas del Castillo manifestà sempre un elevat grau de desconfiança envers l'opinió pública. L'artífex del sistema polític de la Restauració considerava l'electorat «inepto, incompetente y sumiso», cosa que es traduí en la inexistència d'una representació política veritable i en la negació a la premsa de la capacitat d'expressar l'opinió pública i d'influir en l'estructura governativa (López de Ramón, 2016: 20-21). Com a conseqüència, la situació dels primers anys de la Restauració pot qualificar-se de «llibertat tutelada». La primera llei de premsa del període fou la *Llei d'impremta del 7 de gener de 1879*, que posava èmfasi en el control de les autoritats sobre la difusió de la premsa, que només es podia dur a terme sota llicència. Els articles 4^{rt} i 5^è són clars:

Art. 4º No podrá publicarse periódico político alguno sin que su fundador acuda previamente á la Autoridad gubernativa de la provincia si ha de ver la luz pública en la capital, o al Alcalde si en algún otro punto, exponiendo el título que ha de llevar, el establecimiento tipográfico en que haya de imprimirse y el nombre del fundador propietario, o de la Sociedad legalmente constiuuida que lo haya fundado, y en este caso, el nombre del Gerente.

⁴⁹⁷ Celso Almuiña vincula el context socioeconòmic, també, al sorgiment de la premsa de masses a Espanya. Vegeu Almuiña Fernández, Celso Jesús: *Prensa y poderes en la España tardo-liberal*, a Aubert, Paul; Desvois, Jean-Michel (eds): *Presse et pouvoir en Espagne: 1868-1975*. Madrid: Casa de Velázquez, 1996, pp. 39-40.

El fundador propietario, ó el Gerente en su caso, que se proponga publicar un periódico, ha de ser ciudadano español, mayor de edad, llevar dos años de vecindad por lo menos en el punto en que el periódico se publique, pagar 250 pesetas de contribucion territorial, ó con dos años de antelacion 500 pesetas por subsidio industrial, y estar en el libre ejercicio de sus derechos civiles y políticos.

Art. 5º Para acreditar las circunstancias á que se refiere el artículo anterior con los documentos oportunos, se fija el plazo de cuarenta días desde que se solicite la publicación del periódico.

La Autoridad, examinando los documentos presentados, resolverá en el plazo de otros veinte días si se han acreditado ó no aquellas condiciones. En el primer caso, podrá publicarse el periódico desde luego; en el segundo, no podrá llevarse á cabo la publicación sin subsanar los defectos que en la documentación se observen.⁴⁹⁸

Ahora, la llei concedia una atenció considerable a la salvaguarda de la Monarquia, de les autoritats civils i militars, i de l'Església, per a la qual cosa introduïa un seguit de conceptes: «La Ley de prensa de 1879 articula las facetas de su sistema represivo a través de las nociones técnicas de delito de imprenta y de infracción de policia en materia de imprenta» (Soria, 1982: 16). La voluntat de limitar la llibertat d'expressió era manifesta; el Títol III, *de los delitos*, estableia fins a tretze possibles delictes, entre les quals:

Primero. Atacar directamente ó ridiculizar los dogmas de la religion del Estado, el culto ó los ministros de la misma, ó la moral cristiana.

Segundo. Hacer befa ó escarnio de cualquiera otra que tenga proséitos en España.

Tercero. Ofender, fuera de los casos previstos en el Código penal, la inviolable persona del Rey, aludiendo irrespetuosamente, ya de un modo directo ó ya indirecto, á sus actos y á sus opiniones; propagar máximas y doctrinas que induzcan á suponerle sujeto á responsabilidad, ó que en alguna manera nieguen ó desconozcan sus derechos, su dignidad y sus prerogativas; insertar noticias respecto de su persona y dar cuenta de hechos ó actos que tengan relacion con ella ó con la de cualquier miembro de la Real Familia, si al hacerlo pueden reacionalmente considerarse publicadas unas y otras en su desprestigio.

⁴⁹⁸ *Ley de Imprenta de 7 de enero de 1879*. Gaceta de Madrid, Any CCXVIII, 8 (8 de gener de 1879), pp. 73-74.

Cuatro. Atacar directa ó indirectamente la forma de gobierno ó las instituciones fundamentales; proclamar máximas ó doctrinas contrarias al sistema monárquico constitucional; conspirar directa ó indirectamente contra el orden legal, suponiendo imposible su continuacion ó su ejercicio, y alentando de cualquier modo las esperanzas de los enemigos de la paz pública.⁴⁹⁹

Els delictes de premsa podien adquirir una dimensió ideològica, qüestió que afectava a les publicacions socialistes i anarquistes en particular. Era delicte «defender ó exponer doctrinas contrarias á la organizacion de la familia y de la propiedad, ó que se encaminen á concitar unas clases contra otras, ó á concertar coaliciones con el mismo objetivo». Els periòdics socialistes i anarquistes, per tant, quedaven prohibits de manera implícita. Les penes, en els diversos supòsits, oscil·laven des de la multa i el segrest de la publicació fins la suspensió i el tancament. Tot plegat actuava en perjudici de la llibertat de premsa, reconeguda a la Constitució espanyola de 1876: «todo español tiene derecho a emitir libremente sus ideas y opiniones, ya de palabra ya por escrito, valiéndose de la imprenta o de otro procedimiento semejante, sin sujeción a la censura previa».⁵⁰⁰

La situació canvià progressivament amb l'arribada al poder del Partit Liberal de Práxedes Mateo Sagasta el 8 de febrer de 1881. Només sis dies més tard, el nou ministre de Gràcia i Justícia, Manuel Alonso Martínez, publicà una Reial Ordre (14 de febrer de 1881) que manifestava una clara voluntat renovadora en la relació entre el poder i la premsa:

Nada hay tan incompatible con las libertades públicas y tan opuesto al ordenado ejercicio de los derechos individuales, como la violación de las leyes por aquéllos a quienes especialmente incumbe el cuidado de su observancia.

Cualquiera que sea, por tanto, la opinión del Gobierno sobre alguna de las vigentes tiene el propósito de cumplirlas todas mientras por los procedimientos constitucionales no sean oportunamente derogadas.

La ley de imprenta es sin duda de las que, por su espíritu restrictivo, más se oponen al desarrollo de la política que el Gobierno piensa inaugurar, aunque por fortuna la vaguedad de alguno de sus preceptos autoriza benignas interpretaciones, y abre paso a la censura y la

⁴⁹⁹ Gaceta de Madrid, Any CCXVIII, 8 (8 de gener de 1879), p. 74.

⁵⁰⁰ *Constitución de la Monarquía española*. Gaceta de Madrid, Any CCXV, 184 (2 de juliol de 1876), p. 9

contradicción propias del régimen representativo. Resuelto el Gobierno a reprimir con energía todo ataque o falta de respeto á los poderes permanentes e irresponsables, y decidido a escucharlos con firme resolución, dejará por lo mismo ancho campo á la exposición de sus ideas, y entregará sus actos y los de sus subordinados al juicio de la opinión, verdadera garantía de los intereses generales y de las libertades públicas.⁵⁰¹

La transició, però, no fou immediata, fins l'extrem que el diputat Saturnino Esteban Collantes, del Partit Conservador, a la sessió del Congrés del 10 de maig de 1882, va acusar el nou executiu d'haver sotmès a persecució 193 publicacions. Collantes criticà «el tan triste como esmerado empeño en buscar aquellas interpretaciones de ley que más pueden molestar y zaherir á los periodistas, y esencialmente por la intranquilidad y la duda que ha establecido en materia de imprenta y que hacen que hoy el escritor, cuando escribe, no sabe si sus producciones serán sometidas al Código penal, ó á la ley de imprenta, ó al capricho y arbitrariedad de las autoridades».⁵⁰² Collantes no només acusava el Govern de guiar-se per les interpretacions més rigoroses a l'hora d'aplicar la legislació, sinó també de permetre «las arbitrariedades de los gobernadores y alcaldes».

El diputat conservador es justificà exposant, un per un, els mitjans que havien estat víctimes de la persecució de les autoritats, entre els quals destaca «La Tramontana, de Barcelona, denunciado al tribunal de imprenta y condenado a veinte semanas de suspension».⁵⁰³ En efecte, el setmanari àcrata estigué suspès entre desembre de 1881 i maig de 1882. La raó de la denuncia i la suspensió era la publicació d'un article que posava en dubte la virginitat de la Verge. El propi director, Josep Lluнас i Pujals, descriví la vista a l'Audiència de Barcelona al número 44 del setmanari:

Lo secretari relator va llegir lo article y suelto denunciats, en castellà per supost, de qual lectura y traducció los ne faig gracia.

⁵⁰¹ Suárez Cortina, Manuel: *Élites republicanas y periodismo en la España de fines del siglo XIX*, a Desvois, Jean-Michel; Aubert, Paul (eds.): *Les élites et la presse en Espagne et en Amérique Latine des Lumières à la Seconde Guerre Mondiale*. Madrid: Casa de Velázquez, 2002, p. 73.

⁵⁰² Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Presidencia del Excmo. Sr. D. José de Posada Herrera. Sesión del miércoles 10 de mayo de 1882, p. 3424.

⁵⁰³ *Op. Cit.*, p. 3430.

Desseguida lo senyor Fiscal de imprenta comensá la seva acusació, que dit siga de pas, se veu que hi te trassa, esplicantnos quins van ser los homes que declararen la virginitat de María Santíssima avans del part, en lo part y després del part, y esplicantnos cómo aixó va ser declarat dogma, lo qual vol dir indiscutible, invulnerable, etc., etc., y procurant fernes veure que nosaltres habiam faltat á n'alguna de aquestas cosas, que á la veritat jo no hi entench gayre.

Acabá son informe lo senyor Fiscal demanant que'ns condemnessin á trenta setmanes de suspensió (una friolera) á la perdua de la edició seqüestrada y al pago de las costas.⁵⁰⁴

El jutge sentencià que el text constituïa un atac a la religió de l'Estat i a la moral cristiana i que, per tant, violava l'article 1 del Títol III de la Llei d'imprenta de 1879. Finalment, la condemna no fou de trenta setmanes, sinó de vint, però tot plegat evidència que les circumstàncies havien canviat poc tot i l'arribada al poder d'un Partit Liberal teòricament més tolerant. Al judici de *La Tramontana*, precisament, l'advocat defensor va citar un discurs que el liberal Víctor Balaguer havia pronunciat el 16 de novembre de 1878 en oposició al projecte de Llei d'imprenta que entraria en vigor uns mesos més tard: «Sin la libertad de imprenta y sin sincerdad electorar, el régimen representativo es una farsa y un sarcasmo arrojado á la faz de la Nacion».⁵⁰⁵

La situació canviaria un any després. El govern de Sagasta tenia intenció d'ampliar i enfortir la llibertat de premsa i posà en marxa una iniciativa legislativa que donaria lloc a la *Ley de Policía de Imprenta* de 26 de juliol de 1883, considerada la més flexible, fins aleshores, en matèria de premsa, i equiparable a la legislació alemanya de 1874 i la francesa de 1881.⁵⁰⁶ La nova llei derogava l'anterior i no feia cap referència explícita a la censura ideològica, sinó que «regula aspectos no represivos, y establece el mínimo de organización necesaria en la actividad informativa para impedir, por ejemplo, que se burle la acción de la justicia» (Soria, 1982: 22). Alhora, aixecava moltes restriccions burocràtiques a la creació de publicacions. Les llicències ja no eren necessàries, sinó que tan sols calia informar les autoritats d'un seguit de dades:

⁵⁰⁴ La Tramontana, 44 (25 de novembre de 1881).

⁵⁰⁵ Vegeu el discurs original a Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Presidencia del Excmo. Sr. D. Aberlardo López de Ayala, Nº. 128. Sesión del sábado 16 de noviembre de 1878, pp. 3563-3567.

⁵⁰⁶ Suárez Cortina, *op. Cit.*, p. 74.

La sociedad o particular que pretenda fundar un periódico lo pondrá en conocimiento de la primera Autoridad gubernativa de la localidad en que aquél haya de publicarse cuatro días antes de comenzar su publicación, y una declaración escrita y firmada por el fundador que comprenda los particulares siguientes:

- 1.º El nombre, apellidos y domicilio del declarante.
- 2.º La manifestación de hallarse éste en el pleno uso de los derechos civiles y políticos.
- 3.º El título del periódico, el nombre, apellidos y domicilio de su Director, los días en que deba ver la luz pública y el establecimiento en que haya de imprimirse.

Acompañará además el recibo que acredite hallarse dicho establecimiento al corriente en el pago de la contribución de subsidio, o cualquiera otro documento que pruebe hallarse abierto y habilitado para funcionar.⁵⁰⁷

Socialistes i anarquistes, que pràcticament havien hagut de passar a la clandestinitat el 1874, van tenir via lliure per publicar de nou a partir de 1881. Durant cinc anys, la tònica general fou de gran tolerància. No obstant, «desde el otoño de 1886 hasta 1906 puede decirse que las condiciones en que se desenvuelve la vida política y social española marcan un proceso de involución de la libertad de prensa» (Soria, 1982: 38). El ràpid augment de la conflictivitat social i la lluita obrera vingueren a sumar-se al temor a les conspiracions republicanes i al «separatisme» i, d'ençà 1895, a les tensions de la Guerra de Cuba.

El Productor rebé aviat la visita de les autoritats. Al número 9, en un breu en primera plana titolat *Nuestra primera denuncia*, informava: «Ayer recibimos notificación oficial de haber sido denunciado el número 4 de *El Productor*. Los dependientes de la autoridad se presentaron en la imprenta y en la administración, recogiendo los ejemplares que hallaron del número denunciado. Ni una palabra más».⁵⁰⁸ L'assumpte quedà en no res, però es produïa tan sols quatre dies després de l'alliberament d'Indalecio Cuadrado, director d'*El Grito del Pueblo*, de Sant Martí de Provençals, del qual *El Productor* havia informat breument: «Después de más de cuatro meses de cárcel, ayer tarde fué puesto en libertad bajo fianza nuestro compañero Cuadrado, director que fué del hoy suspendido periódico *El Grito del Pueblo*».⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Gaceta de Madrid, Any CCXXII, 211 (30 de juliol de 1883), p. 189.

⁵⁰⁸ *El Productor*, 9 (10 de febrer de 1887).

⁵⁰⁹ *El Productor*, 6 (6 de febrer de 1887).

La Sala de lo criminal de l'Audiència de Barcelona condemnà Cuadrado a quatre mesos i vint-i-un dies de presó,⁵¹⁰ i suspengué el periòdic que dirigia a causa de la publicació d'un article titulat *Las ocho horas*, que exigia la reducció de la jornada laboral a vuit hores, una reivindicació sorgida als Estats Units d'Amèrica que va mobilitzar ràpidament, també, l'anarquisme espanyol (Esenwein, 1989: 156). Cuadrado presentà un recurs davant el Tribunal Suprem, però l'autoritat judicial confirmà la sentència i reafirmà:

Que es punible, según el art. 582 del Código,⁵¹¹ la provocación directa por medio de la prensa para la perpetración de los delitos comprendidos en el mismo, castigándose en el 556 á los que se coaligaran con el fin de abaratar abusivamente el precio del trabajo ó regular sus condiciones.

Se comete el expresado delito en el artículo periodístico encaminado directamente á promover y organizar la coligación de los obreros, con el fin de regular las condiciones del trabajo y de encarecerlo abusivamente, pues tal concepto merece el pretender sustituir la libre contratación y la natural competencia con la intimidación consiguiente a la amenaza que se hace de emplear la fuerza é imponer de esta manera la reducción á ocho horas de trabajo para el obrero, excitándole á la lucha contra el capital para obtenerla.⁵¹²

La condemna d'*El Grito del Pueblo* evidencia que les autoritats, tot i la imprecisió de la *Ley de Policía de Imprenta* de 1883, disposaven dels medis legals per clausurar les publicacions anarquistes i empresonar-ne els màxims responsables. Tot plegat dugué als periodistes àcrates a la reflexió sobre el «delicte d'impremta», una fórmula «convenida entre el demócrata señor Montero Ríos y el archiconservador señor Alonso Martínez, ministro perpetuo de Gracia y Justicia en la actual situación fusionista», deia *El Productor* en un article doctrinal que duia el títol *La*

⁵¹⁰ Una pena menor en comparació als tres anys, sis mesos i vint-i-un dies, més una multa de 350 pessetes, a que l'Audiència de Santander condemnà al maçó Juan Morenza, redactor d'*El Escalpelo* «por delito de imprenta contra el libre ejercicio de los cultos». Vegeu *El Productor*, 70 (9 de desembre de 1887).

⁵¹¹ El Codi Penal vigent datava de 1870. Vegeu *Código penal reformado. Mandado publicar provisionalmente, en virtud de autorización concedida al Gobierno por la ley de 17 de junio de 1870*. Madrid: Imprenta del Ministerio de Gracia y Justicia, 1870.

⁵¹² *Recurso de casación (5 de Diciembre de 1887). – Sala segunda. – Provocación para encarecer el precio del trabajo, é injurias á la Autoridad, a Jurisprudencia criminal: Colección completa de las sentencias dictadas por el Tribunal Supremo en los recursos de casación y competencias en materia criminal desde la instalación de sus salas 2.ª y 3.ª en 1870 hasta el día*, Vol. 39. Madrid: Editorial Reus, 1889, p. 863.

fórmula contra la prensa. La principal queixa que exposava el periòdic barceloní era l'adjudicació de responsabilitats:

Supongamos, aunque sólo sea por un momento, que es posible delinquir por medio de la prensa. Lo natural parece que sería que el delincuente fuese el que cometiera el delito, es decir, el autor del escrito penable, y que se considerara cuando más como encubridor al director de la publicación en que aquel escrito saliese á la luz.

Pues, lejos de ser así, en la famosa fórmula ideada por el ex-ministro, y hasta hemos de decir ex-demócrata Montero Ríos, el primer responsable de todo escrito denunciado es el director del periódico en que dicho artículo aparezca, siendo el autor de este considerado únicamente como cómplice de aquel.

Y no sólo estipula este contrasentido la fórmula convenida, sino que considera también como cómplice en la comisión del delito al dueño del establecimiento en que el periódico se imprima, dueño que, en determinado caso, puede llegar á ser el único responsable del delito, aunque lo haya confesado otro y esté convicto y confeso.

En efecto, puede darse el caso de que el director del periódico y el autor del escrito denunciado sean senadores ó diputados, y como estos gozan de inmunidad parlamentaria, y la ley no quiere pasarse sin una víctima que inmolar, la tantas veces citada fórmula establece que, cuando esto suceda, el dueño de la imprenta en que se tire el periódico sea víctima expiatoria.⁵¹³

Anteriorment, *El Productor* també s'havia queixat del procediment de clausura de les publicacions a conseqüència d'actuacions delictives, que considerava abusiu en una comparació amb el tracte a les empreses industrials, i havia negat el sentit del «delicte de premsa»:

Para la lógica de nuestros gobiernos defensores de la propiedad individual ahora parece que se trata de volver á imponer la suspensión como castigo á los periódicos.

Cuando un industrial cualquiera delinque ¿se le manda acaso cerrar su establecimiento?
¿Se le priva de su propiedad?

¿Pues no es un periódico una propiedad como otra cualquiera?

¿Por qué la atacan, pues, esos que tanto quieren que se respete la propiedad tierra, industria ó hacienda?

⁵¹³ *El Productor*, 35 (1 d'abril de 1887).

Eso suponiendo que sea posible delinquir por medio de la prensa.

Cosa que negamos en absoluto.⁵¹⁴

El periòdic que tingué més problemes amb la justícia fou *La Tramontana*, denunciat en múltiples ocasions. Els segrestos i les multes sovint estaven relacionats amb «ofensas á la moral, á las bonas costums y á la decencia pública».⁵¹⁵ És el cas de la denúncia que rebé el número en el qual es publicà la caricatura *De Sallent á Igualada y vice-versa*, historieta que critica en clau humorística les males costums del clergat jove. La redacció va exposar els detalls del cas a les planes del setmanari i es lamentà: «En aquest mon dels Sagastas y Cassolas lo periodista proposa y'l fiscal disposa, anarem al jutjat, y ¡paf! havia siguit denunciada la lámina formada per uns quants ninots del viatge *De Sallent á Igualada y vice-versa*». El cas conclogué amb una multa de 125 pessetes.⁵¹⁶

Josep Llunas i Pujals, el director del setmanari, passà diverses temporades a la presó i hagué de pagar multes cada cop més elevades. La primera topada greu amb la justícia fou conseqüència de la publicació d'un text i una vinyeta que denunciaven la complicitat entre el propietari de la fàbrica Morell Murillo, on una explosió provocà setze morts i vint-i-vuit ferits, i les autoritats polítiques –en particular, l'alcalde de Barcelona, Francesc de Paula Rius i Taulet– i el poder judicial.⁵¹⁷ El número fou denunciat pel fiscal de l'Audiència de Barcelona i s'obrí una investigació. Llunas i Pujals fou condemnat pel delictes de desacat –tipificat a l'article 269 del Codi Penal–, condemnat a dos mesos i un dia d'empresonament i a pagar una multa de 125 pessetes i les despeses del judici. Tot i això, no dubtà a recórrer la sentència davant el Tribunal Suprem i al·legà els següents articles del Codi Penal:

- 1.º El 1.º del Código penal, porque, según manifestación del recurrente, no tuvo éste intención de injuriar á la Autoridad.
- 2.º El 269, porque no cometió, por consiguiente, el delito de desacato que éste castiga.
- 3.º El 476, porque el recurrente no cometió el delito de calumnia ni injuria. ni manifiestamente ni por otro medio.

⁵¹⁴ El Productor, 24 (27 fe febrer de 1887).

⁵¹⁵ La Tramontana, 317 (15 de juliol de 1887).

⁵¹⁶ La Tramontana, 318 (22 de juliol de 1887).

⁵¹⁷ La Tramontana, 263 (2 de juliol de 1886).

4.º El 478, porque no lo hizo por escrito y con publicidad; y

5.º El mismo art. 478, porque si la injuria hubiese sido encubierta, debió exigírsele explicación.⁵¹⁸

El recurs, però, fou desestimat, i Llunas i Pujals pagà la multa. El desembre de 1887, la situació empitjorà considerablement. El número 338 de *La Tramontana* rebé una denúncia, i el director, a qui la policia havia anat a buscar a casa seva mentre sopava amb la família, acabà al calabós de forma preventiva: «Sens temps pere tornar á veure la familia, sens estar previngut per res, á quarts de deu de la nit fou portat á la presó, y gracias encara que'l municipal que li dugué no va tenir lo mal gust de lligarlo, com semblava s'havia insinuat poch abans per algun altre».⁵¹⁹ Al mateix número que informava de la detenció, la redacció de *La Tramontana* publicà un article que criticava el delictes d'imprensa i la presó preventiva, i que exclamava: «Si en alguns casos pot ser injusta la presó preventiva, per més que estiga amotllada á la llei, quan se aplica als anomenats delictes d'imprensa, es abominable».

El pitjor arribà quan es feu públic que el jutge havia imposat a Llunas i Pujals una fiança de quatre mil pessetes. En un article titulat *¡¡Vuytcents duros!!*, la redacció exposava el recurs del director: «Com lo demanar tan crescuda quantitat á nostre Director era equivalent a negarli la excarceració, per quan ell tants diners no'ls ha vist may ni de lluny, feu un rasonable escit al Jutjat demanant se li admetés la fiança personal en lloch de la metalica, per quan si no tenia amichs o coneguts que poguessen deixarli'ls 800 duros, ne tenia y molts que li farien la fianca personal».⁵²⁰ Tantmateix, el jutge desestimà la petició, i Llunas i Pujals no fou alliberat fins que aconseguí reunir les quatre mil pessetes a principis de gener.

El periòdic publicà, al número en que informava del tràngol de la fiança, una caricatura que denunciava la manca de llibertat de premsa, a la qual podem veure un home amb barretina encadenat dins una gàbia entorn de la qual volen, lliures, estafadors, lladres i atracadors (figura 4). La llegenda és: «Y... ¡¡¡Viva la llibertat d'imprensa!!!». En anunciar la posada en llibertat de

⁵¹⁸ *Sentencia de 9 de Abril, declarando no haber lugar á la admisión del recurso de casación interpuesto por José Llunas y Pujals contra la pronunciada por la Sala de lo criminal de la Audiencia de Barcelona, en causa seguida al mismo por el expresado delito, a Sentencias del Tribunal Supremo en materia criminal. Sala Segunda y Tercera, primer semestre de 1887.* Madrid: Imprenta del Ministerio de Gracia y Justicia, 1888, p. 906.

⁵¹⁹ *La Tramontana*, 339 (16 de desembre de 1887).

⁵²⁰ *La Tramontana*, 340 (23 de desembre de 1887).

Llunas i Pujals, la redacció prometia «continuar ab més fermesa que may la defensa de las ideas lliberals que venim sustentant, sens contemplacions á cap poderós ni temor á las persecucions que sufrim».⁵²¹

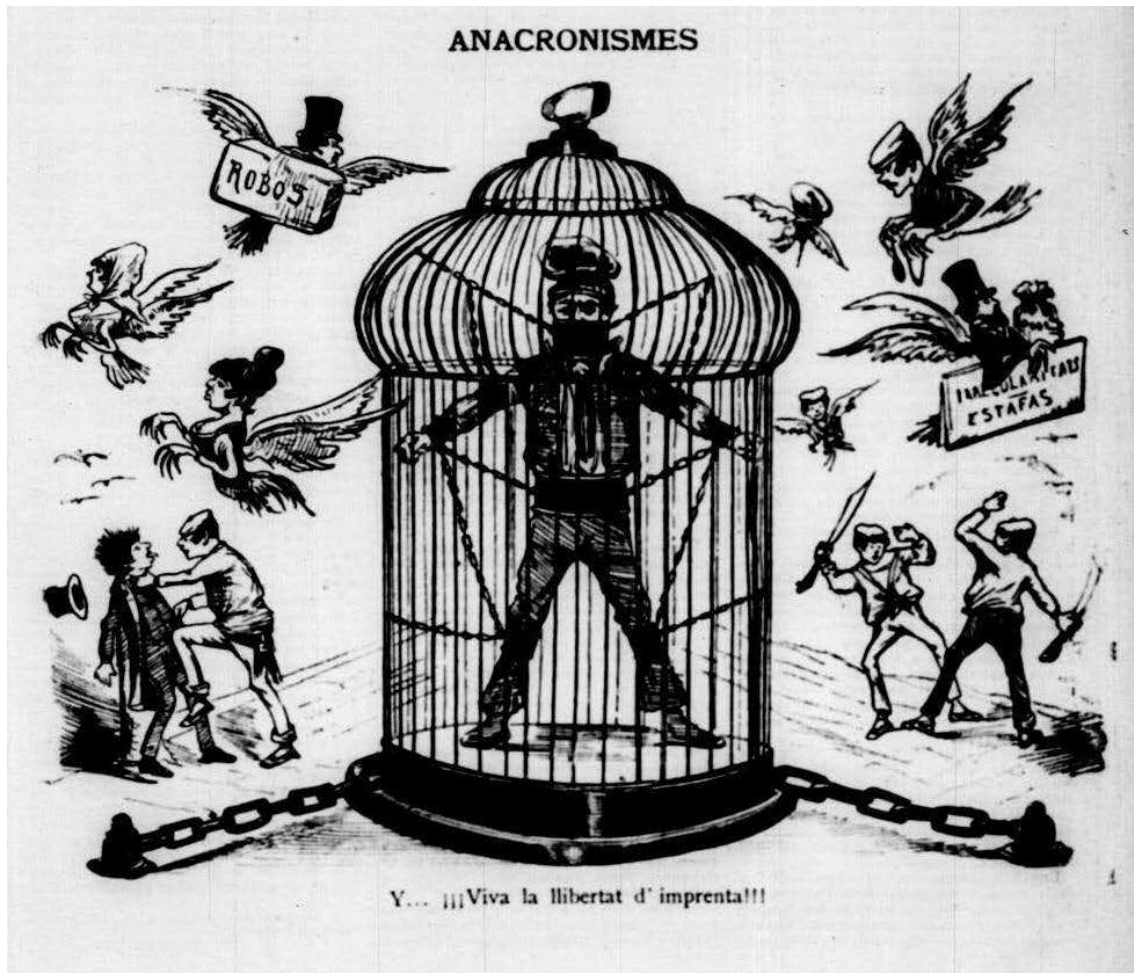

Figura 4: Anacronismes (La Tramontana, 340, 3 de desembre de 1887).

A començaments de 1889, la qüestió del delictes d'impremta tornà a la palestra quan el diputat republicà Miguel Villalba Hervás va presentar, al Congrés dels diputats, una proposició de llei per concedir una amnistia als condemnats per «delitos públicos cometidos por medio de la palabra hablada ó escrita». El text que acompanyava la proposta lamentava la manca de garanties dels periodistes en els judicis per delictes d'impremta:

⁵²¹ La Tramontana, 344 (13 de gener de 1888).

Tal periódico refiere un atropello ó una *irregularidad*, como se dice en este período clásico de los pudorosos eufemismos, y en vez de inquirir de oficio las autoridades la verdad ó falsedad de la denuncia, para en el último caso exigir la responsabilidad criminal al escritor, dirigen desde luego contra éste las actuaciones; y tribunales hay que rechazan después por impertinentes las pruebas articuladas para su defensa. Así se han fulminado sentencias por calumnia ó injuria, que son sin duda la verdad legal, pero que distan mucho de esa otra verdad *id quod est*, única que tiene el privilegio de llevar tras sí los homenajes de la conciencia universal.⁵²²

En defensar la proposició de llei, uns dies més tard, Villalba Hervás exposà diversos casos en els quals periodistes absolts per les audiències provincials havien estat condemnats, en segona instància, pel Tribunal Suprem, i qüestionà la idoneïtat de perseguir, per la via criminal, un «delicte d'opinió», és a dir, subjectiu:

¿Hace falta alguna otra demostracion de que en esto que llamamos vulgarmente delitos de imprenta, no solo hay mucho de circunstancial, sino que hay mucho más todavía de opinable? ¿Qué nociones de delitos son esas que, bajo el imperio de unas mismas leyes, cambian así con el tiempo y el lugar, y hasta con la apreciacion particular de los jueces?

Y cuando ilustres magistrados, encanecidos en el difícil ejercicio de juzgar los actos humanos, andan de esta manera discordes, ¿cómo asegurar jamás, Sres. Diputados, que en un escritor ha existido aquel indispensable elemento psicológico, sin el cual no cabe delincuencia, á saber, la intencion de delinquir?⁵²³

Les circumstàncies professionals, assenyalava Villalba Hervás, eren tan desastroses que «hay que adoptar una medida de gran alcance, porque la triste situacion de muchos escritores públicos imperiosamente lo reclama. Queremos una amplia amnistía, porque un indulto no bastará á dar satisfacció á la necesidad que por todos se siente». Ara bé, tot i el discurs del republicà i que el president del Consell de Ministres, Práxedes Mateo Sagasta, afirmà a la mateixa sessió que «el Gobierno aplaude los sentimientos generosos en que está inspirada la proposición

⁵²² *Proposición de ley, del Sr. Villalba Hervás y otros, concediendo amnistía por delitos públicos cometidos por medio de la palabra hablada ó escrita.* Diario de las Sesiones de Cortes, Congreso de los Diputados. Apéndice 1º al núm. 25 (12 de gener de 1889).

⁵²³ Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Presidencia del Excmo. Sr. D. Cristino Martos. Sesión del sábado 19 de enero de 1889, p. 745.

de ley que en breves, pero elocuentes palabras, acaba de apoyar el Sr. Villalba Hervás»⁵²⁴, llur proposta fou rebutjada per 69 vots en contra i 21 a favor.⁵²⁵

El 23 de gener de 1889, quatre dies després del debat i la votació, tanmateix, es publicà un Reial Decret, signat per la reina regent Maria Cristina i refrendat per Sagasta, que concedia, entre d'altres, l'amnistia defensada per Villalba Hervás: «Artículo 1.º Se concede indulto total de las penas impuestas en sentencia firme por los delitos cometidos por medio de la imprenta hasta la fecha de la publicación del presente decreto, cualquiera que haya sido el Tribunal sentenciador».⁵²⁶ Alhora, el decret establia: «Art. 3.º El Ministerio fiscal desistirá inmediatamente de las acciones penales en los procesos incoados por los delitos á que se refieren los artículos anteriores». Amb una excepció ressenyable: «Art. 6.º Se exceptúan de lo dispuesto en este decreto, los penados por delitos de injuria y calumnia contra particulares y por los cometidos contra Soberanos, Príncipes, Agentes diplomáticos de naciones amigas ó extranjeros con carácter público que disfruten de análoga consideración».

Arran de l'amnistia, i dos dies després, *La Tramontana* publicà una reflexió sobre el delictes d'impremta que aprofundia en els punts febles de la persecució legal, aspectes que, podem suposar, esgrimirien els periodistes imputats per delictes d'aquesta mena. El més evident era la intenció de cometre el delictes, qüestió que Villalba Hervás, com hem pogut veure, ja havia criticat a la seva proposició de llei. Argumentava *La Tramontana* que:

S'estableix en dret penal, y aixís consta també en l'article primer del Códich penal vigent, que son delictes las acciones *voluntarias* penadas per la llei; necessitantse, pera que aquestas acciones sigan consideradas voluntarias, que hi hagi *libertat, inteligencia é intenció* de cometre aquell acte penable. També estableix lo Códich penal vigent, en son art. 8.º, n.º 8, al tractar de las circunstancias que eximeixen de responsabilitat criminal, que es irresponsable «*el que en ocasión de ejecutar un acto lícito con la debida diligencia, causa un mal por mero accidente, sin culpa ni intención*

⁵²⁴ *Ídem*, p. 746.

⁵²⁵ Paradoxalment, votà a favor de la proposta d'amnistia Francisco Romero Robledo, ministre en diversos governs conservadors a qui l'anarquisme manifestava una gran antipatia. *El Productor* l'arribà a descriure com «un chisgaravís cualquiera» (42, 20 de maig de 1887), «afeminado» (70, 9 de desembre de 1887) i «arlequín» (118, 16 de novembre de 1888).

⁵²⁶ El decret en qüestió es publicà a *Gaceta de Madrid*, Any CCXXVIII, 23 (23 de gener de 1889), p. 205.

de causarlo». Y per si aixó no bastés, diu en lo mateix art. 8.º, n.º 11, que es també irresponsable, «*el que obra en cumplimiento de un deber ó en el ejercicio legítimo de un derecho, oficio ó cargo*».

Ara bé, ¿no s'exerceix un dret llegítim al escriure? ¿no's compleix ab lo deber de produhir escribint? ¿no es lo periodisme un ofici tan llegítim com lo que més? Doncs en dret penal y segons estableix lo mateix Códich penal vigent, no podria perseguirse á cap escriptor mentres no's probés que al escriure ha tingut *voluntat* de cometre un delict, es á dir, ha tingut llibertat, inteligencia y sobre tot INTENCIÓ de cometre aquella acció reputada legalment com á delict. ¿Se fa aixó ab las denuncias que sufren los periódichs? Es ociosa la resposta.⁵²⁷

Ahora, *La Tramontana* afirmava: «es una monstruositat lo considerar delict l'emetre opinions per medi de la premsa», esgrimia de nou la feblesa de la noció de delict d'imprenta a través d'un altre punt criticat per Villalba Hervás —«uns mateixos escrits han sigut condemnats en una Audiencia y absolts en altra y ni denunciats en las demás»— i arribava a la conclusió que «ningú pot determinar ahont acaba la propaganda legal d'ideas avansadas y ahont comensa lo *delict* que'l Códich ne diu d'incitació a la rebelió».⁵²⁸

No obstant l'amnistia de gener de 1889, aviat la relació entre la premsa anarquista i el poder polític experimentaria a Espanya un canvi dràstic en sentit negatiu. La data decisiva fou l'1 de maig de 1890, que també segellà el trencament entre els socialistes i anarquistes ibèrics. A Madrid, la jornada transcorregué sense incidents, però a Barcelona els obrers van iniciar una vaga general per reclamar la reducció de la jornada laboral a vuit hores. El paper de la premsa resultà determinant: «La agitación aumenta. Lo que ayer eran esperanzas, son hoy realidades. Aparte de los magníficos artículos publicados en *La Alarma*, de Sevilla; *La Víctima del Trabajo*, de Valencia; *El Proletario*, de Sanfeliu de Guíxols; *El Socialismo*, de Cádiz, y los de *El Jornalero*, de Alcoy, excitando todos á la huelga general para la reducción de la jornada de trabajo á ocho horas, recibimos diariamente las mas satisfactorias noticias», explicava *El Productor* dies abans de la històrica jornada.⁵²⁹

⁵²⁷ *La Tramontana*, 398 (25 de gener de 1889).

⁵²⁸ Sobre el delict de rebel·lió, vegeu el Títol III (Delitos contra el Orden público) del *Código penal reformado. Mandado publicar provisionalmente, en virtud de autorización concedida al Gobierno por la ley de 17 de junio de 1870*, i sobretot el capítol V, *De los desacatos, insultos, injurias y amenazas á la Autoridad, y de los insultos, injurias y amenazas á sus agentes y á los demas funcionarios públicos*, pp. 75-76.

⁵²⁹ *El Productor*, 196 (25 d'abril de 1890).

Després de l'1 de maig, *El Productor* no tornaria a publicar-se fins el 4 de juliol i *La Tramontana* suspendria temporalment l'aparició fins el 27 de juny. Simultàniament, *El Productor* informava: «Los acontecimientos acaecidos en Mayo han forzado a suspender temporalmente su publicación a nuestros compañeros de lucha en la prensa *La Víctima del Trabajo*, de Valencia, y *El Proletario*, de Sanfeliu de Guíxols».⁵³⁰ Quins foren els acontereiments en qüestió? Tan bon punt reprengué la publicació, *El Productor* informà sobre la vaga general a Barcelona:

La cesación de trabajos fué absoluta. Ni coches, ni tranvías, ni fábricas, lo mismo en el puerto que en las estaciones férreas, que en el comercio, los negocios, los pequeños y los grandes talleres; todo cesó, invadiendo la vía pública las clases sociales todas, impresionadas vivamente por hallarse frente a frente de lo desconcido, y atentas en observar el desarrollo de los acontecimientos.⁵³¹

Això no fou tot, sinó que el dia 2 la vaga continuà i les autoritats van declarar l'estat de guerra a Barcelona. Malgrat els episodis de tensió, no es van produir aldarulls greus i, més encara, els obrers van aconseguir que els empresaris els concedissin diverses reivindicacions. El 5 de maig es reduïa la jornada laboral dels operaris de tramvies a 8 o 9 hores i s'establien dos torns de servei; els dies següents triomfaven, també, els carreters, els treballadors portuaris i sectors de la tintoreria, la sabateria, la construcció i els forns de pa. La vaga es donà per acabada el 12.⁵³² Quant a la suspensió, derivada de l'estat de guerra, *El Productor* es mostrava optimista:

Afortunadamente, la causa de los trabajadores no es una causa local ni comarcal ni regional: es una causa universal. Y si en Barcelona, si en Cataluña, si en Valencia y en alguna otra localidad se han acallado por un momento nuestras voces, que al fin y al cabo dos meses son un segundo en la historia humana, otras comarcas como Sevilla, Cádiz, Ferrol, Coruña, en la misma región española, y todas las demás regiones del universo, han suplido con creces nuestro forzado mutismo.⁵³³

⁵³⁰ *El Productor*, 200 (18 de juliol de 1890).

⁵³¹ *El Productor*, 198 (4 de juliol de 1890).

⁵³² Pérez Ledesma, Manuel: *El Primero de Mayo de 1890: Los orígenes de una celebración*. *Tiempo de Historia*, 18, 1976, p. 16.

⁵³³ *El Productor*, 198 (4 de juliol de 1890).

Les coses foren diferents per a *La Tramontana*. Llunas i Pujals, que el 1889 acumulava, en peticions de presó de fiscals, 22 anys, quatre mesos i quatre dies, tenia mala salut. Abans que les autoritats n'ordenessin la detenció preventiva amb motiu de la vaga, va decidir amagar-se i suspendre temporalment l'aparició del periòdic. Tal i com explicaria *La Tramontana* en reprendre la publicació: «l'amich Llunas necessitava molt y molt restablir sa salut, tan quebrantada á conseqüència de desgracias de familia, d'enfermetats, de la agressió infame de que fou objecte, y sobre tot del terrible dolor reumátich agut que ha patit tot l'hivern passat».⁵³⁴

El 15 de maig, després de dues setmanes amagat en un pis, Llunas i Pujals es presentà voluntàriament davant el capità general de Catalunya, el veterà Ramón Blanco y Erenas, que el rebé «ab paraula reposada y tranquila y mitj somrisa de bondat que eran bons indicis». Blanco informà el director de *La Tramontana* que el dia 1, en complicar-se les concentracions obreres, havia ordenat la seva detenció com a mesura de prevenció «tenint en compte las ideas del seu periòdich que atacava l'ordre social, la propietat, la religió, etc.», però el deixà en llibertat després de les explicacions pertinents i sota la promesa de no alterar l'ordre.⁵³⁵ En aixecar-se el 21 de juny l'estat de setge, *La Tramontana* va rebre autorització de la Capitania General per prosseguir la publicació de forma regular.

El caràcter combatiu de l'anarquisme espanyol anà en augment arran del desenllaç de la vaga general de 1890. No sempre, però, el caracteritzà l'ambient pacífic que es visqué a Barcelona l'1 de maig de 1890. Els esdeveniments més greus van produir-se a Jerez de la Frontera, el 8 de gener de 1892, quan un grup de cinc-cents camperols, proveïts d'aixades, dalles i algunes armes de foc, va irrompre a la vil·la entre consignes de «¡Viva la anarquía!», «¡Muerte a la burguesía!» i «¡Viva la revolución social!». Els camperols van assassinar dos botiguers abans que intervinguessin la Guàrdia Civil i l'Exèrcit. Com a conseqüència, es van produir múltiples detencions i quatre anarquistes van ser executats a la plaça major.⁵³⁶ Les publicacions àcrates en van

⁵³⁴ *La Tramontana*, 465 (27 de juny de 1890).

⁵³⁵ La llibertat de Llunas i Pujals no fou l'únic gest de complicitat del capità general envers els obrers. L'1 de maig no havia fet sortir les tropes al carrer i, en desfil·lar els treballadors davant de la Capitania General, «vestido de uniforme de campaña y fajín, saludó repatidas veces quitándose el quepis». Vegeu Pérez Ledesma, Manuel: *El Primero de Mayo de 1890: Los orígenes de una celebración*. Tiempo de Historia, 18, 1976, p. 16

⁵³⁶ Sobre els anomenats «successos de Jerez», vegeu Aguilar Villagrán, José: *El asalto campesino a Jerez de la Frontera en 1892*. Jerez de la Frontera: Centro de Estudios Históricos Jerezanos, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 1984. Les missives d'anarquistes de Jerez que *El Productor* va publicar mesos

informar puntualment per denunciar la brutalitat de la repressió i, com a conseqüència, segons informà *El Productor*:

Han sido secuestrados y denunciados *La Anarquía*, de Madrid, *La Tramontana* y *El Productor*, de Barcelona. La manera como se han hecho estas denuncias indica que se trata de imposibilitar la vida de estas publicaciones. Veremos en sucesivos número lo que sucede para afirmarnos ó no en esta opinión.⁵³⁷

Les denúncies no van tirar endavant. *La Tramontana*, fins i tot, informava: «Cansats ja de tanta pluja menuda de caricias fiscals que'ns cau damunt, havém consultat lo denunciat ab varios distingits juriconsults, y tots han alegat de nostra opinió, que es la de que'ls escrits y'ls grabats darrerament objecte de denuncias están ben enmotllats á la legalitat vigent».⁵³⁸ L'època de relativa llibertat, tolerància i distensió del poder de l'Estat envers la premsa anarquista, però, es podia donar per acabada. L'ambient que es respirava a Espanya era cada cop més repressiu envers l'anarquisme, una situació que aviat es veuria agreujada per l'emergència del terrorisme, una nova forma de propaganda àcrata –«la propaganda pel fet»– que tindria greus prejudicis sobre la premsa.⁵³⁹

En essència, la «propaganda pel fet» no era incompatible amb la propaganda a través de la premsa: «Lo cierto es que no se circunscribe sólo y exclusivamente a las acciones violentas. Incluía también formas pacíficas que llevaban implícitas la desobediencia ante el poder, la negación de cualquier autoridad o el ejemplo de una actuación cotidiana que implicara la ruptura con las pautas de vida burguesa. Como ejemplos significativos podemos señalar: la oposición a incorporarse al servicio militar, el impago de alquileres o la celebración de nacimientos y

abans dels enfrontaments suggerien que es covava quelcom: «A los trabajadores de Andalucía se les va haciendo imposible soportar el yugo burgués. [...] La burguesía nos ha tomado un odio atroz con el movimiento de Mayo, y sino procuramos pronto remedio, pasaremos un otoño más cruel que los hasta hoy conocidos» (259, 13 d'agost de 1891). «Cada día son más molestados los trabajadores de la campiña por los burgueses, indagando continuamente por descubrir á los obreros que profesan nuestras ideas para despedirles y quizás algo más» (265, 24 de setembre de 1891).

⁵³⁷ *El Productor*, 286 (18 de febrer de 1892).

⁵³⁸ *La Tramontana*, 351 (19 de febrer de 1892).

⁵³⁹ Sobre la propaganda pel fet, vegeu Farré Avilés, Juan: *El terrorismo anarquista como propaganda por el hecho. De la formulación teórica a los atentados de París, 1877-1894*. Historia y política: Ideas, procesos y movimientos sociales, 21, 2009, pp. 169-190.

defunciones civiles alejadas de cualquier ritual religioso».⁵⁴⁰ Les modalitats pacífiques, però, quedaren esclipsades per l'impacte destructiu i psicològic de les bombes.

Entre 1893 i 1900 es van produir en diverses ciutats espanyoles incidents terroristes de signe anarquista. Els de major gravetat van ser l'atemptat contra el general Martínez Campos, el 24 de setembre de 1893, les bombes del Liceu, el 7 de novembre de 1893, i la bomba contra la processó de Corpus de Santa Maria del Mar al carrer Canvis Nous, el 7 de juny de 1896. Com a conseqüència de la psicosis, les autoritats van endegar un seguit de lleis i mesures dirigides a desactivar l'anarquisme ibèric. Ara bé, la percepció dels atemptats entre els propis anarquistes fou molt diversa. Els anarcocomunistes, radicalitzats, els aplaudien i, fins i tot, encoratjaven;⁵⁴¹ en canvi, els anarco-col·lectivistes els rebutjaven frontalment. El principal estudi sobre la recepció a la premsa barcelonina dels atemptats així ho destaca en el cas de *La Tramontana*, per bé que no inclou *El Productor*, que llavors ja havia estat clausurat.⁵⁴² Una informació d'aquest mitjà dóna fe de l'ambient repressiu que es desencadenà sobre l'anarquisme després de Jerez:

En Bilbao se proclama la ley marcial por una huelga y se prende y se deporta a centenares de trabajadores por falta de cédula ó por considerarles forasteros, como si fuesen extranjeros en la propia patria.

En Medina Sidonia se cierra el Centro Obrero y se prende y procesa á los trabajadores, acusándoles de conspiradores contra el actual orden social.

En Cádiz se tocan los procesos contra determinados compañeros anarquistas, y, á pesar de que en todos se declara la absolución, continúan presos como si tal cosa.

En Sanfernando se disuelve el Círculo de trabajadores y procesa y multa á su Junta, con pretexto de haber estallado un petardo.

En El Cerro, con igual pretexto, se prende á los trabajadores, sirviendo de causa agravante para la detención el hecho de ser suscriptor de nuestro periódico.

En Salamanca se prohíben meetings.

⁵⁴⁰ Herrerin López, Ángel: *España. La propaganda por la represión, 1892-1900*, a Avilés Farré, Juan; Herrerin López, Ángel (coords.): *El nacimiento del terrorismo en Occidente: anarquía, nihilismo y violencia revolucionaria*. Madrid: Siglo XXI, p. 103.

⁵⁴¹ Per exemple, *El Eco de Ravachol* no tan sols duia el nom d'un cèlebre terrorista àcrata francès, sinó que explicava com fabricar nitroglicerina i dinamita (8, 21 de gener de 1893).

⁵⁴² Beltrán Denga, Joaquín: *El anarcocomunismo y la práctica terrorista en Barcelona y el enjuiciamiento por parte de la prensa de esta ciudad: 1893-1897*. Espiral, Estudios sobre Estado y Sociedad, Vol. 16, N.º 47, gener-abril de 2010, pp. 173-209.

En Zaragoza se efectúan prisiones con pretexto de preparaciones rebeldes.

En Valladolid se prende por hospedar á conocidos compañeros que no han cometido delito alguno.

En Reus, por una hoja denunciada, se tienen incomunicados á varios compañeros días y más días.

En Barcelona, con pretextos de petardos y complots extravagantes, se prende á muchos trabajadores, continuando presos sin admitírseles fianza de ninguna clase, sin que nada signifique que unos no conozcan á los otros, que algunos no sean siquiera asociados á su sociedad de oficio, de que sean inocentes de lo que se les imputa, de que no haya siquiera indicios de haber tramado complot alguno.

Y aquí y en Madrid denunciados los periódicos, secuestrados los números en correos ó detenidos sin ser denunciados, registros domiciliarios á menudo, acusaciones continuas de propósitos dinamiteros, hasta el punto de leer últimamente la noticia de «haberse enviado *delegados* con objeto de hacer volar edificios».⁵⁴³

El Productor fou, precisament, la primera gran víctima de l'onada repressiva que seguí a l'inici dels atemptats amb bomba. La policia va descobrir diversos exemplars del setmanari al domicili de Paulino Pallás, solitari autor de l'atemptat contra Martínez Campos: «El resultado de esta diligencia fue hallar diversos ejemplares de *La Anarquía*, *El Productor*, *La Controversia*, *La Révolte* y otros periódicos anarquistas, un ejemplar del libro de Pedro Kropotkine *La Conquista del Pan* y una lámina litografiada con el retrato de los anarquistas procesados en Chicago por el atentado de Haymarket».⁵⁴⁴ Ara bé, la veritable raó del tancament del mitjà probablement no tenia relació directa amb l'atemptat contra Martínez Campos. Tres dies abans que es produís, la policia havia escorcollat Centro de Estudios Sociales, on s'ubicava la redacció *El Productor*, com a part d'una investigació diferent. Segons informava el diari madrileny *El Día*:

La policía, persiguiendo las ramificaciones de los trabajos de los anarquistas de Olot, encontró anoche dentro del «Centro de Estudios Sociales», donde se redacta el periódico *El Productor*, una

⁵⁴³ *El Productor*, 291 (24 de març de 1892).

⁵⁴⁴ Núñez Florencio, Rafael: *El terrorismo anarquista, 1888-1909*. Madrid: Siglo veintiuno, 1983, p. 133.

bomba explosiva de diez centímetros de alto por seis de ancho, con la mecha puesta. Se han efectuado varias detenciones.⁵⁴⁵

La Tramontana fou més afortunada; no tan sols no resultà suspesa arran de l'atemptat contra Martínez Campos, sinó que poc després era absoluta, en dos judicis diferents, del delictes d'atacar els dogmes catòlics –el número de 20 d'octubre de 1893 inclou, en primera plana, una extensa crònica dels judicis, titulada *¡Gloria al Jurat!*–.⁵⁴⁶ El 7 de novembre, no obstant, esclatà al Gran Teatre del Liceu una bomba que provocà vint-i-dos morts. La gravetat de la matança va dur el Govern espanyol a suspendre les garanties constitucionals a la província de Barcelona el dia 9,⁵⁴⁷ suspensió que no s'aixecaria fins l'1 de gener de 1895.⁵⁴⁸

La suspensió de garanties constitucionals tenia com a fonament la *Ley de Orden Público* de 23 de abril de 1870,⁵⁴⁹ aprovada durant la regència del general Francisco Serrano y Domínguez, que autoritzava el poder civil a «adoptar cuantas medidas preventivas y de vigilancia conceptúe convenientes á fin de asegurar el orden público» (Article 3er). En el cas de la premsa, la llei establia les facultats següents a l'autoritat civil:

Propondrá al Gobierno y en caso urgente acordará desde luego la suspensión de las publicaciones que preparen, exciten ó auxilien la comisión de los delitos de que habla el art. 2.º de esta ley, y señaladamente los comprendidos en los artículos 167 y 174 del Código penal, dando cuenta al Gobierno de las determinaciones que sobre este punto adopte. Recogerá los ejemplares que encontrare de aquellas publicaciones, remitiéndolos con las personas responsables de los delitos expresados al Juzgado ordinario competente para los efectos de justicia.

⁵⁴⁵ El Día, 4820 (22 de setembre de 1893).

⁵⁴⁶ La Tramontana, 638 (20 d'octubre de 1893).

⁵⁴⁷ Reial Decret signat per la reina regent Maria Cristina i refrendat pel president del Consell de Ministres, Práxedes Mateo Sagasta. Gaceta de Madrid, Any CCXXXII, 314 (10 de novembre de 1893), p. 417.

⁵⁴⁸ Reial Decret signat per la reina regent Maria Cristina i refrendat pel president del Consell de Ministres, Práxedes Mateo Sagasta. Gaceta de Madrid, Any CCXXXIV, 1 (1 de gener de 1895), p. 2.

⁵⁴⁹ Ley de orden público. Gaceta de Madrid, Any CCIX, 114 (24 d'abril de 1870), pp. 1-2.

Els dos articles que esmenta la *Ley de Orden Público* pertanyien al Codi Penal de 1850 i no feien al·lusió, en cap cas, a delictes de terrorisme, sinó de rebel·lió i sedició.⁵⁵⁰ *La Tramontana*, en reaparèixer l'11 de gener de 1895, es mostrà molt crítica amb la decisió de les autoritats de suspendre les garanties constitucionals i impedir la publicació de la premsa anarquista: «La suspensió de las garantias constitucionals pel delicte comú comès al Liceu es una cobardía dels governants, imbuits de la por burguesa que veu enemics en la seva ombra porque está ja convensuda en son interior de que viu de l'injusticia».⁵⁵¹

Llunas i Pujals i els seus col·laboradors es negaven a considerar l'atemptat del Liceu un acte polític i una amenaça per a la Constitució i la seguretat de l'Estat, «delictes polítics dels que cometen muchas vegadas personas honradísimas, y dels que molts cops han servit pera escalar als primers llocs de la nació, com ho poden acreditar l'actual President del Consell de Ministres, en Martínez Campos, en Cánovas, en López Dominguez y tants y tants d'altros com s'han sublevat, mentre que lo del Liceo era un delicte comú que ningú pod justificar, defensar ni aplaudir». Més enllà de valoracions sobre el caràcter polític o ideològic de l'atemptat, Espanya mancava de legislació específica en matèria terrorista. No obstant, com a reacció als atemptats de 1893, les Corts van aprovar la Ley de 10 de julio de 1894, que pretenia respondre amb eficàcia al fenomen del terrorisme anarquista però que, ahora, regulava qüestions relatives a la premsa àcrata.⁵⁵² En concret, l'Article 6 establia que:

El que aun sin inducir directamente á otros á ejecutar cualesquiera de los delitos enumerados en los artículos anteriores, provocase de palabra, por escrito, por la imprenta, el grabado ú otro medio de publicación á la perpetración de dichos delitos, incurrirá en la pena señalada á los autores respectivos, si á la provocación hubiera seguido la perpetración, y en la inferior en un grado cuando no se realizase el delito.⁵⁵³

⁵⁵⁰ *Código penal de España: sancionado por S.M. en 19 de mayo de 1848 y reformado segun Real Decreto de 30 de junio de 1850*. Barcelona: Imprenta de D. Manuel Saurí, 1850. Els articles 167 i 174 són a les pp. 52-54.

⁵⁵¹ *La Tramontana*, 643 (11 de gener de 1895).

⁵⁵² Sobre la resposta governamental al desafiament, vegeu Ordás-González García, Luis Ángel Aparicio: *Enfrentamientos asimétricos. La respuesta del Estado Español frente a la primera oleada de terrorismo moderno (1880-1902)*. Boletín de Información (Ministerio de Defensa). N.º 322, 2011, pp. 112-150.

⁵⁵³ Ley de 10 de julio de 1894. Gaceta de Madrid, Any CCXXXIII, 192 (11 de juliol de 1894), pp. 155-156.

L'article 7 afirmava: «La apología de los delitos ó de los delincuentes penados por esta ley será castigada con presidio correccional». I el 8: «Las asociaciones en que de cualquier forma se facilite la comisión de los delitos comprendidos en esta ley, se reputarán ilícitas y serán disueltas, aplicándoles, en cuanto á su suspensión, lo dispuesto en la ley de Asociaciones». Per tant, la premsa anarquista quedava sotmesa, sota un govern liberal, a una pressió evident. Dos factors agreujarien la situació fins el punt de comportar la suspensió de la pràctica totalitat de la premsa àcrata: en primer lloc, el 17 de març de 1895 va dissoldre's el govern liberal presidit per Sagasta poc després de l'esclat de la Guerra de Cuba i de que grups de militars assaltessin les redaccions dels diaris *El Globo* i *El Resumen*.⁵⁵⁴ El 23 de març es constituïa un govern conservador, presidit per Antonio Cánovas del Castillo, a qui tocà fer-se càrrec no tan sols del problema colonial, sinó també de gestionar la crisi de l'atemptat del carrer de Canvis Nous (6 de juny de 1896), on una bomba matà dotze persones.

El 12 de juliol de 1896 es publicava per últim cop el gran periòdic anarquista català que encara funcionava, *La Tramontana*. Des d'aleshores, la premsa àcrata quedaria anul·lada fins el canvi de segle. Per dotar de justificació legal la persecució contra els periòdics que propugnaven idees anarquistes, el govern conservador va incloure un article específic a la nova llei contra el terrorisme àcrata, la Ley de 2 de septiembre de 1896.⁵⁵⁵ Ja no es tractava només de perseguir i suspendre els mitjans que defensessin la violència, sinó de clausurar tota la premsa que pregoneés idees obertament anarquistes. L'Article 4 evidencia la voluntat governamental de suprimir el teixit associatiu àcrata:

El Gobierno podrá suprimir los periódicos y centros anarquistas, y cerrar los establecimientos y lugares de recreo en donde los anarquistas se reúnan habitualmente para concertar sus planes ó verificar su propaganda. También podrá hacer salir del Reino á las personas que, de palabra ó por escrito, por la imprenta, grabado, ú otro medio de publicidad, propaguen ideas anarquistas ó formen parte de las Asociaciones comprendidas en el art. 8º de la ley de 10 de Julio de 1894.

⁵⁵⁴ Headrick, Daniel R.: *Ejército y política en España: 1866-1898*. Madrid: Editorial Tecnos, 1981, p. 251.

⁵⁵⁵ *Ley estableciendo la penalidad para los que atentaren contra las personas ó las cosas empleando sustancias ó aparatos explosivos*. Gaceta de Madrid, Any CCXXXV, 248 (4 de setembre de 1896), p. 825. El debat corresponent, previ a l'aprobació del projecte, és al Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Presidencia del Excmo. Sr. D. Alejandro Pidal y Mon. Sesión del viernes 21 de agosto de 1896.

En un principi, el radi d'acció de la llei quedà restringit als entorns de Barcelona i Madrid. Segons el Real Decreto de 16 de septiembre de 1896: «Las prescripciones de su art. 4.º sobre facultades gubernativas para la supresión de periódicos y centros anarquistas, y para el extrañamiento de los propagadores de ideas anarquistas y de los afiliados á asociaciones comprendidas en el art. 8.º de la ley de 10 Julio de 1894, sólo se aplicarán, por ahora, en las provincias de Madrid y Barcelona».⁵⁵⁶ Tanmateix, la mesura es feu extensiva a tot l'Estat després que un anarquista italià, Michele Angiolillo, assassinés Cánovas del Castillo, el 8 d'agost de 1897, en resposta a las penes de mort del Porcés de Montjuïc, en el qual es jutjà els presumptes autors de l'atemptat del carrer de Canvis Nous.⁵⁵⁷

El mateix 1897, el que fou governador civil de Barcelona l'any 1883, Manuel Gil Maestre, publicà a la *Revista Contemporánea* una sèrie d'articles sobre el fenomen de l'anarquisme, en particular a Catalunya, i emeté el següent judici sobre l'abast de la premsa àcrata i una resposta de l'autoritat civil que considerava tardana:

Todas estas publicaciones, resuelta y exclusivamente anarquistas las unas, socialistas las otras, pero patrocinando y dando cabida en sus columnas á las doctrinas anárquicas, desaparecidas las más de ellas por falta de elementos que las sostuvieran ó para refundirse en otras nuevas, ó suprimides algunas por disposiciones gubernativas ó judiciales, demuestran la extensión que alcanzó entre nosotros el anarquismo, la perseverancia con que ha llevado á efecto la propaganda, el error de los Gobiernos al mirar con indiferencia publicaciones antisociales y por lo tanto anti-jurídicas, que, poco á poco, pero sin interrupción, iban infiltrando perturbadoras y ponzoñosas doctrinas en el seno de las clases sociales más numerosas, apasionadas é impresionables, y menos instruídas (Gil Maestre, 1897: 250)

Maestre resumia alhora el destí inexorable de les publicacions anarquistes, no només a causa del setge policial, sinó també pel descrèdit dels atemptats:

⁵⁵⁶ *Real decreto dictando disposiciones relativas á la ley de 2 del actual sobre señalamiento de penas y sobre competencia de la jurisdicción militar para los delitos perpetrados con el empleo de sustancias explosivas*. Gaceta de Madrid, Any CCXXXV, 262 (18 de setembre de 1896), p. 1035.

⁵⁵⁷ *Real decreto relativo á las prescripciones de ley sobre facultades gubernativas para supresión de periódicos y centros anarquistas*. Gaceta de Madrid, Any CCXXXVI, 226 (14 d'agost de 1897), p. 591.

Murieron por falta de recursos, por no poder cubrir sus gastos, muchos de los periódicos del país, otros fueron suprimidos por las autoridades, que iban comprendiendo, aunque tarde, que la excitación á la guerra entre las clases sociales, que los ataques á la sociedad, que la invitación al crimen, que las diatribas dirigidas á la familia y á la patria constituían no el uso, sino el abuso de la libertad, y estaban comprendidas en las prescripciones del Código penal, se entorpeció la circulación de las publicaciones extranjeras, no fueron ya posibles las lecturas públicas, y solamente con no pocas precauciones llegaron algunos números y folletos á poder de los sectarios más resueltos (Gil Maestre, 1897: 254-255).

L'antic governador civil de Barcelona dibuixava, a finals del segle XIX, un panorama fúnebre per als periodistes i propagandistes àcrates: «Ahora saben perfectamente que su secta es ilegal, que las leyes la rechazan y castigan, que las autoridades les vigilan ó deben vigilarlos, que los centros propios semejan á ratoneras, que los sitios conocidos y á los que otros que no sean ellos puedan concurrir son peligrosos» (Gil Maestre, 1897: 506). No obstant, l'anarquisme sobrisqué i la premsa àcrata tornà a la línia de combat el 1901 amb *La Huelga General* de Ferrer i Guàrdia. El cas concret de *La Revista Blanca* ajuda a comprendre com fou possible la supervivència en un ambient de repressió generalitzada. La revista existí entre 1898 i 1905, i reaparegué de nou el 1923. Aleshores, els creadors de la publicació, Soledad Gustavo i Federico Urales, van publicar un article que en revelava els orígens.⁵⁵⁸

La parella d'anarquistes, segons explicaven a l'article, s'havia fet càrrec de la campanya en defensa dels presos del Procés de Montjuïc que duia a terme el diari republicà *El Progreso*, dirigit per Alejandro Lerroux.⁵⁵⁹ És a dir, la tasca prosseguí a través de publicacions que no eren anarquistes i, en termes generals, es va produir una aliança entre el moviment obrer i elements del republicanisme que, en certa mesura, aixoplugaren als anarquistes.⁵⁶⁰ Tanmateix, un gir dels

⁵⁵⁸ El origen de "La Revista Blanca". *La Revista Blanca*, Segona època, 1 (1 de juny de 1923), pp. 5-6.

⁵⁵⁹ El matrimoni havia patit la repressió en carn pròpia. Processats, van passar una temporada a presó que afectà particularment Urales. Segons explicaria a la seva autobiografia: "A mí, con la cárcel, se me agravó una enfermedad renal que padecía y que me obligaba a orinar a lo menos 50 veces al día y a estarme media hora delante del orinador, para no echar más que cuatro gotas". Urales, Federico: *Mi vida*, Vol. 2. Barcelona: Publ. de *La Revista Blanca*, 1932, p. 118.

⁵⁶⁰ A més d'*El Progreso* de Lerroux, van fer campanya en defenses dels encausats *El Socialista* i *El Nuevo Régimen* –setmanari de Pi i Margall–. Vegeu Pérez de la Dehesa, Rafael: *Los escritores españoles ante el proceso de Montjuich*, a Magis, Carlos H. (dir.): *Actas del III Congreso de la Asociación Internacional de*

republicans envers posicions moderades va convèncer Montseny i Mañé que era necessari posar en marxa un mitjà propi que els permetés continuar la campanya per a l'alliberament dels empresonats. La situació, però, no es mostrava especialment propícia: «Anunciada la aparición de *La Revista Blanca* se presentaron, para publicarla, varios obstáculos: uno, el hecho de existir aún una ley de represión contra el anarquismo; otro, el caso de vivir nosotros en Madrid de incógnito, porque estábamos expulsados de España».⁵⁶¹

En efecte, la Ley de 2 de septiembre de 1896, vigent per un període de tres anys, encara estava en vigor, i de fet seria prorrogada per un any adicional el 6 de setembre de 1899.⁵⁶² Per tant, el primer obstacle era trobar algú que actués com a director, és a dir, responsable legal, de la publicació: «El varón de la familia, por hallarse oficialmente fuera de España, no podía ser el director legal de *La Revista Blanca*, y por más que buscáramos no pudimos encontrar quien quisiera serlo». Per tant, va ser Soledad Gustavo qui se'n feu càrrec i es convertí així en la primera dona en dirigir una publicació periodística a Espanya. Les dones no gaudien aleshores de dret a vot, però la imprecisió legal permeté que Teresa Mañé fos acceptada com a responsable de *La Revista Blanca*:

¿Estaba facultada para dirigir periódicos en España una señora? Lo consultamos. No había precedentes. La ley no distinguía de sexos, pero las mujeres no tienen derechos políticos en nuestro país y dirigir un periódico era ejercer un derecho político.

Intentamos la suerte. Se presentó el oficio al Gobierno civil firmado por Teresa Mañé (Soledad Gustavo) en el que nuestra compañera se decía directora y propietaria de la naciente Revista. Nada se nos dijo en contra. Estaba salvado el primer obstáculo.⁵⁶³

Hispanistas: celebrado en México D.F. del 26-31 de agosto 1968. México D.F.: Asociación Internacional de Hispanistas. El Colegio de México, 1970, p. 691.

⁵⁶¹ Urales i Gustavo foren deportats d'Espanya a causa del procés de Montjuïc i es van exiliar a Anglaterra fins les acaballes de 1897. Vegeu Esenwein (1989: 202). El 16 de desembre de 1897, es publicà una *Real orden disponiendo que los individuos que fueron extrañados del Reino con motivo del atentado de la calle de los Cambios Nuevos de Barcelona queden en libertad de reintegrarse á España*. Gaceta de Madrid, Any CCXXXVI, 351 (17 de desembre de 1897), p. 863.

⁵⁶² *Real decreto acordando continúe rigiendo un año más la ley de 2 de Septiembre de 1896 sobre delitos cometidos por medio de sustancias ó aparatos explosivos*. Gaceta de Madrid, Any CCXXXVIII, 250 (7 de setembre de 1899), p. 894.

⁵⁶³ El origen de "La Revista Blanca". *La Revista Blanca*, 2ª Època, 1 (1 de juny de 1923), p. 5.

El principal problema, en qualsevol cas, era la naturalesa de la publicació. Els periòdics àcrates quedaven fora de la llei i, per tant, *La Revista Blanca* adoptà l'aparença d'una publicació més àmplia ideològicament: «Pedimos autorización de los interesados para publicar sus nombres en la lista de colaboradores y como estos nombres eran de grandes prestigios en las letras y en la filosofía española y eran, además, de sentido izquierdista, aunque no anarquista, ellos atenuaron nuestro radicalismo». Alhora, la parella conclouia: «Además, se podía, se puede y se podrá siempre escribir en libertario sin nombrar para nada la palabra». I, en efecte, la paraula «anarquía» no és present als noms i els subtítols de les noves publicacions de signe àcrata.⁵⁶⁴

El 3 i el 4 de desembre de 1900 es produí, al Congrés dels Diputats, un debat complex i summament interessant sobre a la proposta de llei del ministre de Gracia i Justicia, el conservador Francisco Javier González de Castejón y Elío, de prorrogar tres anys més la vigència de la Ley de 2 de septiembre de 1896. El ministre va afirmar: «El anarquismo continúa su criminal propaganda, se agita, trabaja en secreto y no cesa en su empeño, pretendiendo resolver los problemas sociales, no con afirmaciones dictadas por la razón que busca la verdad, ni con soluciones nacidas de una voluntad que ansía el bien, sino con la negación absoluta que su nombre envuelve, y sembrando el odio que aniquila y destruye».⁵⁶⁵

El primer dia de la sessió, el diputat republicà Gumersindo de Azcárate exposà el que li semblava la principal errada de la llei de 1896 respecte la de 1894: «aquella llei no perseguia la propaganda de las doctrinas anarquistas, y en la del 96 se castiga esta propaganda, se autoriza el cierre de los círculos en que se reunen los anarquistas, etc., etc., y de aquí la diferencia fundamental [...] no se hacía otra cosa sino aumentar este lamentable error tan generalizado de confundir las doctrinas anarquistas con la propaganda por el hecho, como si hubiera una relación lógica entre ellos, cuando aquélla es un accidente venido de fuera, que ninguna relación tiene con las doctrinas anarquistas».⁵⁶⁶ González de Castejón replicà que no pretenia «discutir el fondo de la doctrina en orden á lo que pudiera ser la anarquía como delito», però sentencià respecte els propagandistes: «¿No es verdad que representan un ataque al orden social

⁵⁶⁴ *Tierra y Libertad* arribà a anunciar-se al diari liberal *El Imparcial* com a «Diario antipolítico». *El Imparcial*, 13048 (31 de juliol de 1903).

⁵⁶⁵ *Real decreto poniendo en vigor la ley de 2 de Septiembre de 1896 sobre represión de los delitos cometidos por medio de explosivos*. *Gaceta de Madrid*, Any CCXXXIX, 327 (23 de novembre de 1900), p. 719.

⁵⁶⁶ *Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Presidencia del Excmo. Sr. D. Raimundo Fernández Villaverde*, N.º 12. Sesión del lunes 3 de diciembre de 1900, p. 246

establecido, y que en ese sentido producen una verdadera perturbación de derecho, que reclama, desde luego, el restablecimiento del principio del orden, que es á lo que acude la ley?».⁵⁶⁷

El segon dia arribà el torn de paraula de Francesc Pi i Margall. El veterà expresident de la Primera República Espanyola aprofundí, com el seu company de partit Azcárate, en les distincions entre les dues lleis contra el terrorisme anarquista: «En 1894 se dictó, como he dicho, por los liberales la primera ley; pero iba dirigida sólo contra los crímenes. Vosotros los conservadores la habéis extendido, además de los crímenes, al acto de defender y propagar el anarquismo. Esta es la gran violación del régimen democrático». Les crítiques del diputat republicà anaven dirigides, en concret, a l'Article 4 de la llei, «verdaderamente un artículo infame, porque por él queréis reservar la facultad de cerrar los centros, suprimir los periódicos de los anarquistas y llevar á los anarquistas fuera del reino por el solo hecho de que propaguen y defiendan sus ideas». I conclouia: «Vosotros tenéis una prensa numerosa; haced que esa prensa combata las ideas anarquistas; y dejad á los anarquistas, como á todos los demás, que propaguen sus ideas, mientras no cometan delitos».⁵⁶⁸

El diputat carlí Víctor Pradera adreçà una pregunta al ministre de Gracia y Justicia: «Según esta ley que presenta S. S. para que se prorrogue la aplicación de aquella á que se refiere, ¿podrán existir círculos anarquistas abiertos? ¿Podrán existir periódicos anarquistas en publicación?». El ministre respongué una vaguedat, per a la qual cosa Pradera preguntà de nou i afegí: «Dígame S. S. sí ó no. No entiendo más retóricas».⁵⁶⁹ El Ministre respongué: «toda manifestación anarquista en cuanto sea predicación ó aplicación de esta doctrina, y constituya por tal modo una amenaza al orden social existente, eso no se puede consentir». Pradera sentencià, aleshores: «si yo estuviera en ese banco yo diría: no permito los círculos anarquistas. Ya ve S. S. si es fácil decirlo; ¿no se atreve á decirlo S. S.? Pues S. S. sabrá por qué».⁵⁷⁰ Tot seguit, tingué lloc la votació i la proposta s'imposà per 135 vots a favor i 40 en contra.

Tot i les crítiques ferotges de Pi i Margall i l'entrada en vigor, altre cop, de la llei, la vaguetat del ministre podria considerar-se simptomàtica. El 28 de novembre de 1901, el dia

⁵⁶⁷ Ídem, pp. 247-248.

⁵⁶⁸ Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Presidencia del Excmo. Sr. D. Raimundo Fernández Villaverde, N.º 13. Sesión del martes 4 de diciembre de 1900, pp. 281-282.

⁵⁶⁹ Ídem, p. 287.

⁵⁷⁰ Ídem, p. 288.

anterior a la mort de Pi i Margall, el jove Ramiro de Maeztu signava, al diari *El Imparcial*, un article titulat *El ideal anarquista en España*, al qual exposava:

Asomémosnos á los escaparates de nuestras librerías. No se echa de menos ninguna de las obras capitales del anarquismo: «La conquista del pan», «Palabras de un rebelde» y «Memorias de un revolucionario», por Pedro Kropotkin; «Evolución y revolución», por Elíseo Reclus; «El dolor universal», por Sebastián Faure; «El dinero y el trabajo», por León Tolstoi; «Dios y el Estado», por Miguel Bakunin. Las que no aparecen: «La sociedad moribunda», por Juan Grave; «Psicología del anarquista», por A. Hamon; «Historia de la Commune», por Luisa Michel; «Filosofía de la anarquía», por Carlos Malato; se mostrarán muy en breve, si cumplen sus ofertas las casas editoriales que traducen y publican estos libros. Entre las obras de los anarquistas extranjeros se ostentan las de los españoles Teobaldo Nieva, Juan Montseny, Ramón Sempau, Fermín Salvoechea, Anselmo Lorenzo, Pedro Esteve [...]

Detrás de la falange libresca, aparece el ejército de los folletos, en cuya confección son maestros el francés Estiévant y el italiano Malatesta. Luego viene el enjambre de periódicos. Sólo en Madrid se han estado publicando tres semanarios anarquistas. En toda España pasa de la docena el número de periódicos libertarios. Alcanzan algunos de ellos una tirada de 12.000 números; vende el que menos 4.000 ejemplares. Tanto como los periódicos se propagan los libros. De «La conquista del pan», por Kropotkin, se han hecho en poco tiempo tres distintas traducciones, y el número de ejemplares colocados no bajará considerablemente de 20.000. Para dar idea de lo que esto significa basta citar el hecho de que hace muchos años ningún libro editado en España ha alcanzado tal éxito, con las únicas excepciones de «Electra», por Galdós, y de «¿Quo Vadis?» por Sienkiewicz. Algunas de esas obras anarquistas, como «La conquista del pan» y «El dolor universal» se han publicado además en el folletín de periódicos no libertarios.⁵⁷¹

L'article de Maeztu es publicava dues setmanes després del primer número de *La Huelga General*, dirigit, des de l'ombra, per Francesc Ferrer i Guàrdia. El periòdic va introduir a Espanya les teories del sindicalisme revolucionari amb un objectiu cabdal: provocar una vaga revolucionària. Els deu números que publicà entre el 15 de novembre de 1901 i el 15 de febrer de 1902 van tenir l'èxit desitjat: el 17 de febrer esclatava a Barcelona una vaga general que es va

⁵⁷¹ El Imparcial, Any XXXV, 12.442 (28 de novembre de 1901).

perllongar més d'una setmana i que es propagà a altres centres industrials catalans.⁵⁷² La resposta del Govern es concretà en la suspensió de garanties constitucionals a la província de Barcelona el 20 de febrer.⁵⁷³ La llei suspenia, entre d'altres, al primer paràgraf de l'Article 13 de la Constitució: «Todo español tiene derecho de emitir libremente sus ideas y opiniones, ya de palabra, ya por escrito, valiéndose de la imprenta ó de otro procedimiento semejante, sin sujeción á la censura previa».⁵⁷⁴

Fins el 23 de febrer no es tornà a publicar a Barcelona cap mitjà. El dia 21, la policia va registrar la redacció de *La Huelga General*. El diari *El Liberal* informava que: «En el registro que esta mañana practicó la policía en la redacción del periódico *La Huelga General*, los agentes se incautaron de muchos documentos, algunos de los cuales parece que tienen mucha importancia».⁵⁷⁵ La troballa no devia ser tan seriosa o, si més no, menys que l'aparició d'una bomba a la redacció d'*El Productor*. De tota manera, l'aparició de fulletons i proclames clandestins motivà que les autoritats suspenguessin un any la publicació de *La Huelga General*. També fou suspès, de manera temporal, el nou *El Productor*, de Leopoldo Bonafulla i Teresa Claramunt.⁵⁷⁶

En tornar a la normalitat relativa, l'equip de *La Huelga* es mostrava optimista: «consideramos [...] que la autoridad, comprendiendo en esa palabra desde el personaje más elevado hasta el más ínfimo corchete, hacen inconscientemente saludable propaganda antiautoritaria»; alhora, indicava que, tot i romandre entre reixes o sense poder publicar el setmanari, no havien estat ociosos: «Lo prueba nuestro trabajo “El Trabajador y la Huelga Revolucionaria”, publicado en *Revista Blanca* y reproducido en un folleto de gran tirada, y últimamente “El Proletariado Español ante el Mitin Republicano de Castellón”, inserto con calificación laudatoria en *Tierra y*

⁵⁷² Sobre la vaga de 1902, vegeu Duarte, Angel: *Entre el mito y la realidad. Barcelona, 1902*. Ayer, N.º 4, 1991, pp. 147-168. L'aliança entre els anarquistes i Lerroux revifà aleshores i el republicà radical va posar a disposició dels àcrates la imprenta d'*El Progreso*.

⁵⁷³ *Ley suspendiendo temporalmente en Barcelona y su provincia las garantías expresadas en los artículos 4º, 5º, 6º y 9º, y párrafos primero, segundo y tercero del 13 de la Constitución de la Monarquía*. Gaceta de Madrid, Any CCXLI, 51 (20 de febrer de 1902), p. 755.

⁵⁷⁴ *Constitución de la Monarquía española*. Gaceta de Madrid, Any CCXV, 184 (2 de juliol de 1876), p. 9.

⁵⁷⁵ *El Liberal*, 8171 (21 de febrer de 1902).

⁵⁷⁶ *La Vanguardia*, 7098 (23 de febrero de 1902).

Libertad». ⁵⁷⁷ Com a l'època prèvia, imperava entre els mitjans anarquistes, i obrers en general, un sentiment de solidaritat. ⁵⁷⁸

La Huelga General cessà la publicació de manera voluntària —«sus editores consideran cumplido el objeto que se propusieron y quieren dar nuevo curso á su actividad»— i encoratjà el suport a *Tierra y Libertad*. Alhora, es queixà de la manca de solidaritat de la premsa burgesa:

No puede extrañarnos que nuestras denuncias, la prisión de nuestro director ⁵⁷⁹ y la arbitrariedad desplegada contra nuestra publicación haya sido acogida con tan olímpica indiferencia por esa prensa que, lejos de ser un medio de ilustración de la opinión pública, no es sino un obstáculo, una desviación, opuestos al progreso popular con arte hipócrita para disfrazar el daño positivo con apariencias protectoras. ⁵⁸⁰

El 1904, el govern conservador que presidia Antoni Maura volgué posar de nou en vigor la legislació contra la propaganda anarquista amb una modificació del *Proyecto de ley de 10 de Julio de 1894*. El Reial decret que autorizava el ministre de Gràcia i Justícia, Joaquín Sánchez de Toca, a presentar el projecte a les Corts, concretava que «por notarse las deficiencias, no en la severidad, sino en la comprensión de sus preceptos, no propone que se restablezca la otra ley que con carácter temporal se puso en vigor en 2 de Septiembre de 1896». ⁵⁸¹ El projecte enduria diversos aspectes de la llei de 1894 en matèria de premsa, però no deixava completament fora de la llei les publicacions anarquistes. De qualsevol manera, el govern de Maura es trobava a la corda fluixa; va caure el 16 de desembre, i el nou executiu, presidit per Marcelo Azcárraga

⁵⁷⁷ *La Huelga General*, 11 (s. d., 1903).

⁵⁷⁸ L'excepció la constitueix el setmanari republicà i anticlerical *El Motín*, de José Nakens (1841-1926). Per bé que en moments puntuals s'apropà als anarquistes, posteriorment canvià radicalment de postura. El 1907 l'anarquista peruà Manuel González Prada (1844-1918) sentenciava: «si hubo en España un enemigo de los anarquistas, ese enemigo fue Nakens. Por largo tiempo mantuvo en las columnas de *El Motín* una sección especialmente destinada a combatirles, y guerra tan encarnizada les hizo que, si mal no recordamos, llegó a sostener una enormidad: que los anarquistas eran agentes o colaboradores de los jesuitas». *Los Parias*, 38 (octubre de 1907).

⁵⁷⁹ Ignasi Clarià, que a més resultà ferit de gravetat durant els aldarulls (Avilés Farré, 2006: 129).

⁵⁸⁰ *La Huelga General*, 21 (20 de juny de 1903).

⁵⁸¹ *Real decreto autorizando al Ministro de Gracia y Justicia para que presente á las Cortes el adjunto proyecto de ley de 10 de Julio de 1894 sobre represión de los atentados para los que se utilizan sustancias ó aparatos explosivos*. *Gaceta de Madrid*, Any CCXLIII, 331 (28 de novembre de 1904), p. 693.

Palmero, no presentà a debat projecte, raó per la qual no es produí cap enduriment de la persecució de la premsa obrera.

A la nova etapa, la repressió minvà i el discurs àcrata es va combatre, com demanava Pi i Margall, més a través de la premsa que no pas dels jutjats. Tot i això, les publicacions anarquistes van trobar-se diversos cops en situacions compromeses. En comparèixer davant l'Audiència de Madrid el 1907 durant el judici sobre l'atemptat de Mateo Morral contra Alfons XIII, Federico Urales admetia «que ha sido procesado por el delito de imprenta, sin que le haya sido impuesta pena alguna».⁵⁸² Un cop van imputar-li delictes relacionats amb els atacs a la Corona: un número de *Tierra y Libertad*, quan depenia de *La Revista Blanca*, fou denunciat «por publicar un dibujo en el que incita al regicidio y se hace la apología de este crimen», notificava el diari conservador *La Dinastía*.⁵⁸³

A Barcelona, *Tierra y Libertad* hi trobà un ambient més propici, o més permissiu, que a Madrid. No obstant, no es va veure lliure de problemes. El 24 de gener de 1907 informava: «El número 9 de *Tierra y Libertad*, correspondiente al 10 del corriente, ha tenido el alto é inmerecido honor de ser denunciado. El fiscal ha visto –buena vista tiene– o creído ver que, en el primer artículo “Los cobardes” se hace apología de un delito».⁵⁸⁴ Poc després, l'equip lamentaria:

La autoridad [...] faltando a sus leyes en las cuales está clara y terminantemente consignada la perfecta legalidad de nuestras ideas y de la propaganda de las mismas; que le daña é irrita la luz que sale de nuestros libros, folletos y periódicos y no tiene valor para ordenar la supresión de los mismos [...] faculta al último de los polizontes para que su interesada y mal intencionada palabra en forma de traidora y mentida delación, baste para conducirnos á la celda que los que nos mandan conducir y los que nos conducen debieran ocupar.⁵⁸⁵

Els primers anys de *Tierra y Libertad* a Barcelona van coincidir amb un període especialment intens dels atemptats amb bomba, fruit en part de l'activitat de grupuscles i personatges

⁵⁸² *Causa contra Mateo Morral, Francisco Ferrer, José Nakens, Pedro Mayoral, Aquilino Martínez, Isidro Ibarra, Bernardo Mata y Concepción Pérez Cuesta, 1906-1909*, Vol. II. Madrid: Sucesores de J. A. García, 1911, p. 384.

⁵⁸³ *La Dinastía*, 8000 (10 d'agost de 1903).

⁵⁸⁴ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 10 (24 de gener de 1907).

⁵⁸⁵ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 12 (14 de febrero de 1907).

aïllats –com l’escultor anarquista Joaquim Miquel Artal, que atemptà contra la vida de qui aleshores era president del Consell de Ministres, el conservador Antoni Maura–, i, en part, de Joan Rull i Queraltó, un confident de la policia que començà a exigir diners a canvi d’aturar els atacs i que acabà executat a la Presó Model el 8 d’agost de 1908.⁵⁸⁶ Els atemptats van assolir, en aquells anys, una regularitat inèdita:

Els anys 1906, 1907 i 1908 les bombes no paren d’esclatar a Barcelona. Les més importants del 1906: el 13 de febrer, al Pla de la Boqueria; 13 de maig, al Camp de l’Arpa; el 23 de juny, al Torrent de la Guineu; el 31 de juliol, al carrer de l’Hospital (davant la casa número 93); el 24 de desembre, una altra a la Rambla de les Flors (al portal de la casa número 7).

1907: 20 de gener, a l’escala de la casa número 1 de la Rambla de Canaletes; 23 de gener, petard al passatge Mercader; 27 del mateix mes, dues bombes al número 30 de la Rambla de Sant Josep; 10 de març, dues bombes, una a la Portaferriça i una altra a la plaça del Bonsuccés; 13 de març, una granada explosiva a les Tres Voltes; 8 d’abril, tres bombes, una a la Boqueria, amb nombroses víctimes, i dues al Saló de Sant Joan.⁵⁸⁷

La incapacitat policial per posar fre als atacs provocà una crisi al govern d’Antoni Maura, que reaccionà amb la suspensió de garanties constitucionals a les províncies de Barcelona i Girona⁵⁸⁸ i la posada en marxa d’un projecte de llei que revisava i ampliava la *Ley de 10 de julio de 1894 sobre atentados por medio de explosivos*.⁵⁸⁹ El projecte agregava un quinzè article a la llei que facultava una junta constituïda pel governador civil, l’autoritat militar, el president i el fiscal de l’audiència territorial –o provincial, en cas necessari–, i l’alcalde de la capital de la província per «suprimir los periódicos y Centros y cerrar los establecimientos y lugares de reunión en los cuales se concierten los planes terroristas o se verifique su propaganda».

⁵⁸⁶ Dalmau i Ribalta, Antoni: *La oleada de violencia en la Barcelona de 1904-1908*. Ayer, N.º 85, *La Historia Contemporánea en Andalucía: nuevas perspectivas* (2012), pp. 157-173.

⁵⁸⁷ Planes i Martí, Josep Mª: *Els Gàngsters de Barcelona*. Barcelona: Proa, 2002, p. 74.

⁵⁸⁸ *Real decreto suspendiendo en las provincias de Barcelona y Gerona las garantías á que se refieren los artículos 4.º, 5.º, 6.º y 9.º de la Constitución de la Monarquía*. Diario de las Sesiones de Cortes. Congreso de los Diputados. Apéndice 29.º al Núm 131 (1 de gener de 1908).

⁵⁸⁹ *Proyecto de ley aprobado definitivamente adicionando la de 10 de Julio de 1894 sobre atentados por medio de explosivos*. Diario de las Sesiones de Cortes. Senado. Apéndice 3.º al N.º. 206 (5 de maig de 1908).

Un cop publicat, el projecte suscità immediatament un rebuig generalitzat entre la majoria de sectors polítics espanyols (els socialistes i republicans, per descomptat, però també els liberals i, fins i tot, alguns conservadors) i, en especial, entre la premsa. La raó fou la modificació de l'article 7, al qual s'afegien dos paràgrafs:

La publicación de noticias maliciosamente falsas relativas a los delitos comprendidos en esta ley que se cometan en el territorio y durante el tiempo que señalare el Gobierno, según el art. 15, o a las personas inculpadas o procesos incoados por tales delitos, será castigada con la pena de arresto mayor en su grado máximo a prisión correccional en su grado mínimo.

La publicación de noticias no oficiales, aunque carezcan del carácter marcado en el párrafo anterior, relativas a los delitos, personas y procesos a que se refiere dicho párrafo, será castigada con la pena de arresto mayor en sus grados mínimo y medio.

L'evident pretensió governamental de restringir el flux d'informació relativa als atemptats condemnà el projecte de llei al fracàs. Abans que la comissió del Senat que havia d'emetre un dictamen sobre la qüestió s'arribés a pronunciar, tres ex presidents del Consell de Ministres —el general José López Domínguez, Segismundo Moret i Eugenio Montero Ríos—, el diari *ABC* i l'ajuntament de Barcelona havien expressat el seu rebuig total de la proposta.⁵⁹⁰ El projecte de llei fou retirat i la suspensió de garanties constitucionals s'aixecà l'1 de juny. El 20 de febrer, la redacció de *Tierra y Libertad* exposava, a l'editorial, que «vivimos en un medio asfixiante. A las causas legales, económicas y políticas que en general esclavizan al trabajador han de unirse en la actualidad la arbitrariedad gubernativa, la torpeza policiaca, el engaño político y, lo que es más sensible, la credulidad obrera».⁵⁹¹ En realitat, però, la suspensió de garanties i la dèria del govern de Maura per restringir la circulació de notícies no van impedir que el setmanari seguís publicant-se entre gener i juny de 1908.

El principal problema de *Tierra y Libertad* en els anys inicials no fou la censura, sinó la insuficiència crònica de fons, que impedí sovint la publicació regular del setmanari. La vertadera persecució es desencadenà amb la Setmana Tràgica. El dia següent de l'esclat dels aldarulls, van

⁵⁹⁰ Romero Maura, Joaquín: *El terrorismo en Barcelona y su impacto en la política, a La romana del diablo: ensayos sobre la violencia política en España, 1900-1950*. Madrid: Marcial Pons, 2000, pp. 76-77.

⁵⁹¹ *Tierra y Libertad*, 2ª Època, 48 (20 de febrero de 1908).

quedar en suspens las garantías constitucionales a las provincias de Barcelona, Tarragona i Girona,⁵⁹² i, de manera gairebé simultània, a tot el territori espanyol.⁵⁹³ Per enèsim cop quedava sense vigor el primer paràgraf de l'article 13 de la Carta Magna, que garantia a la ciutadania el dret de «emitir libremente sus ideas y opiniones, ya de palabra, ya por escrito, valiéndose de la imprenta ó de otro procedimiento semejante, sin sujeción á la censura prévia».

L'equip de *Tierra y Libertad* acabà dissolt o refugiat a Niça, on va publicar tres números abans que s'evaporesin els fons disponibles. Al primer número l'equip comentava: «La prensa española se queja de que el gobierno le ha puesto una “mordaza”. ¡Pobre prensa burguesa! No te dejan berrear á tu gusto. En sus informaciones antes mentía y ahora no dice nada. Pues entre las sandeces y mentiras ó su actual silencio preferimos lo último. Y así, que siga con su mordaza... ó bozal. Nosotros abrimos una suscripción para comprarle una cadena ¿Hace?».⁵⁹⁴ La crítica feia referència a la protesta conjunta que la premsa elevà al Govern a causa de les restriccions imposades. La iniciativa partí de la premsa de Madrid. Segons *El Año político*, anuari escrit pel liberal moderat Fernando Soldevilla (1854-1931), el 15 de setembre:

Creyó la mayor parte de la prensa que se ejercía, por parte del Gobierno, la censura de un modo exagerado, y que eran vejatorias las formas que usaba el Ministro de la Gobernación, Sr. La Cierva, para poner en práctica esta censura, por lo cual los que se sintieron lastimados creyeron llegado el momento de exteriorizar su disgusto.

Al efecto, en la Asociación de la Prensa se celebró una numerosa reunión de directores de periódicos, en la que estuvieron representados *El Imparcial*, *La Correspondencia de España*, *El Liberal*, *El Correo*, *ABC*, *El Diario Universal*, *La Prensa*, *El Nacional*, *Heraldo de Madrid*, *El País*, *España Nueva*, *El Globo* y *El Mundo*.

⁵⁹² *Real decreto suspendiendo las garantías expresadas en los artículos 4.º, 5.º, 6.º y 9.º, y párrafos 1.º, 2.º y 3.º del artículo 13 de la Constitución en las provincias de Barcelona, Gerona y Tarragona*. Gaceta de Madrid, Any CCXLVIII, 209 (28 de juliol de 1909), p. 231.

⁵⁹³ *Real decreto haciendo extensivas a las demás provincias del Reino la suspensión temporal de garantías constitucionales, acordada para las provincias de Barcelona, Gerona y Tarragona*. Gaceta de Madrid, Any CCXLVIII, suplemento al Núm. 209 (28 de juliol de 1909).

⁵⁹⁴ *Tierra y Libertad*, 4ª Època, 1 (2 d'octubre de 1909).

En esta reunión se acordó consignar y publicar una protesta contra la conducta del Gobierno, nombrando una Comisión que hiciera presente esta protesta al Rey, y enviar comisionados a las provincias para obtener el apoyo de los periódicos que en aquéllas se publican.⁵⁹⁵

Als diaris madrilenys van adherir-se'n d'altres províncies, però no de Barcelona «por no ponerse de acuerdo entre si sus representantes y, además, por ser la protesta iniciada en Madrid».⁵⁹⁶ Tanmateix, els representants de la premsa de la capital van aconseguir que Alfons XIII els rebés a Sant Sebastià i que el propi Fernando Soldevilla llegís davant el rey un manifest que assegurava el patriotisme dels diaris sotsignants però que es queixava: «Se nos prohíbe la publicación de noticias y comentarios, sin que ni los preceptos de la ley ni la salud pública lo justifiquen. Y las órdenes prohibitivas no van revestidas de las formas propias de los acuerdos oficiales ni traen garantía de autenticidad».

La protesta era suau en comparació amb la indignació dels directors dels diaris, incloïa una lloa al monarca i a l'Exèrcit, i assenyalava que «Si la defensa de la Nación y las necesidades del orden público lo exigieren, establézcase la previa censura, que, en todo caso, sería preferible al actual sistema, con el que se hiere la dignidad del escritor público».⁵⁹⁷ No sobta, per tant, el sarcasme que trasllueix la nota de *Tierra y Libertad*, part dels redactors del qual havien hagut de fugir a l'estranger. A l'hora de la veritat, el sistema que s'imposà, com demanaven els directors de la premsa de Madrid, fou la censura prèvia. L'anarquista Adolfo Bueso (1889-1979), que des dels nou anys treballava a Barcelona com a tipògraf i que col·laborà amb diversos mitjans anarcosindicalistes, el descriví en els següents termes:

Se efectuaba de una manera harto peregrina y primitiva. En las imprentas se sacaban pruebas dobles de todo lo que salía de las linotipias, y tales pruebas eran enviadas, por medio de un hombre en bicicleta, a las oficinas de censura establecidas en el Gobierno Civil. Allí había una colección de pobres hombres, ya maduros, desplazados de otras oficinas estatales que se encargaban de censurar las galeradas.⁵⁹⁸

⁵⁹⁵ El Año político, 1909, p. 317.

⁵⁹⁶ El Año político, 1909, p. 319.

⁵⁹⁷ El Año político, 1909, pp. 320-321.

⁵⁹⁸ Bueso García, Adolfo: *Recuerdos de un cenetista: de la Semana Trágica (1909) a la Segunda República (1931)*, Vol. 1. Barcelona: Editorial Ariel, p. 118.

L'aplicació de la censura prèvia, en èpoques de suspensió de garanties, afectaria tota la premsa. Els mitjans anarquistes, ara bé, es veien sotmesos a una pressió superior. El setembre de 1896, poc després de l'aprovació de la llei que proscrivia l'anarquisme, s'havia format un cos de policia especial per a la prevenció dels delictes amb bomba i la persecució dels anarquistes perillosos. El cos, aleshores, tenia dues divisions, una a Madrid, amb un cap militar, un sotscap i onze agents, i l'altra –la principal– a Barcelona, amb un cap, un sotscap i vint-i-tres agents.⁵⁹⁹ La xarxa policial de vigilància i seguiment, en realitat, era força més extensa. L'anarquista Eduardo Gilimón, nascut a Espanya però format a l'Argentina, en deixà constància.

En arribar a Barcelona, deportat des de Buenos Aires, Gilimón feu una visita a la redacció de *Tierra y Libertad*, que ja tornava a publicar-se, passat el tràngol de la Setmana Tràgica i l'exili a Niça, i la trobà ocupada per la policia, que havia anat a segrestar-hi un fulletó antimilitarista. Gilimón fou conduït a les oficines de la policia, on «se me somete a una identificación escrupulosísima, empleando el sistema dactiloscópico y el antropométrico de Bertillón». Segons explica l'argentí (Gilimón, 2011: 116):

La policía barcelonesa tenía ya antecedentes relativos a mi actuación en la Argentina y a mi expulsión, y después de un breve interrogatorio y de afirmarme que *ni estoy vedado, ni he estado detenido* y de decirme que la policía española y el gobierno nacional no usaban procedimientos tan brutales como el gobierno y la policía argentina, me dejan marchar a donde quiera. Solamente que desde entonces voy seguido a todas horas del día y de noche por un empleado de policía. Son cuatro hombres los que han sido destinados a ese espionaje, los cuales se relevan entre sí cada seis horas. Y cuando duermo, sé que allá frente a la puerta de mi domicilio monta guardia un *perro*. No deja de molestarme el verme seguido en todo momento, pero por fin me acostumbro a aquel ridículo espionaje y hago caso omiso de él.

Després de la Setmana Tràgica, la premsa anarquista va funcionar de manera regular i sense greus entrebancs fins la vaga de La Canadenc, el febrer de 1919. L'època del terrorisme i la dèria associada havia passat i els àcrates havien tornat a l'esfera pública a través de la lluita

⁵⁹⁹ *Real decreto autorizando al Presidente del Consejo de Ministros para disponer de un crédito con destino á la organización de un Cuerpo de Policía judicial*. Gaceta de Madrid, Any CCXXXV, 264 (20 de setembre de 1896), p. 1056.

sindical. Excepte en moments molt puntuals (les diverses vagues), les autoritats no van aplicar un règim de censura estricta als mitjans anarquistes. La principal prevenció pública respecte de la premsa s'havia concretat, després del desastre del 98 i la pèrdua de Cuba i les Filipines, en la protecció de l'honor de la nació i de l'Exèrcit. L'obra legislativa al respecte fou la *Ley de Jurisdicciones*, vigent entre 1906 i 1931, que va crear els delictes d'ultratge a la Nació i d'injúries contra l'Exèrcit.⁶⁰⁰

⁶⁰⁰ *Real orden relativa á la aplicación de la ley de los delitos contra la patria y el Ejército*. Gaceta de Madrid, Any CCXLV, 114 (24 d'abril de 1906), pp. 317-318.

8. La imatge anarquista

El gravat és un element recurrent a la premsa àcrata catalana de finals del segle XIX i principis del XX, en la qual desenvolupava un rol evident. Segons Enric Olivé i Serret: «La imagen ha actuado como sustitutivo de la palabra escrita en un medio cultural mayoritariamente analfabeto y ha representado un singular papel en la formación y consolidación de la conciencia de clase del proletariado español».⁶⁰¹ Disposem de dades acurades sobre l'abast de l'alfabetització entre la població catalana el 1887: a la província de Barcelona hi havia un 57,2% d'analfabetisme; a la de Girona, un 67,03%; a la de Lleida, un 63,79%, i a la de Tarragona un 71,64%. Als principals centres industrials de Catalunya, Barcelona i Sabadell, la xifra d'il·letrats abastava un 42,58% i un 54,11%, respectivament, de la població.⁶⁰²

L'analfabetisme era en particular elevat entre les dones i les classes populars. La manera com els periòdics anarquistes –i obrers en general– arribaven el públic, era molt sovint deutora de la literatura popular: un únic lector llegia en veu alta a un grup de persones que s'hi congregaven al voltant. Ramiro de Maeztu en va fer una descripció detallista a *El Imparcial* el 1901: «El firmante de este artículo ha presenciado la lectura de *La conquista del pan* en una casa obrera. En un cuarto que alumbraba únicamente una vela, se reunían todas las noches del invierno hasta 14 obreros. Leían unos a otros, trabajosamente escuchando; cuando el lector hacía el punto, sólo el chisporroteo de la vela interrumpía el silencio» (Litvak, 1990: 261).

La lectura col·lectiva, fos en llars, ateneus obrers o, fins i tot, en fàbriques, no era l'única via a través de la qual els periòdics anarquistes arribaven al públic il·letrat. La imatge era un poderós element suplementari. En donava fe Benito Pérez Galdós quan, l'any 1924, exclamava a la revista *Crónica Poligráfica*: «Me propongo ensalzar la crónica gráfica porque en un país donde la proporción de analfabetos es desconsoladora, constituye el grabado un importantísimo elemento cultural y pedagógico de incomparable valor. ¿Quién de vosotros no habrá tenido ocasión de observar al infeliz obrero o al rústico, fatigados al fin de la jornada, buscando en las revistas

⁶⁰¹ Olivé i Serret, Enric: *La pedagogía obrerista de la imagen*. Barcelona: José J. de Olañeta, 1978, p. 5.

⁶⁰² Dades de Monés i Pujol-Busquets, Jordi: *Algunes reflexions sobre l'analfabetisme a finals del segle XIX, a Actes de les IV Jornades d'Història de l'Educació als Països Catalans*. Tarragona: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, 1987, p. 124.

gráficas su medio de comunicación con el mundo?».⁶⁰³ Nou anys abans, el 1915, Manuel Bueno Bengoechea había afirmat, a la revista *La Esfera*, que «si se promoviese un plebiscito para indagar las causas probables de la difusión de la prensa en estos últimos años, comprobaríamos fácilmente que el lector había cedido, en la mayoría de los casos, para aficionarse á este ó el otro periódico, á un estímulo, que no por ser pueril es desdeñable como iniciación en la cultura: la curiosidad visual».⁶⁰⁴

La imatge fou cabdal en la definició de la premsa contemporània. Segons Espinet i Treserras (1999: 34): «Mitjançant els gravats primerament i després les fotografies, va començar a transformar-se en un mitjà de comunicació que ja no circulava només entre les minories, sinó que també proporcionava referències a les majories, un mitjà d'expressió de les tensions que es produïen entre els diferents grups socials».

La imatge és una part essencial d'algunes publicacions àcrates (*La Tramontana, Salud y Fuerza*), és present en altres de forma recurrent (*Solidaridad Obrera*) o ocasional (*Tierra y Libertad, La Huelga General*). En la majoria dels casos es tracta de caricatures o de vinyetes de lectura política, tot i que també hi podem veure il·lustracions i fotogravats didàctics. Els anarquistes van desenvolupar teories de l'art referents al teatre, la literatura i la pintura.⁶⁰⁵ També van adoptar posicionaments coherents respecte la caricatura. L'enunciava *La Huelga General* el 1901 en un text que duia per títol *A los dibujantes* i que cercava col·laboradors:

La burguesía monopoliza el arte, pero como todo lo que aquella toca lo contamina, el arte, si no se emancipa á tiempo, corre peligro de prostituirse por completo como ya lo está en parte.

Por lo que al dibujo se refiere, muy distante en España del gran arte social tan floreciente en otras naciones, hay el de reclamo y el pornográfico, el patriótico, el frívolo, el inútil y aún el perjudicial, pero el arte que acusa, que inspira, que redime, que da el rico remordimientos de la usurpación, al hombre de nobles sentimientos la idea del sacrificio y al sumido en el abismo de

⁶⁰³ Pérez Galdós, Benito: *Elogio verbal de la información gráfica. Crónica Poligráfica*, 1924. Citat a Sauté, Enric: *El diseño gráfico en España. Historia de una forma comunicativa nueva*. Madrid: Alianza, 1997, p. 354.

⁶⁰⁴ Bueno, Manuel: *De la vida que pasa: la prensa gráfica*, *La Esfera*, 55 (16 de gener de 1915).

⁶⁰⁵ Vegeu, sobre el tema, Litvak, Lily: *La Mirada Roja: Estética y Arte Del Anarquismo Español (1880-1913)*. Barcelona: Ediciones del Serbal, 1988, i VV.AA.: *Pensamiento y estética anarquista. Análisis y documentación. Selección de textos de Federico Urales*. Madrid: Anthropos, 1988.

la explotación la fe y el consuelo de un porvenir feliz, si existe no lo vemos; es necesario prodigarle mucho más ó crearle con toda la vitalidad necesaria.⁶⁰⁶

La caricatura anarquista adquiria, per tant, una doble funció: per un costat, denunciar la situació de sotmetiment i sofriment de la classe treballadora per tal de contribuir a la mobilització dels obrers; per l'altre, amb idèntic propòsit, la de plasmar una realitat alternativa, un futur utòpic contraposat al present d'injustícia. L'art per l'art no hi tenia cabuda, als periòdics i revistes àcrates. Tal i com expressava *Salud y Fuerza*: «Advertimos á los dibujantes, que los trabajos que nos remitan han de expresar una idea si desean que tengan cabida en *Salud y Fuerza*».⁶⁰⁷ Alhora, però, també era habitual a la premsa àcrata el gènere «joco-serio», que inicialment sorgeix com a forma escrita però que, aviat, es trasllada a la imatge, on «los políticos se convertirán en muñecos y como muñecos los representarán los ilustradores [...] Teatral y bufa será su actuación, como teatral y bufa será la idea que del país se formen, y sólo algunas imágenes simbólicas –el pueblo, la república, la libertad... – mantendrán una apariencia noble. Todo lo demás será ridiculizado».⁶⁰⁸

El setmanari satíric *La Tramontana* és el mitjà on la imatge resultà de major importància. Hi van col·laborar nombrosos artistes, com Pedro Eriz Mendizábal, Alexandre de Riquer i Inglada, Jaume Pahissa, Eudald Canibell i Masbernat, Manuel Gràcia i Manuel Moliné i Muns, il·lustradors professionals que treballaven per a diverses revistes o editorials –Pahissa era habitual a *La Il·lustració Catalana* i *L'Esquella de la Torratxa*; Moliné treballà també per a *La Campana de Gràcia*, *La Mosca Roja*, *La Flaca*, *Un Tros de Paper* i altres setmanaris.⁶⁰⁹ L'únic dels dibuixants esmentats que es pronuncià obertament com a anarquista és el destacat tipògraf Canibell. No era habitual que il·lustradors empleats en diversos mitjans adoptessin un compromís polític manifest envers una ideologia determinada, i per tant no sorprèn que *La Huelga General* i *Salud y Fuerza* haguessin de fer crides a la recerca d'il·lustradors.

⁶⁰⁶ *La Huelga General*, 3 (5 de desembre de 1901).

⁶⁰⁷ *Salud y Fuerza*, 6 (octubre de 1903).

⁶⁰⁸ Pijoán, José; Carrete Parrondo, Juan; Fontbona, Francesc; Bozal, Valeriano; Vega González, Jesusa: *El Grabado en España: Siglos XIX y XX. Summa Artis. Historia general del arte*, Vol. 32. Madrid: Espasa-Calpe, 1987, p. 321.

⁶⁰⁹ Castillo, Montserrat: *Grans il·lustradors catalans del llibre per a infants (1905-1939)*. Barcelona: Biblioteca de Catalunya, 1997, p. 29.

L'aproximació a l'art gràfic, segons les teories d'Erwin Panofsky, es pot dur a termes per dues vies: la iconològica, relativa al context històric, social, econòmic i estètic en el qual va crear-se l'obra en qüestió, i la iconogràfica, que fa referència a la forma externa de l'obra.⁶¹⁰ La recerca desenvolupada a les properes pàgines s'ajustarà a la primera de les dues. Interessa, bàsicament, determinar quina visió de la realitat, quines inquietuds, quins anhels, transmeten les caricatures de la premsa anarquista catalana. A partir de l'enunciació prèvia de *La Huelga General* sobre les funcions del dibuix, podem establir tres categories principals: la identificació i condemna moral dels enemics del poble, la denúncia del patiment i la lloa de la dignitat dels treballadors, i la concepció d'un futur, utòpic o no.

Els enemics del poble

La premsa anarquista identificava els enemics de classe del proletariat en la burgesia, el clergat i els militars, estaments que els gravats mostren a través de personificacions en figures de perfils característics. L'establiment d'un patró comú configurarà una simbologia que el lector podia assumir amb facilitat. Alhora, les teories literàries i sociològiques de l'època emfatitzaven la correspondència entre l'aparença física i la naturalesa moral. Segons Lily Litvak (1981: 52): «El carácter, la conducta, la ética, las ideas sociales, se presentan en figuras esquematizadas y absolutas; en estereotipos que son partes fundamentales del equipo simbólico anarquista para ordenar la realidad [...]. La exageración, externalidad y ausencia de psicología en los estereotipos resume, simbólicamente, las estructuras humanas y sociales de la realidad y constituye un lenguaje, una red de signos que el lector descifra».

La figura més recurrent és la del burgès, a qui es representava com un home gras, vestit d'etiqueta –amb jaqueta, armilla i barret de copa– i fumant un cigar. La forma externa dels personatges els caracteritza com a degenerats i caiguts en els vicis de la golafreria i el tabaquisme (figura 5).⁶¹¹ Alhora, els burgesos apareixen molt sovint en contraposició a la classe treballadora, bé com a explotadors avariciosos, improductius i ganduls o bé com a beneficiaris de la credulitat

⁶¹⁰ Panofsky, Erwin: *Iconografía e iconología: introducción al estudio del arte*, a *El significado en las artes visuales*. Madrid: Alianza, 1979, pp. 45-75.

⁶¹¹ “El proletariado militante [...] predicaba una austera moral, eliminaba necesidades materiales y con fervor revolucionario despreciaba a una burguesía indiferente, codiciosa e hipócrita. Era ascético y puritano, trataba de suprimir el alcohol, e incluso el tabaco y el café”. Litvak, Lily: *El cuento anarquista (1880-1911): antología*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, 2003, p. 38.

popular. El discurs preconitza la idea de la degeneració aleshores de moda als cercles intel·lectuals.⁶¹² «Los líderes obreros [...] apuntaban a que la explotación de los trabajadores, la riqueza, la holgazanería, la frivolidad, etc, eran rasgos definitorios de la degeneración burguesa».⁶¹³

En ocasions, la deformació de la figura de l'exploitador arriba fins l'extrem d'assimilar-lo a un porc (figura 6), de manera que es crea una doble antítesi respecte els treballadors, a qui es representa sense cap deformació –i, per tant, moralment íntegres– i en actitud oposada a la del burgès –treball versus ociositat–. A la caricatura política del segle XIX era habitual que la persona o col·lectiu a qui es volia vilipendiar assumís la fesomia d'un animal en qui el caricaturista hi veia certa relació o paral·lelisme. De nou, es tractava d'una referència a la teoria de la degeneració: «Esta comparación hombre-animal es una manifestación del principio de degradación en la caricatura: será el hombre el que se convierte en bestia al abandonarse a su declive».⁶¹⁴

Malgrat l'evident definició d'uns patrons comuns, però, la morfologia del burgès no era immutable. De vegades adoptava una aparença efeminada (figura 7), herència, segons destacats teòrics anarquistes de l'època, de la vida de luxuria i ociositat pròpia dels seus progenitors. Segons Ricardo Mella: «Los hijos de los acomodados burgueses que se enriquecen con el envenenamiento y el latrocinio, que hacen de la estafa, del agio y del fraude medio legal y corriente de existencia, nacerán acaso un tanto afeminados, algo lechuguinos».⁶¹⁵

Sovint, la figura del burgès s'assimilava a la del polític professional, únic beneficiari, des del punt de vista àcrata, de l'establiment definitiu del sugrafi universal masculí el 1890. La caricatura anarquista denunciava de forma recurrent el frau electoral i definia una fesomia distintiva per als representats de la política burgesa. Les figures més anatemitzades a *La Tramontana* eren les dues personalitats més destacades del règim de la Restauració, el conservador Antonio Cánovas del Castillo i el liberal Práxedes Mateo Sagasta, seguides de l'alcalde de Barcelona, Francesc de Paula Rius i Taulet. Els trets distintius del primer eren el mostatxo i els pinçanàs; el segon es caracteritzava pel volum del nas, els llavis i el tupé; i Rius i Taulet, per les patilles, que arribaven

⁶¹² Degeneració que s'expressava, també, a través de la creació literària. Vegeu el fragment del *relat Durante la "Sonata"*, publicat a la *Natura*, reproduït a les pàgines 109-110.

⁶¹³ Campos, Ricardo; Martínez, José; Huertas, Rafael: *Los ilegales de la naturaleza: medicina y degeneracionismo en la España de la Restauración, 1876-1923*. Madrid: CSIC, 2000, p. 229.

⁶¹⁴ Gamonal Torres, Miguel Ángel: *La ilustración gráfica y la caricatura en la prensa granadina del siglo XIX*. Granada: Excma. Diputación Provincial de Granada, 1983, p. 27.

⁶¹⁵ Mella, Ricardo: *Lombroso y los anarquistas: Refutación*. Barcelona: Ciencia Social, 1896, p. 116.

a assolir proporcions desmesurades (figura 8). La deformació no responia tan sols a l'afany d'escarnir: «Lo que cuenta es que se les identifique claramente, a fin de que la crítica pueda concentrarse en lo que hacen y dicen, o dejan de hacer o de decir».⁶¹⁶ En última instància, la figura del burgès amb barret de copa i cigar esdevé l'epítome de la classe política (figura 9).

Figura 5: Lo convit de la vida (*La Tramontana*).⁶¹⁷

⁶¹⁶ Pérez Vila, Manuel: *La caricatura política en el siglo XIX*. Caracas: Cuadernos Lagoven, 1979, p. 5.

⁶¹⁷ *La Tramontana*, 284 (26 de novembre de 1886).

SOLIDARIDAD OBRERA

ORGANO DE LAS SOCIEDADES OBRERAS

SUSCRIPCIÓN		REDACCIÓN Y ADMINISTRACIÓN	Los beneficios de este periódico son destinados a la propaganda, organización y cultura de los trabajadores. Número suelto	
España: un trimestre	4 póstecas	Calle de Mendizábal, número 17		
Extranjero: un semestre	3 francos			

EL CAPITAL Y EL TRABAJO

—Ganarás el pan con el sudor de tu frente.
Y el 500 por 100 de interés al mes.

Figura 6: El capital y el trabajo (Solidaridad Obrera).⁶¹⁸

⁶¹⁸ Solidaridad Obrera, 3 (2 de noviembre de 1907).

UN CUENTO OPORTUNO

Figura 9: Un cuento oportuno (*Tierra y Libertad*).⁶¹⁹

⁶¹⁹ Tierra y Libertad, Època 2ª, 19 (11 d'abril de 1907).

VENTA
30 exemplars 4 pesseta

Un número solt
5 cèntims

ADMINISTRACIÓ
Carrer de Ponent, 1, 1.ª
(Barró baix à la escala)

Surt à llum puntualment
tots los divendres.

SUSCRIPCIÓ
Espanya
Un trimestre 4 pesseta

EXTRANJERO
Un trimestre 5 pessetas

Las suscripciones
se pagan per adelantat

Los pagos poden ferse
en sellos de 15 cèntims
ó en timbres
especials para periòdics

PERIÒDICH POLÍTICH VERMELL

L' ALCALDE CICLON

Per tot allí ahont va passant
sa simpàtica persona
l'entusiasme va esclatant,
y son talent de gegant
la Fama pel mon pregona.

Figura 8: L'Alcalde ciclón (*La Tramontana*).⁶²⁰

⁶²⁰ La Tramontana, 418 (14 de juny de 1889).

Figura 7: Tipos burguesos. Una vida ben empleada (*La Tramontana*).⁶²¹

⁶²¹ La Tramontana, 277 (8 d'octubre de 1886).

Els patrons de la representació del burgès s'accentuen de manera considerable quan es tracta d'exhibir els abusos i els vicis del clergat. La morfologia dels religiosos, a les caricatures de *La Tramontana*, és una mescla de motius protestants i il·lustrats. De Francisco de Goya pren les figures del rat-penat i el voltor com a símbols de l'obscurantisme eclesiàstic enfront de les forces de la llum.⁶²² Els religiosos mostren sovint una fesomia caracteritzada pel gran volum de les orelles i del nas, quasi sempre aquilí (figura 9). Alhora, de l'antiga propaganda de la Reforma, encara vigent aleshores a països com Alemanya o el Regne Unit, prenien el motiu del clergue gras, aficionat a la cervesa o el vi, i amb el nas vermell (figura 10).⁶²³

L'anticlericalisme de *La Tramontana* és comú a tota la premsa progressista. Segons Guillaume Doizy: «El objeto de la caricatura anticlerical es, desde su origen, el clero desde el punto de vista de su moralidad, de sus posturas políticas y de su papel considerado como opresivo en la sociedad. Al final del siglo XIX la caricatura se vuelve antireligiosa. Ataca a partir de ese momento los dogmas».⁶²⁴ *La Tramontana* es circumscriu gairebé exclusivament al primer àmbit per caracteritzar els religiosos com a fanàtics que rebutgen l'educació laica i sovint militen a les files carlines, o bé com a ociosos que s'enriqueixen i engreixen a costa del proletariat. Un altre motiu recurrent, comú a la burgesia, és la promiscuïtat.

El tercer estament enemic de l'anarquisme, el militar, va rebre una atenció menor a les caricatures. Tot i que no pot afirmar-se que el moviment fos aliè a l'antimilitarisme popular sorgit arran del desastre del 98, «que se expresó en chistes, canciones, caricaturas, carnavales»,⁶²⁵ fou una preocupació secundària. Això no obstant, l'Exèrcit fou caracteritzat en moments puntuals com a repressor sanguinari de l'anarquisme, encarnat en la figura del general Arnesio Martínez Campos, de qui es recorda el paper en la caiguda de la Primera República amb el pronunciament de Sagunt (figura 11), o com una maquinària lenta i obsoleta, quan esclata la «Guerra de Margallo» al Marroc, ocasió en que se l'identifica amb un cargol (figura 12).

⁶²² Alcalá Flecha, Roberto: *Literatura e ideología en el arte de Goya*. Saragossa: Diputación General de Aragón, 1988, p. 241.

⁶²³ Paz, Denis G.: *Popular Anti-Catholicism in Mid-Victorian England*. Stanford: Stanford University Press, 1992, pp. 54-56.

⁶²⁴ Doizy, Guillaume: *De la caricature anticléricale à la farce biblique*. Archives de sciences sociales des religions, N.º 134 (abril-juny, 2006), p. 63.

⁶²⁵ Balfour, Sebastian: *El Desastre de 1898 y el fin del Imperio español, cien años después*. Revista de Occidente, N.º 202-203, 1998, p. 87.

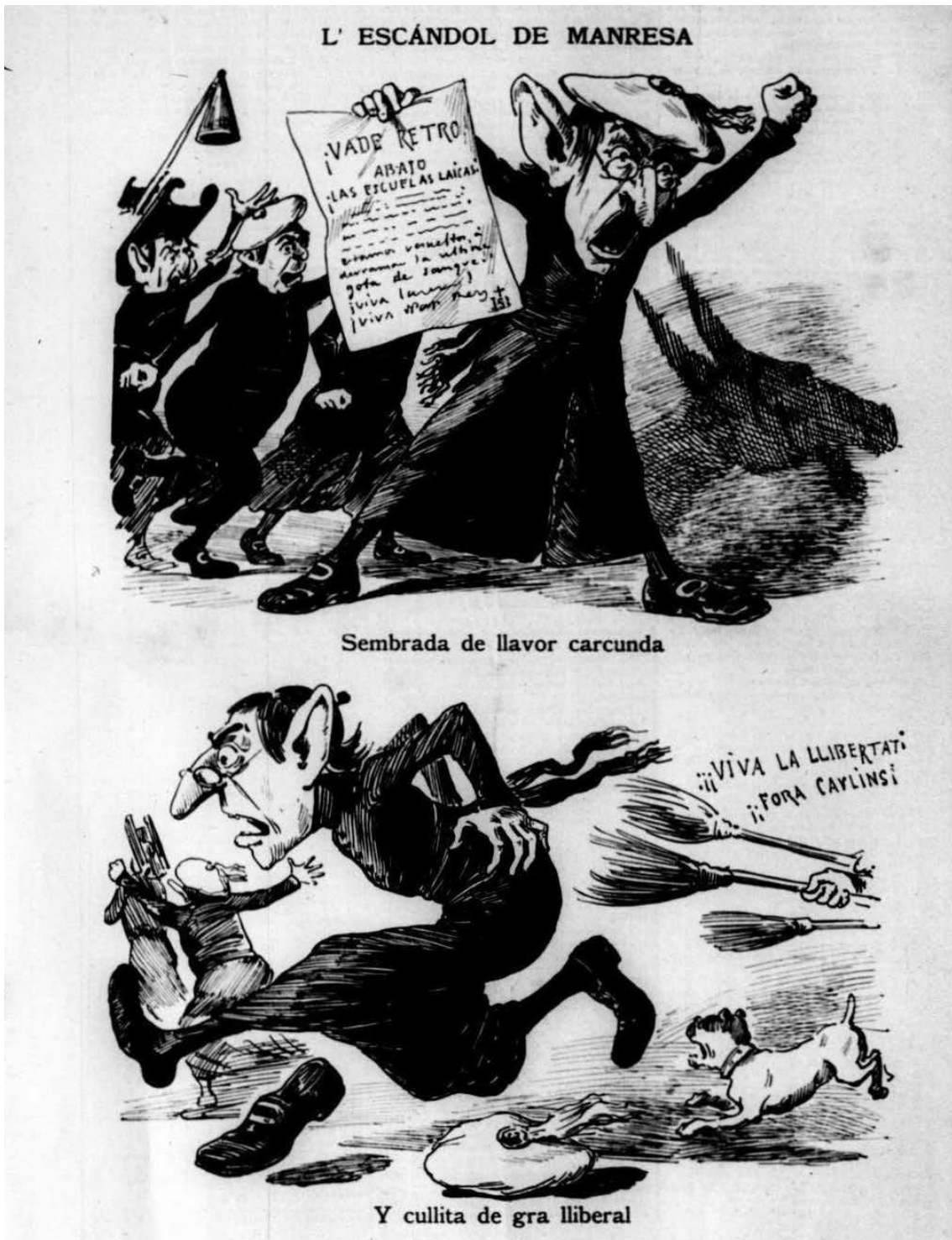

Figura 9: L'escàndol de Manresa (*La Tramontana*).⁶²⁶

⁶²⁶ La Tramontana, 268 (6 d'agost de 1886).

Figura 10: Tribulacions místicas (*La Tramontana*).⁶²⁷

⁶²⁷ La Tramontana, 270 (20 d'agost de 1886).

No més drets sense deure.
No més deures sense drets.
Els drets individuals són imprescriptibles, legisla-
bles i INGANANTIBLES. •
Legislar la Llibertat baix
pretex de garantir-la, és co-
metre atentat contra ella. •
La llibertat propia acaba
allí hont comença la lliber-
tat ajena. És lícit, doncs,
al individu fer tot lo que
no perjudiqui a un altre. •
L'embrutit milionari que
haix pretext de mentida
moralitat y a la sombra de
sas riquesas mal adquiri-
das persegueix a qui critica
sas vicis y la societat qu'els
consent, és un dels sers més
envilitz, degradats y despre-
ciables de la Naturalesa. •

LA TRAMONTANA
defensa els principis lli-
bers més avançats, sense
mixtificacions ni ginebrats
de cap mena, tant si es veu
perseguida per hipòcritas
farsants, com si sent l'apla-
so de la gent verda-
ment honrada y digna. •
La TRAMONTANA en política
defensa sempre el més
avansat contra el més re-
accionari, y sosté la necesitat
d'una gran reforma social
que transformi el mode
de ser del productor, avuy
suptedit al capitalisme. •
La TRAMONTANA no està
afiliada a cap partit, servint
els interessos generals de la
llibertat sense compromissos
ni preocupacions de sectari.

PERIÒDIC POLÍTIC VERMELL.

La salut del poble
és la suprema llei

La Tramontana és el periòdic qu'es publica en idioma català
més avançat en idees polítiques, religioses y d'economia social

El Treball és la
primera necessitat

PREUS DE SUSCRIPCIÓ
Espanya, 1 pesseta trimestre.—Estranger, 2
Las suscripciones se pagan por adelantado

ADMINISTRACIÓ: carrer de Pònton, n.º 1, 1.º, BARCELONA
Pels pagos s'admeten libranças del Giro Mutuo, lletres de fàcil cobra
y sellos de 15 cèntims. No s'admeten libranças especials de periòdics

PREU D'AQUET NUMERO
* * 10 CÈNTIMS * *

Número extraordinari destinat a commemorar la fetxa del 1.º de Maig

CUYNA BURGESA

Per fe un tiberi com cal
del Maig en el primer dia,
ha buscat la burgesia
un cuyner molt especial.

Y encara que molt me l'encintan,
ja es veu, am lo que sol fer,
que no és tant fiero el cuyner
com els burgesos el pintan.

Figura 11: Cuyna burgesa (La Tramontana).⁶²⁸

⁶²⁸ La Tramontana, 613 (28 d'abril de 1893).

No més drets sense devers.
No més devers sense drets.
Els drets individuals són imprescriptibles. Ilegisla-
dies é INGARANTIBLES. •
Legislar la llibertat baix pretext de garantir-la, és cometre atentat contra ella. •
La llibertat propia acaba allí hont comença la llibertat ajena. És licit, doncs, al individu fer tot lo que no perjudiqui à un altre. •
La caritat, qu'enaltís al qui la fa humillant al qui la reb, té d'risor substituïda per la solidaritat, qu'agermana y nivella als que la practican. •
Mentres el món no es compongui de sers lliures, iguals é intel·ligents, no pod' haverhi pau entre la rassa humana.

PERIÒDIC POLÍTIC VERMELL

LA TRAMONTANA
defensa els principis liberals més avançats, sense atenuants de cap mena. •
La TRAMONTANA és altament moralista, tenint per base fonamental de la moralitat el respecte à totes las idees y la germanó de tots els pobles. •
La TRAMONTANA en política defensa sempre al més avançat contra el més reaccionari, y sosté la necessitat d'una gran reforma social que transformi el modo de ser del productor, avuy supeditat al capitalisme. •
La TRAMONTANA no està afiliada à cap partit, servint els interessos generals de la llibertat sens compromisos ni preocupacions de sectari.

La salut del poble és la suprema llei

La TRAMONTANA és el periòdic qu'es publica en idioma català més avançat en idees polítiques, religioses y d'economia social

El Treball és la primera necessitat

PREUS DE SUSCRIPCIÓ
Espanya, 1 pesseta trimestre.—Estranger, 2
Las suscripciones se pagan per anticipat

ADMINISTRACIÓ: Carrer de Ponent, n.º 1, 1.ª, BARCELONA
Pels pagos s'admeten libranças del Giro Mútuo, lletres de fàcil cobro y sellos de 15 céntims. No s'admeten libranças especials de periòdics.

PREUS DE VENDA
Número solt, 5 céntims.—30 exemplars, 1 pta.
Surt à llum puntualment cada divendres

CAMI DE MELILLA

Preliminars de la formal campanya que l'Espanya va à emprendre allà al Marroc: am molt temps y diners s' am nostra manya, provarem qu'el pobret qu'insulta à Espanya s'el castiga tractantlo à sang y à foc... si 'Déu vol s' el ministre no s'hi enganya.

Figura 12: Camí de Melilla (La Tramontana).⁶²⁹

⁶²⁹ La Tramontana, 638 (20 d'octubre de 1893).

Desheredats i revolucionaris

La representació de la classe treballadora emfatitza la condició de víctimes dels obrers. La misèria, l'explotació laboral i les males condicions de vida són els temes principals que apareixen en matèria de denúncies. *La Tramontana* publicà diverses caricatures que mostren una família treballadora a la llar. L'ambient és d'una pobresa extrema, fins i tot sòrdid, i els protagonistes estan bruts, esparracats i famolencs (figura 13), en contrast amb les típiques figures grasses dels clergues, el burgès i el militar, l'enemic de classe. Segons Lily Litvak (1981: 65), els artistes anarquistes, «para ilustrar la necesidad de la revuelta en su arte y su literatura, escogen el aspecto más visible: la realidad física de la misèria». Més endavant, la figura de l'obrer adoptaria una morfologia exempta de patetisme, més digna, caracteritzada per l'absència de deformació i l'omnipresent indumentària de treball.

És interessant, alhora, la presència del tòpic de la família, institució que teòrics anarquistes impregnats del científisme de l'època deslegitimaven. Segons Anselmo Lorenzo:

Aunque al apareamiento de varias especies animales y la consideración de que la promiscuidad perjudicaría a la conservación de nuestra especie se les atribuya fuerza demostrativa, no serviría nunca para sostener la preocupación tan generalizada de que la familia, instituida por Dios en el paraíso terrenal en las personas de Adán y Eva, ha subsistido y subsistirá eternamente como fundamento social y como único medio de propagación del género humano.⁶³⁰

Els àcrates desvincularien la institució familiar de la religió i qüestionarien els patrons de gènere tradicionals en adoptar elements de la teoria feminista al seu cànon ideològic. Més enllà d'exposicions sociològiques com la de Lorenzo, però, la família nuclear, associada històricament a les transformacions socials fruit de la Revolució Industrial, s'havia imposat com a model hegemònic d'organització humana.⁶³¹ Si les vinyetes de *La Tramontana* mostren una família formada

⁶³⁰ Lorenzo, Anselmo: *La procreación humana*, a *Segundo Certamen Socialista*. Barcelona: La Academia, 1890, p. 174. Citat per Girón Sierra, Álvaro: *Evolucionismo y anarquismo en España, 1882-1914*. Madrid: CSIC, 1996, p. 99.

⁶³¹ Casares García, Esther. *Estudios sobre el cambio en la estructura de las relaciones familiares*. Portularia: Revista de Trabajo Social, Vol. 8, N.º 1, 2008, pp. 183-195. La influència assumida generalment de la industrialització i la migració del món rural a l'urbà en el trànsit de la "família extensa" a la "família nuclear" ha estat posada en entredit o relativitzada en diversos estudis. Per exemple a Humphries, Jane: *Childhood and Child Labour in the British Industrial Revolution*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

per un matrimoni i dos fills, sols i desamparts, més enllà d'assumpcions sociològiques inconscients, és perquè els artistes pretenien que el públic de classe obrera s'hi veiés reflectit amb l'objectiu de fer-lo prendre consciència de la injustícia. De nou, la contraposició amb els enemics de classe és cabdal.

També trobem motius més convencionals. En una caricatura, els obrers apareixen encadenats els uns als altres, com si es tractés d'esclaus (figura 14). *Los esclavos modernos* és, precisament, el títol d'una vinyeta de *Solidaridad Obrera* que mostra un grup d'obrers d'ambdós sexes i de diferents edats en el moment d'entrar a una fàbrica (figura 15). L'opressió s'articula, en aquest cas, a través de la institució del treball. Alhora, el text que acompanya el gravat emfatitza la concepció dels obrers com a víctimes passives: «Caín, ¿qué has hecho de tu hermano?... ¿Qué has hecho, burguesía, de esas masas humanas que explotas y dominas? Has muerto en ellos la conciencia de su vida».⁶³²

La fàbrica és un motiu rellevant com a símbol de l'explotació del proletariat: «En la obra gráfica anarquista, la escena industrial se dibuja como lugar de producción anónima y explotadora». (Litvak, 1981: 112). Les caricatures que denunciaven la condició dels obrers reforçaven el concepte de «martirologi del treball». Alhora, no obstant, s'entreveu una concepció menys negativa del recinte fabril com a indret on es forja l'esperit revolucionari. En una caricatura de *La Tramontana* veiem a Otto von Bismarck esporuguit pel fum en forma d'obrers que brolla de les xemeneies de les fàbriques (figura 16). El text diu: «Fins las espesas fumeras que's barrejan per l'espai, vomitan lo SOCIALISME que fa'l terror d'en Bismark».⁶³³

L'anarquisme solia recórrer a personatges arquetípics i al·legòrics per expressar denúncies i formular utopies. Tot i el rebuig terminant de l'individualisme, les figures de filòsofs, científics i, sobretot, màrtirs, van esdevenir elements decisius de la iconografia àcrata. Com a exemple, un dels premis del Certamen socialista de Barcelona de 1889 era, segons *El Productor*: «Una lámina con una alegoría revolucionaria y con varios retratos de sociólogos célebres y los mártires do Chicago».⁶³⁴ Els màrtirs obrers eren figures exemplars, models de conducta que inspiraven i guiaven les accions dels militants anarquistes. *El Productor* comercialitzà litografies dels màrtirs

⁶³² Solidaridad Obrera, 7 (30 de novembre de 1907).

⁶³³ La Tramontana, 456 (7 de març de 1890).

⁶³⁴ El Productor, 156 (9 d'agost de 1889).

de Chicago –al preu de quatre reials– i, el 25 de novembre de 1887 i el 9 de novembre de 1889, va publicar en primera plana retrats dels herois obrers (figura 17). En el primer cas, a banda dels anarquistes executats, hi apareixen les mullers i els fills –de nou, el tòpic de la família desemparrada per sacsejar la consciència del lector–.

El dia 11 de novembre de 1891, el quart aniversari de l'execució dels màrtirs de Chicago, *El Productor*, que sempre prescindia de floritures, publicà un número especial que incloïa retrats dels anarquistes condemnats, de Lucy Parsons i Nina van Zandt –mullers de dos dels executats, Albert Parsons i August Spies–, un gravat que mostra diverses escenes del procés, amb èmfasi a l'execució a la forca dels condemnats, i una orla a la portada en forma d'espiga que conté corones florals amb els noms dels màrtirs i un màstil que sosté una banderola amb el nom del diari (figura 18). La càrrega simbòlica de la il·lustració ve refermada per la presència d'un capitoli emboirat i una bandera estatunidenca al terra, al·legories de la injustícia de l'Estat.

La rellevància dels màrtirs de Chicago evidencia que l'horitzó visual dels obrers catalans era llunyà. Alhora, hi destaca la presència d'un element plenament local: la figura del pagès amb barretina de *La Tramontana*, element distintiu del gravat de la capçalera. Més endavant, en revistes satíriques com *¡Cu-Cut!*, la barretina esdevindria un símbol de ressonàncies regionalistes o nacionalistes.⁶³⁵ En el cas de *La Tramontana*, la barretina, més que l'ànima de Catalunya, simbolitza l'esperit popular que es revolta contra els mals de la societat (figura 19). L'associació de la barretina amb l'element de classe no era nova; la trobem prèviament a una altra revista «jocosera» progressista, *La Campana de Gràcia*, la capçalera de la qual, entre 1872 i 1875, mostrava dues figures que es distingien per «el barret del burgès i la barretina de l'obrer».⁶³⁶

La figura del pagès ocupa un espai propi a l'imaginari obrer: «La vida del campesino que nuestros libertarios imaginan sería la de un hombre que vive con lo necesario, en contacto con la naturaleza. Una forma básica de existencia humana en una arcadia, con su propia estructura;

⁶³⁵ Cattini, Giovanni C.; Santacana, Carles: *Fashion and Political Identities: The Symbolism of Headwear in Contemporary Spain*, a Motta, Giovanni (ed.); Biagini, Antonello (ed.): *Fashion through History: Costumes, Symbols, Communication*, Vol. II. Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Publishing, 2018, p. 244. Més enllà de *La Tramontana* i *¡Cu-Cut!*, els personatges amb barretina són distintius, per exemple, de *La Barretina* (1868-1873), *La Perdiu ab salsa* (1902), *La Tralla* (1903-1907) i *El Patufet* (1904-1938), revistes de caràcter popular o nacionalista.

⁶³⁶ Peralta Ruiz, Gemma: *Les capçaleres de La Campana de Gràcia: símbols i iconografia*. Comunicació: Revista de Recerca i d'Anàlisi, Vol. 29, N.º 2 (novembre de 2012), p. 78.

microcosmos social donde el personaje está ligado a la fraternidad y a la justicia», observa Litvak (1981: 100). Es tracta, ergo, d'una figura de ressonàncies utòpiques però propera al lector.

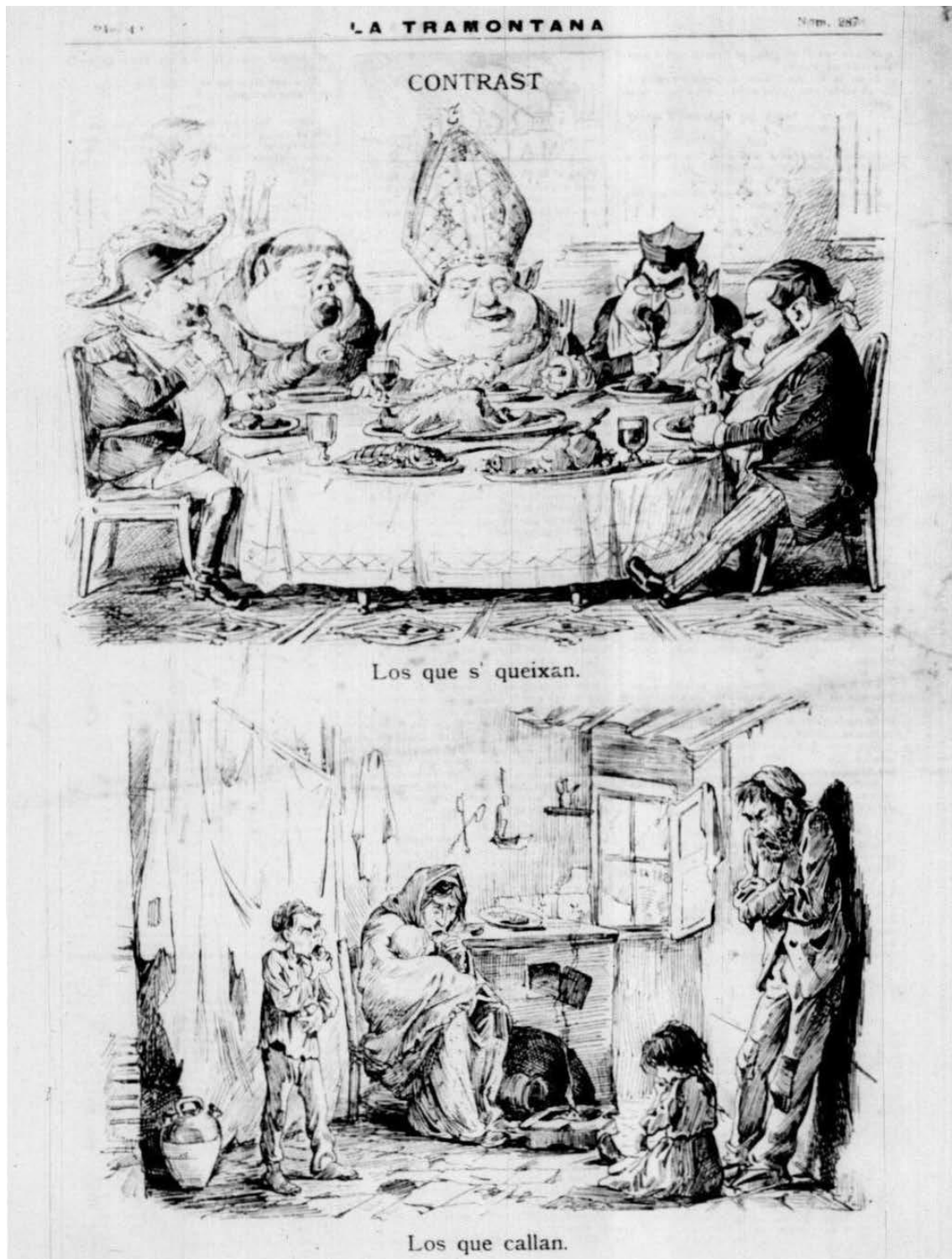

Figura 13: Contrast (*La Tramontana*).⁶³⁷

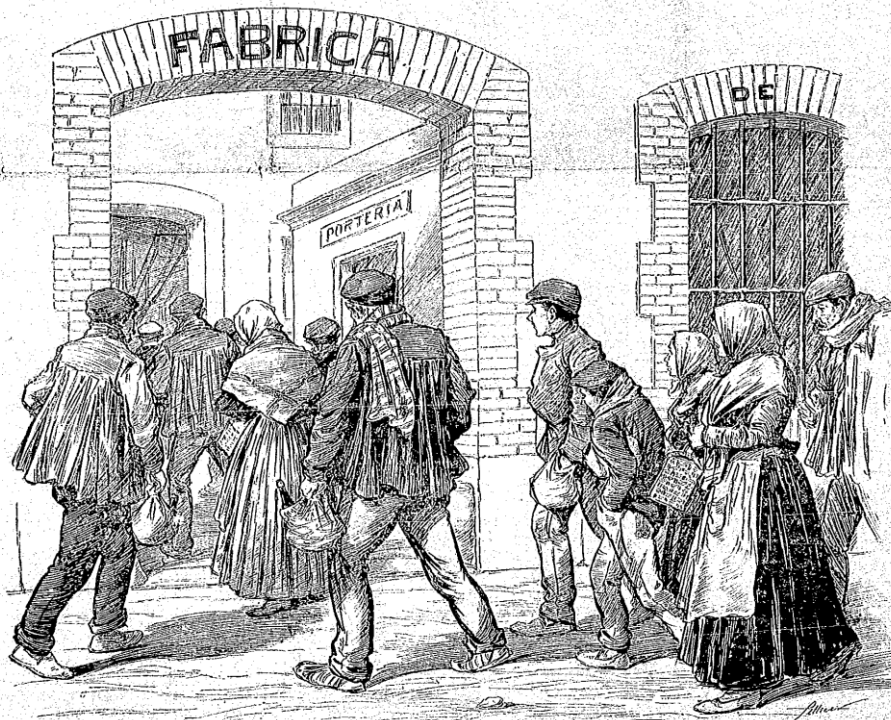
⁶³⁷ La Tramontana, 287 (13 de setembre de 1886).

SOLIDARIDAD OBRERA

ORGANO DE LAS SOCIEDADES OBRERAS

<p>SUSCRIPCIÓN</p> <p>España: un trimestre 1 pesetas Extranjero: un semestre 3 francos</p>	<p>REDACCIÓN Y ADMINISTRACIÓN</p> <p>Calle de Mendizábal, número 17</p>	<p>Los beneficios de este periódico son destinados a la propaganda, organización y cultura de los trabajadores.</p> <p>Número suelto</p>
--	--	--

Los esclavos modernos

Nuestra acusación

Cada, ¿qué has hecho de tu hermano?... ¿Qué has hecho, burguesía, de esas masas humanas que explotas y dominas?

Has muerto en ellos la conciencia de su vida; atados sin descanso á esta cadena que continuamente arrastran sin piedad siquiera de los viejos y los débiles, siguen resignados esta carrera, embutecidos por esas jornadas de once horas de trabajo, á cambio del cual obtienen un salario que satisface apenas sus necesidades, que no les permite otras expansiones que el alcohol y la malicia.

¿Cuál es el curso de su vida? Trabajar, comer y reposar apenas sus fuerzas, para recomenzar al día siguiente; procrear hijos para ofrecerles también, desde su más tierna

infancia, al sacrificio del trabajo, sin indicarles otro porvenir que seguir la misma cadena; la misma rutina, el mismo sufrimiento.

En nada te preocupan sus quejas ni lamentos; y cuando, por azar, un hombre surge de estos esclavos y propaga á sus hermanos ideas de justicia y de redención, eres inexorable y cruel en tu castigo, hasta reducirlos por el hambre, se comprende, no consentes que tus esclavos tengan cerebro y corazón.

El afán de enriquecerte te ha degenerado al extremo de perder el concepto de la humanidad, considerando á los hombres como cosas ó instrumentos de explotación. Peor que los anteriores esclavos consideras á los asalariados modernos; antes te costaban dinero y, siquiera, les dabas el valor material de la bestia, procurando su conservación; hoy, dentro de una libertad ficticia, por un exceso de brazos que no quieres evitar,

Figura 15: Los esclavos modernos (Solidaridad Obrera).⁶³⁹

⁶³⁹ Solidaridad Obrera, 7 (30 de noviembre de 1907).

No més fruits sense febre.
No més febre sense fruits.
 Los drets individuals son imprescriptibles, ilegibles e INGANANTIBLES. • Legislar la Llibertat baix pretext de garantir-la, es cometre atentat contra ella. • La llibertat propia acaba allí ahont comença la llibertat ajena. Es licit, donchs, al individu fer tot lo que no perjudiqui a un altre. • La resignació que predican las religions no es més que la fórmula del engany ab que 's preté perpetuar la injusticia social en lo mon. • Las religions son caixas d'ahorros que viuben de la estafa d'admetre capitals en la terra, assegurant pagar crecscuts interessos al cel.

LA TRAMONTANA defensa ls principis liberals més avançats, sense atenuants de cap mena. • LA TRAMONTANA es anti-religiosa de totes las religions, perquè totes son igualment dolentes y depressives pera la dignitat y la intel·ligencia humana. • LA TRAMONTANA en política defensa sempre al més adelantat contra 'l més reaccionari, y sosté la necessitat d'una gran reforma social que transformi 'l modo de ser del productor, avuy supeditat al capitalisme. • LA TRAMONTANA no està afiliada a cap partit, servint los interessos generalis de la llibertat sense compromisos ni preocupacions de sectari.

PERIÒDICH POLÍTICH VERMELL

PREUS DE SUSCRIPCIÓ
 Espanya, 1 peseta trimestre.— Extranjer, 2
Las suscripciones se pagan por adelantat

ADMINISTRACIÓ: carrer de Ponent, 1, 1.º: BARCELONA
 Pels pagos s'admeten llibreries del Giro Mútuo, lletres de facti cobro y sellos de 15 céntims. Nos'admeten llibreries especials de periòdichs

PREUS DE VENTA
 Número solt, 5 céntims.—30 exemplars, 1 pta.
Surt a llum puntualment cada divendres

LO PAPU D' ALEMANIA

Fins las espesas fumeras
 que 's barrejan per l' espay,
 vomitan lo SOCIALISME
 que fa 'l terror d' en Bismark.

Figura 16: Lo papu d'Alemania (La Tramontana).⁶⁴⁰

⁶⁴⁰ La Tramontana, 456 (7 de març de 1890).

EL PRODUCTOR

PERIÓDICO SOCIALISTA

SUSCRIPCIÓN

UNA PESETA trimestre en toda España
y UNA PESETA más el exceso de franqueo,
en el extranjero. Paquetes de 25 ejemplares,
una peseta.

REDACCIÓN Y ADMINISTRACIÓN

San Olegario, 2, 1.º - Barcelona

NÚMERO SUELTO: 10 CÉNTIMOS

LOS MÁRTIRES DE CHICAGO

Figura 17: Los mártires de Chicago (*El Productor*).⁶⁴¹

⁶⁴¹ El Productor, 170 (8 de noviembre de 1889).

EL PRODUCTOR

¡ HURRA POR LA ANARQUÍA !

(Últimas palabras de los ahorcados en Chicago)

¡ RECORDEMOS !

Ahorramos la adoración y la idolatría, pero recordamos y estimamos las buenas obras. Nada más estúpido que humillarse, arrodillarse frente un hombre, una effigie o un símbolo; como animal es costumbre a los buenos, apreciar y estimar las honradas acciones y mostrar las personas y los hechos dignos de imitación con la verdad, el bien y la ciencia que en ellos.

Poseedor de facultades sensitivas, quiere, ama y disfruta con lo que le cautiva y seduce; se malquista, aborrece y odia con lo que le apena, tristesce y nada.

Por esto a nosotros nos atrae y fortalece la poesía en Chicago desarrollada en 1847. Si fueramos poetas la cantaríamos.

La dignidad presentándose socialista, pero viril y avasalladora; el amor con la mayor pureza y naturalidad; la valentía sin ridículos alardes; la inteligencia subyugadora por lo sincera; la heróica resultando de los hechos, no de la intención; las pasiones surgiendo y desarrollándose en toda su plenitud, nos entusiasma, enardece e impulsa a continuar la senda comenzada a recorrer, trazada por los pensadores, por la historia, por la ciencia, por las circunstanias, por la fatalidad a veces.

Perenne está en nuestra memoria la huelga general de 1.º de Mayo de 1886 en Chicago por el conculcamiento de las ocho horas; el meeting celebrado en Layman's, el 4 del propio mes, en el que peroraron Spies, Parsons y Fielden; la entrada de 120 policías, armados con fusiles y segundas de otros 500, avanzando en columna de diez filas, con tanto de doce hombres cada una, para disolver el meeting; el lanzamiento y explosión en este preciso momento de una bomba que mató siete policías y hirió a otros; el nutrido fuego hecho por estas a la multitud, dejando en la plaza más de 80 muertos y muchos heridos; el arresto, días después, de Noebe, Fielden, Spies, Schwab, Lingg, Engel, Fischer y la presentación de Parsons al saber que le perseguían y estaban ya presos sus compañeros; la ilegalidad en la constitución del jurado para formular la huelga, declarando que un tal "Rebber" Schmanhoff; la confección de una nueva ley para poder dar carácter legal a la sentencia, y el espíritu de venganza que como destructores principia a ser de la sentencia; el punto de equiparar los policías muertos, con los anarquistas sentenciados. Siete fueron los policías muertos y uno el herido, siete los condenados a ser ahorcados y uno a cuatro años de prisión.

No podemos olvidar al olvidarnos los trabajos de organización y propaganda por nuestros compañeros realizados, por los que muchos son encarcelados y ahorcados, y prometemos, por fatigas que nos cuesten, perseguir a estos legalmente.

Recordamos sus excitaciones al pueblo, los movimientos revolucionarios producidos, las huelgas estabadas, las víctimas ocasionadas, y estamos dispuestos a mantener con amor la rebeldía al yugo, combatiendo con cuantos medios nos sugiera el entendimiento, la esclavitud, la tiranía, la explotación.

Graduados están en nuestros cerebros los discursos y pronunciados ante el tribunal sentencias por por no ellos, pretendiendo que nuestros actos se atribuyeran a la grandeza del ideal que sustentamos, no acordándonos de nosotros mismos ni sufrimientos. También despreciamos la organización capitalista, las leyes, el principio de autoridad, como Lingg manifestó con Spies repetidos veces del diplomático inglés: «El patriotismo es el último refugio de un infame»; como Schwab, víctimas en Baltimore y cuando hemos visto prostituirse la virtud a fuerza de privaciones y miseria, y no de hombres robustos por falta de trabajo, al igual que Noebe, entendiendo

SPIES

PARSONS

FISCHER

ENGL

LINGG

FIELDEN • SCHWAB

NEEBE

nos sus enseñanzas la sintonía a los amigos del trabajador, a los oradores y a los agitadores, lo que es la ley en la república. Américos; además con Fischer las poderosas razones que determinan acomodar a los obreros se armen; no desconfiamos que la fuerza es la que en todos los tiempos de la historia ha resultado en definitiva todas las causas, como afirmó Engel, y con Parsons decimos: «que el Estado se atreve a matarnos, nosotros nos atrevemos a morir».

Apaludamos a Lingg, burlando la vigilancia de los verdugos y haciendo los ágiles el cráneo con la explosión de una cápsula de fulminante de mercurio; como saludamos a Spies, Parsons, Fischer y Engel, cantos del patibulo, envueltos en las blancas tréncas, cantando *la Marsellesa*.

Y al recordar tales grandezas, ni olvidamos a los muertos en la Semana Sangrienta, ni a los que miraron a diario por miles de canchales al contrario, unos nos recuerdan a los otros y todos nos influyen respetuoso y admiración; y como esto no basta, como la burguesía es más rapaz y desconfiada cada día, como para evitar los males hay que destruir las causas, cumplamos nuestro deber, nuestra fuerza, cuanto disponemos para destruir todo malhecho indago, y proclamamos la Anarquía, organizando, agitando y revolucionando.

Esas es el camino carretero individual y seguido por los libertadores de todos los tiempos, y este es el que estamos dispuestos a seguir.

Más que de los llamados mártires, debemos recordarnos de la infamia cometida con ellos por los verdugos, debiendo presentarla con todas sus asquerosidades, para que sientan todos repugnancia y todos hagan por extirparla.

Otro propósito no nos guía con la publicación de este número, que viene a ser como una guirnalda condecorada con los pensamientos aportados por cada uno.

EL FIN DE UN RÉGIMEN

«Que difiera entre la burguesía reaccionaria y la vida pública tomando contra la desigualdad y el privilegio desde la alto de la Convención y declarando la guerra a los reyes en nombre de la fraternidad humana, en medio de los aplausos del mundo entero, y la que hoy se mueve y agita al fondo de la masa que ella misma se ha abierto con sus insurrecciones...» torpes y delidad!»

Al compararse el gran espíritu cosmopolita que hoy anima a los sillones representantes de una clase que vino a la vida, gracias a la Gran Revolución—no llegaría hasta creer que en vez de avanzar hemos retrocedido, y que los hombres del próximo noventa y tres, son indignos de los del pasado; así ser, en efecto, si los trabajadores no hubiesen reconocido la bandera gloriosa de la Convención, abandonada por la corrupción de clase media, y hubiera declarado su inequívoco propósito de llevar a la práctica los inmutables principios proclamados por los grandes hombres del siglo pasado.

La Commune de París derribando la columna Vendôme, a raíz inteno de una guerra internacional, y nuestros queridos y gloriosos mártires de Chicago, en su mayoría alemanes, que dieron gozosa la vida por la emancipación del proletariado, no de Alemania, ni de América, sino del mundo entero, han sellado la unión de todos los heredados y la solidaridad de todos los oprimidos.

En fin es, paga, que los clarividentes, los filósofos y los políticos de profesión precorridos, ya que a pesar suyo ven desplomarse las fronteras, resucitar el espíritu de raza y divididos de nuevo con tan fiero propósito para prolongar unos momentos más su poder que ser los estapas de los años. Hasta de la sagrada memoria de Garibaldi se ha pretendido hacer una bandera para sus fines miserables, como el defensor incógnito de una raza; trabajo perdido; la verdad; abriéndose paso a través de todas las mentiras y asechanzas, ilumina las inteligencias de los oprimidos, y los grandes principios del Comunismo y la Anarquía, dignos sucesores de los proclamados hace un siglo en el capital del mundo civilizado, informarán la próxima revolución y derrocarán sobre sus ruinas el presente el gran edificio de la Justicia, la Igualdad y la Fraternidad humana.

¡ SUBLIME LOCURA !

Al fanático que muere rogando por una idea religiosa; se le quisiera mártir.

Al guerrero que arroja valientemente su vida en defensa de la patria, se le tiene por héroe.

A los hombres de conciencia que dan su existencia por una idea científica o un ideal de emancipación, a estos, se los llama locos.

Y sin embargo, los unos hacen el sacrificio o por esperar, una recompensa eterna en la vida, o por honra y gloria; mientras los otros se sacrifican sin otras intenciones, sin egoísmo, sólo por amar a la ciencia, a la humanidad.

Los que llamaron a Colón, loco a Galileo y a tantos otros que se sacrificaron por una idea científica; locos llamaron sin duda a los que ya en Chicago, ya en París, ya, en fin, por todo el mundo civilizado, dieron su vida, derramaron su sangre por un ideal noble y justo: la Anarquía.

Sacrificarse por la Ciencia, morir por la Humanidad, ¡ sublime locura !

A TARRADAS

La fuerza es la que en todos los tiempos de la historia ha resultado en definitiva todas las causas.

J. ENGEL

Yo celebro mi sentencia, porque ella enseñará a los amigos del trabajador, a los oradores y agitadores, lo que es la ley en la república. Américos y los pelagros que corren.

O NEUBE

F. SALVOICHA

Clon de Galia, 3 Noviembre 91.

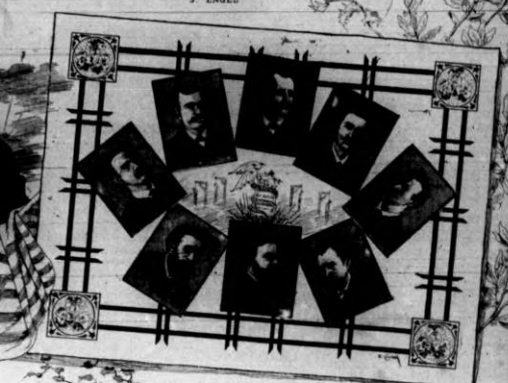

Figura 18: ¡Hurra por la anarquía! (El Productor).⁶⁴²

⁶⁴² El Productor, 272 (11 de noviembre de 1891).

PERIÒDICH POLÍTICH VERMELL

—VENTA: 30 exemplars, 1 pesseta; Un número, 3 cèntims.—Sort a llum los dies dres ab la regularitat.—SUSCRIPCIÓ: Espanya, 1 pesseta trimestre; Estranjer, 2.—

Primers efectes de las reformas de «La Tramontana.»

Figura 19: Primers efectes de las reformas de «La Tramontana».⁶⁴³

⁶⁴³ La Tramontana, 68 (25 de novembre de 1887).

Utopies i distòpies

Al·legories i personificacions, com hem pogut observar, eren recurrents al gravat anarquista. Un simbolisme determinat –el pagès que encarna el poble, per exemple– permetia expressar idees abstractes de forma directa. Les al·legories constituïen, alhora, la base d'un altre gènere temàtic de la iconografia àcrata, el de l'emancipació de la classe obrera. Max Nettlau formulà una teoria anarquista de la utopia que manifesta la rellevància del gravat simbòlic: «el socialismo, el anarquismo, tienen necesidad de volverse a templar en la imaginación, en el sueño, en las percepciones tangibles para la fantasía, factores poderosos que obran sobre un número mayor de hombres que la estadística, las conclusiones lógicas y aun la ciencia».⁶⁴⁴ Les coordenades on se situen els gravats sobre l'emancipació obrera les emplaça Raymond Trousson en llur definició d'utopia:

On pourra parler donc d'une utopie lorsque, dans un cadre narratif (ce qui exclut les traités politiques comme le *Contrat Social* ou les critiques pures de l'ordre existant, comme le *Testament de Meslier*), se voit animée une collectivité (ce qui exclut la robinsonnade), fonctionnant selon certain principes politiques, économiques, éthiques, restituant la complexité d'une existence sociale (ce qui exclut l'âge d'or, Cocagne ou l'Arcadie), qu'elle soit située dans un lointain géographique ou temporel et enclavée ou non dans un voyage imaginaire.⁶⁴⁵

La revolució és la figura cabdal de la utopia anarquista. Als gravats dels mitjans catalans àcrates es manifesta a través d'una personalitat al·legòrica de matriu republicana, Marianne. La matrona romana amb barret frigi havia estat emprada anteriorment de manera general pel republicanisme.⁶⁴⁶ També l'anarquisme, per al qual la Revolució francesa constituïa una fita històrica determinant,⁶⁴⁷ adoptà una dona virtuosa com a símbol del futur utòpic. Sovint apareix com a assot dels mals de la societat –els enemics de classe– (figura 20) o com a guia del poble envers

⁶⁴⁴ Nettlau, Max; Abad de Santillán, Diego (trad.): *Esbozo de Historia de las Utopías*. Buenos Aires: Ediciones Imán, 1934, p. 12.

⁶⁴⁵ Trousson, Raymond: *D'Utopie et d'Utopistes*. Paris-Montréal: L'Harmattan, 1998, p. 25.

⁶⁴⁶ Vegeu Orobon, Marie-Angèle: *Marianne y España: la identidad nacional en la Primera República española*. Historia y Política: Ideas, procesos y movimientos sociales, N.º 13, 2005, pp. 79-98.

⁶⁴⁷ El 14 de juliol de 1889, centenari de la presa de la Bastilla, *La Tramontana* publicà un número commemoratiu de la Revolució farcit de gravats sobre els protagonistes i els principals esdeveniments (N.º 422). Piotr Kropotkin escriví una interpretació anarquista de la Revolució, publicada el 1893, que Anselmo Lorenzo traduí del francès al castellà el 1909.

l'emancipació (figura 21). De vegades no llueix el barret frigi o du, enlloc, la diadema de raigs de sol de l'Estàtua de la Llibertat (figura 22), però sempre assumeix els mateixos rols.

L'aurora és un altre símbol omnipresent a les caricatures utòpiques anarquistes. Representa la meta dels obrers –l'emancipació social, la justícia social– i la renovació, «el fuego como símbolo destructor y las estrellas que guían al revolucionario y le señalan el camino al futuro».⁶⁴⁸ El concepte no era nou al progressisme ibèric, ni fou un patrimoni exclusivament anarquista; ja havia estat utilitzat en relació a la Revolució Gloriosa de 1868. A la novel·la *La Aurora del pueblo*, el periodista i escriptor Florencio Luis Parreño exclamava:

Sí, pueblo, empezó tu aurora; tu aurora más ó ménos esplendente, más ó ménos velada; pero que haciendo un esfuerzo destruirá las nubes que la empañan, y ese dia venturoso, ese dia con el que soñamos, en ese dia podremos gritar tranquilos: tenemos libertad ilimitada; nuestros derechos son indiscutibles; la tiranía, el cinismo y la maldad quedaron sumergidos para siempre con los reyes, los gobiernos déspotas y la ignorancia del pueblo.⁶⁴⁹

L'Aurora i la matrona revolucionària formaven molt sovint un tàndem, tot i que en altres ocasions la metàfora de l'alba s'articula com el raig d'esperança que despunta rere els núvols i anuncia la revolució social que plana sobre la injustícia i l'explotació (figura 23), o bé com a llum en torn de la qual s'agrupen els obrers emancipats i que espanta els símbols de les tenebres, els sectors reaccionaris, que apareixen representats com a serps o paneroles. En aquestes metàfores, acompanyen la representació dels obrers símbols del treball manual (eines com martells o serres), una paleta de pintura, un recipient químic i signes del progrés tecnològic de l'època com l'enllumenat elèctric, xemeneies o un globus aerostàtic (figura 24). En altres ocasions, l'element de progrés també resulta metafòric, com una roda alada, símbol d'origen grecollatí (figura 25).

Sovint, en relació al paper de l'aurora com a meta, ens trobem amb la metàfora del camí. Si la figura 21 mostra la matrona romana que condueix el poble per la drecera de l'emancipació i el progrés, en altres ocasions la visió que es presenta de la ruta és la dels obstacles (figura 26). Industrials, policies i altres representants de l'autoritat s'interposen al camí dels treballador, que

⁶⁴⁸ Ricci, Cristián H.: *El espacio urbano en la narrativa del Madrid de la Edad de Plata (1900-1938)*. Madrid: Editorial CSIC, 2009, p. 99.

⁶⁴⁹ Parreño, Florencio Luis: *La Aurora del pueblo*. Madrid: Oficina Tip. del Hospicio, 1873, p. 310.

carrega un gran farcell que simbolitza els seus deures, per impedir que assoleixi els drets que li corresponen. Aquesta visió més crua de la realitat anticipa les estampes distòpiques amb que el neomalthusià *Salud y Fuerza* il·lustraria el perill d'equivocar la drecera envers l'emancipació i el benestar universals.

Entre els números 5 i 9, *Salud y Fuerza* publicà portades amb una orla i un gravat i proposava el lector que s'endevinés el significat: «Al que nos remita un artículo ilustrando el significado de este grabado se le regalará una obra de nuestra Biblioteca y el mejor escrito se publicará en los siguientes números». Els gravats representen de forma al·legòrica els perills que les teories neomalthusianes identificaven en el creixement sense control de la població mundial per a l'emancipació i el benestar dels obrers. En un cas, el gravat mostra una aixeta amb la inscripció «proletariado», de la qual brolla un raig d'aigua, la «procreación», que cau dins una bota que du imprès un planisferi i es plena d'esclètxes. Els raigs que broten dels forats duen inscripcions com «miseria» i «guerras» (figura 27). La revista rebé quatre articles que tractaven d'explicar el gravat. L'únic que encertà fou el de Gabriel Sanjuan Planter, *Deducciones*, que afirmava:

A tapar los agujeros por donde se escapa al agua, tiende el neo malthusianismo; es decir, á evitar que la prole sea anémica é instrumento explotable y aniquilado. No la cantidad, que sí la calidad de la especie es lo que tiene valor é importancia y el estudio de la Magalantropogenesis ó sea el arte de procrear hermosos hijos, será estimable auxiliar.

Pero una vez tapados dichos agujeros, ó sea una vez ya rigiendo el socialismo, es muy cierto que la prole será fuerte y consciente, pero el aumento de población será rapidísimo. ¿Qué hacer? ¿bien habrá que cerrar el grifo á media llave? En la ciencia médica halla en neo-malthusianismo eficacia y auxiliar para limitar la procreación sin tener que apelar á los medios inmorales, antihigiénicos y antífísicos que hoy usan muchos matrimonios, y mucho menos á la castidad atrofiante siempre al igual que el exceso de coito.⁶⁵⁰

Més enllà de les ocasionals portades al·legòriques, però, l'ús més freqüent del gravat a *Salud y Fuerza* fou com a eina didàctica per complementar explicacions teòriques sobre qüestions científiques complexes com l'aparell reproductiu o l'evolució de les espècies.

⁶⁵⁰ *Salud y Fuerza*, 6 (octubre de 1906).

No més dreta sense debers.
No més debers sense dreta.
Los drets individuals son
imscriptibles, ilegals-
bles é INGARANTIBLES. •
Legislar la Libertat baia
pretext de garantir-la, es co-
metre atentat contra ella. •
La libertat propia acaba illi
ahont comensa la libertat
ajena. Es licit, donchs, al
individuo fer tot lo que no
perjudiqui á un altre. •
La resignació que predicen
las religions no es més que
la fórmula del engany ab
que s' preté perpetuar la in-
justicia social en lo mon. •
Las religions son caixas
d' ahorros que viuen de la
estafa d' admetre capitals en
la terra, assegurant pagar
crescuts interessos al cel.

PERIÒDICH POLÍTICH VERMELL

LA TRAMONTANA
defensa 's principis llibe-
rals més avansats, sense
atenuants de cap mena. •
La TRAMONTANA es anti-
religiosa de totes las re-
ligions, perquè totes son
igualmente dolentas y de-
pressivas para la dignitat y
la inteligencia humanas. •
La TRAMONTANA en política
defensa sempre al més ade-
lantat contra 'l més reaccio-
nari, y sosté la necessitat
d' una gran reforma social
que transformi 'l modo de
ser del productor, avuy
supeditat al capitalisme. •
La TRAMONTANA no está
afiliada á cap partit, servint
los intereses generals de la
libertat sense compromisos
ni preocupacions de sectari.

PREUS DE SUSCRIPCIÓ
Espanya, 1 pesseta trimestre.—Extranjer, 2
Las suscripciones se pagan per adelantat

ADMINISTRACIÓ: carrer de Ponent, 1, 1.º: BARCELONA
Peis pagos s' admeten libranças del Giro Mútuo, lletres de fácil cobro
y sellos de 15 céntims. No s' admeten libranças especiales de periódichs

PREUS DE VENTA
Número solt, 5 céntims.—30 exemplars, 1 pta.
Surt é llum puntualment cada divendres

UNA RESURRECCIÓ QUE S' ACOSTA

Quan ja tots los poderosos la donguin per morta y enterrada, ella s' aixecará potent y majestuosa
sotregant totes las institucions y suprimint totes las tiranias.

Figura 20: Una resurrecció que s'acosta (La Tramontana).⁶⁵¹

⁶⁵¹ La Tramontana, 460 (4 d'abril de 1890).

Figura 21: Nuestro camino (Solidaridad Obrera).⁶⁵²

⁶⁵² Solidaridad Obrera, 8 (13 de febrero de 1908).

Verdadero Sindicalista
órgano de las Sociedades Obreras

Redacción y Administración:
Merced, 19, principal-Barcelona

SUSCRIPCIÓN
España: Un trimestre 1 peseta
Extranjero: Un trimestre 3 francos

Número suelto 5 cts.

Congreso Obrero Nacional

De hecho glorioso en los anales del proletariado español puede calificarse el Congreso Obrero Nacional, celebrado los días 30 y 31 de octubre y 1.º de noviembre, en el Palacio de Bellas Artes.

Un hábito vivificante de emancipación ha creado las asambleas de este Congreso haciendo entrever, aun á los más descreídos, que la emancipación humana es cosa fácil y hacienda, si para su consecución aunan sus esfuerzos todos los explotados.

Cual piedra blanca en el negro camino de las reivindicaciones obreras, puede señalarse este Congreso.

Los explotados del terruño, de la fábrica y del taller se han demostrado en estas Asambleas parcos en el decir, concisos en sus peroraciones, demostrando un alto sentido jurídico de la realidad de las cosas.

Ni una voz ha desentonado en este junto armónico de la clase obrera; hablaban todos: expusieron unos sus teorías evolucionistas; pintaron otros las verdades de la acción directa, y una y otra escuela, la revolucionaria y la pacifista, fué escuchada con respeto y consideración, por el numeroso público que asistió á las deliberaciones.

El haber concurrido al Congreso delegados de las diferentes regiones españolas, y el haberse adoptado en su primera sesión el acuerdo de que

Solidaridad Obrera pasara á ser Confederación Nacional Española, demuestra bien palpablemente que los obreros, convencidos por experiencia propia de la inutilidad de los medios indirectos, se pronuncia decididamente por la acción sindical revolucionaria único medio que ha de elevar el nivel intelectual de la clase obrera y llevarla á su completa emancipación social.

Los que un día y otro día en fibros y periódicos venían pregonando la desunión de los obreros, habrán visto claramente que

tal desunión no existe, que el explotado de hoy, con plena conciencia de sus derechos sociales, lanza á el olvido sus pequeños tiquismiquis y se encamina resuelto y decidido por el recto camino de su liberación, sin importarle un bledo los aullidos de la jauría capitalista, que ve con rabio é impotencia que á pesar de todos los obstáculos que se

Primera sesión

En el salón de Bellas Artes comenzó sus tareas el pasado domingo el Congreso Obrero Nacional, bajo la presidencia interina del Consejo de Solidaridad Obrera.

Abierta la sesión por el compañero Negro, secretario general de la Federación

actas y la comisión rechina dos, las correspondientes á la Unión de Obreros Mecánicos y á los Obreros Tipógrafos, ambas de Barcelona, por considerárselas *apartadas*.

Algunos compañeros piden la palabra con objeto de tratar de esto, acordándose suspender toda discusión hasta la próxima sesión.

Después de repartido á cada delegado el carnet de identidad, se pasa al nombramiento de las ponencias, que han de dictaminar sobre los temas presentados al Congreso.

TEMAS

Y PONENCIAS

por unanimidad, fueron elegidos los compañeros que á continuación se expresan con objeto de formar las ponencias de los temas, á cuya elección se agruparon en cinco secciones diferentes, corriendo á cargo de cada una de ellas la dictaminación de tres temas, con objeto de facilitar las tareas del Congreso, y la discusión de los temas presentados.

Primera ponencia

TEMAS:

1.º ¿Es de necesidad ó conveniencia para el Sindicalismo que Solidaridad Obrera forme i ser una Confederación Nacional?

2.º ¿Una vez organizada la Confederación General del Trabajo, precisa la constitución de Federaciones de Oficios y Similares?

3.º ¿Conveniencia de que los obreros estén organizados por oficios y oficinas.—Que los oficios similares ó concurrentes á un objetivo común establezcan federaciones.

Ponentes: J. Cusó, Carpinteros de Barcelona; J. Durán, Agricultores de Sitges; J. Bellas Artes y Oficinas de Badalona; J. Farré, Arte de elaborar madera, de Tarrasa; J. Puig, Unión de grabadores en cilindros, de Barcelona; J. Carreras, Barberos de San Martín; J. Zañerri, Federación Obrera de Zaragoza.

oponen á la emancipación del obrero, éste, resuelto y decidido lo alcanzará en plazo no lejano, pese á quien pese, caiga quien caiga.

Algo más pudiéramos decir sobre el Congreso Obrero Nacional, pero la premura del tiempo y la falta de espacio nos priva hoy de ser más extensos, reservándonos para números sucesivos el tratar con mayor extensión de los trascendentales acuerdos adoptados en el mismo y limitándonos por hoy á decir:

¡Laboremos, compañeros!

Obrera, se procede al nombramiento de la comisión revisora de actas, eligiendo los compañeros Vicente Plaza, por los encuadernadores y similares; Rafael Bernabeu, Unión Arte Textil de Alcoy; Pedro Martí, Sindicato Obrero de Joyería y Platería; Timoteo Herrero, Oficiales Tapiceros; Juan Bautista Esteve, Centro Obrero de Bajalauca; Tomás Sala, Peluqueros y Barberos «El Progreso»; y Julián Est. San, Albaniles de Barcelona.

Acto seguido se procede á la revisión de

BOICOT A "EL DILUVIO"

Figura 22: Congreso obrero nacional (Solidaridad Obrera).⁶⁵³

⁶⁵³ Solidaridad Obrera, 2ª Época, 39 (4 de noviembre de 1910).

No més drets sense debers. No més debers sense drets. Los drets individuals son imprescriptibles, ilegalsibles e INGANANTIBLES. • Llegislar la Llibertat baix pretext de garantirla, es cometre atentat contra ella. • La llibertat propia acaba allí ahont comensa la llibertat ajena. Es licit, donchs, al individuo fer tot lo que no perjudiqui a un altre. • La resignació que predicen las religions no es més que la fórmula del engany ab que s'preté perpetuar la injusticia social en lo mon. • Las religions son caixas d'ahorros que viuen en la estafa d'admetre capitals en la terra, assegurant pagar crescuts interessos al cel.

LA TRAMONTANA defensa 'ls principis liberals més avansats, sense atenuants de cap mena. • La TRAMONTANA es anti-religiosa de totes las religions, porque totes son igualment dolentas y depressivas pera la dignitat y la inteligencia humanas. • La TRAMONTANA en politica defensa sempre al més adelantat contra 'l més reaccionari, y sosté la necessitat d'una gran reforma social que transformi 'l modo de ser del productor, avuy supeditat al capitalisme. • La TRAMONTANA no esta afiliada a cap partit, servint los interessos generals de la llibertat sens compromisos ni preocupacions de sectari.

PERIÓDICH POLÍTICH VERMELL.

PREUS DE SUSCRIPCIO
 Espanya, 1 pesseta trimestre.— Extranjer, 2
Las suscripciones se pagan per adelantat

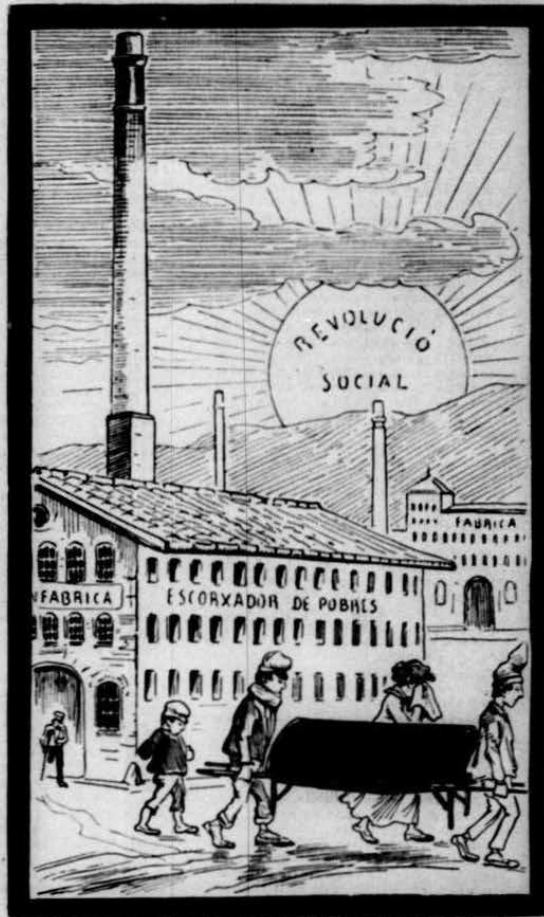
ADMINISTRACIO: carrer de Ponent, 1, 1.º: BARCELONA
 Pels pagus s'admeten libranças del Giro Mútuo, lletres de fácil cobro y sellos de 15 céntims. No s'admeten libranças especiales de periódichs

PREUS DE VENTA
 Número solt, 5 céntims.—30 exemplars, 1 pta.
Surt a llum puntualment cada divendres

BALANSOS DE CAP D' ANY

Resultat pels uns

Resultat pels altres

Figura 23: Balansos de cap d'any (La Tramontana).⁶⁵⁴

⁶⁵⁴ La Tramontana, 448 (10 de gener de 1890).

Figura 24: Alegoria del 1.er de Maig (*La Tramontana*).⁶⁵⁵

⁶⁵⁵ La Tramontana, 561 (29 d'abril de 1892).

VENTA
30 exemplars 1 pesseta

Un número solt
5 cèntims

SUSCRIPCIÓ
ESPANYA
Un trimestre 1 pesseta

EXTRANGER
Un trimestre 2 pessetas

LA TRAMONTANA

PERIÒDICH POLITICH VERMELL.

¡Avant sempre! y ¡sempre avant!
 cridarà LA TRAMONTANA;
 y son crit al vent llesant,
 may son pas deturarán
 fiscals ni gent de sotana.

Figura 25: Avant sempre (*La Tramontana*).⁶⁵⁶

⁶⁵⁶ La Tramontana, 345 (20 de gener de 1888).

CARRERA D' OBSTACLES PEL OBRER

Si vol la recompensa del treball
perque ab ell sos debers ja porta a coll,
los privilegis li dirán—¡Avall!—
posantli en son camí los mais a doll.

Figura 26: Carrera d'obstacles pel obrer (La Tramontana).⁶⁵⁷

⁶⁵⁷ La Tramontana, 476 (12 de setembre de 1890).

Año III

1906

Núm. 5

SALUD Y

Fundador:
LUIS BULFFI
(1904)

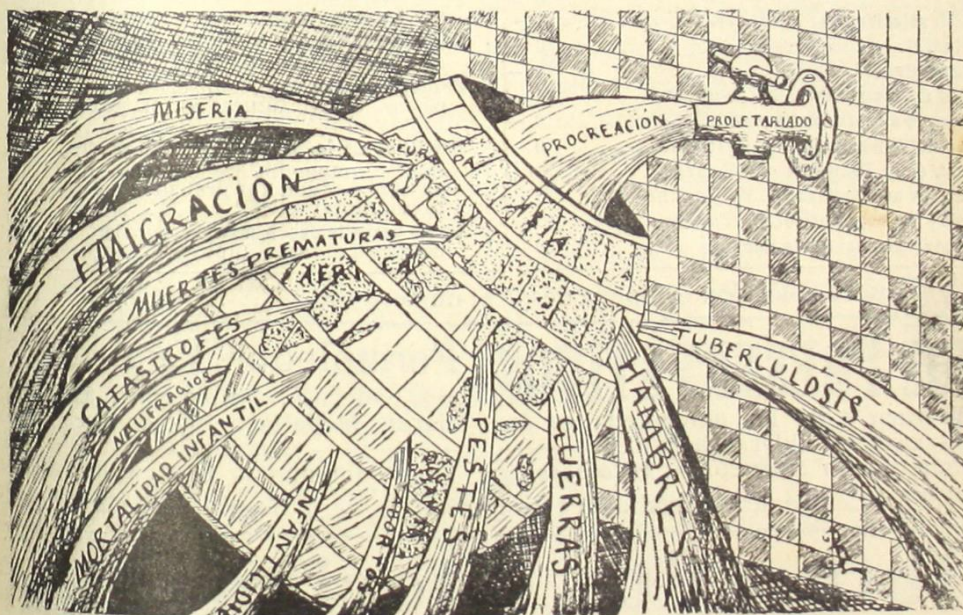
PROCREACIÓN
CONSCIENTE
Y LIMITADA

FUERZA

REVISTA MENSUAL ILUSTRADA

DE LA

LIGA DE REGENERACIÓN HUMANA

CONCURSO

Al que nos remita un artículo ilustrando el significado de este grabado se le regalará una obra de nuestra Biblioteca y el mejor escrito se publicará en los siguientes números.

ADMINISTRACIÓN: PLAZA COMERCIAL, 8 (BORNE).—BARCELONA

Suscripción anual: España, 1'50 Ptas. Extranjero, 1'80 Ptas

NÚMERO SUELTO 10 CTS.

Figura 27: Salud y Fuerza, 5 (setembre de 1906).

Conclusions

Un model de premsa alternatiu

La recerca desenvolupada a partir de la divisió de l'objecte d'estudi en variables com les relacions personals i l'evolució ideològica, el finançament i la distribució, els models professionals, la xarxa de contactes transnacionals, la morfologia i els continguts, el paper de la imatge i la censura i persecució, m'han permès delinear una panoràmica detallada dels aspectes essencials de la premsa anarquista catalana de finals del segle XIX i començaments del XX. Es tracta d'un tipus de premsa que s'insereix en la tradició dinovesca del periodisme d'idees de l'època de les revolucions liberals –el col·lectivisme s'origina, al cap i a la fi, entre les files del republicanisme federal–, que pregona un model de societat alternatiu i que s'erigeix com a òrgan d'una classe social específica. Les temàtiques que tracta són summament diverses, però hi predominen de forma indiscutible qüestions relacionades amb la situació sociolaboral desfavorable dels treballadors, els grans oblidats de la premsa burgesa, de la qual Kropotkin es queixava amargament:

La prensa repite en todos los tonos la misma cantinela. Columnas enteras están dedicadas a las discusiones parlamentarias, a las intrigas políticas; apenas si se habla de la inmensa vida cotidiana de una nación en unas cuantas líneas que tratan de un asunto económico, a propósito de una ley, o en la sección de noticias o en la de sucesos del día. Y cuando leemos esos periódicos, en lo que menos pensamos es en el incalculable número de seres humanos –la humanidad entera, de hecho– que viven y mueren, trabajan y consumen, sufren, piensan y crean más allá de esos personajes molestos, a quienes se glorifica hasta el punto de que sus sombras, agrandadas por nuestra ignorancia, cubren y ocultan a toda la humanidad.⁶⁵⁸

Els mitjans àcrates, que adopten noms com *Los Desheredados*, *El Productor* o *Tierra y Libertad*, expressen el patiment, els desitjos i, en general, els punts de vista de la classe obrera sobre els afers d'actualitat. El funcionament i la lògica d'aquesta mena de publicacions difereix considerablement dels de la premsa comercial; el lector hi és present de manera constant, bé a través de les aportacions econòmiques que la publicació detalla meticulosament, bé a través de la correspondència –els corresponsals fora del nucli urbà on es confecciona el mitjà, sovint, són

⁶⁵⁸ Kropotkin, Piotr: *La conquista del pan*. Valencia: Prometeo, 1928, pp. 35-36.

lectors que volen emetre una denúncia, descriure un aconteixement o quelcom similar—. El periòdic àcrata funciona com a eina de comunicació multidireccional i transversal, i esdevé un punt de trobada on determinats cercles, agrupacions o sindicats estableixen diàlegs i debats, o comuniquen informacions diverses als associats i simpatitzants.

Les temàtiques que predominen a les pàgines del periòdic àcrata dibuixen una realitat inèdita a la premsa burgesa, la del món associatiu, els ateneus obrers, el teatre anarquista, els militants convençuts que inscriuen un fill al registre civil amb els noms de *Germinal*, *Autónomo* o *Acracio Progreso*; una cultura alternativa contraposada a la que propugnava la burgesia i que seguiria prosperant fins la Guerra Civil, però de la qual avui en queda ben poc.⁶⁵⁹ Les planes de la premsa anarquista permeten, alhora, una capbussada al món fabril, a les condicions precàries, els accidents laborals, els abusos dels patrons i capatassos, la reivindicació de la jornada de vuit hores i un panteó obrer encapçalat pels màrtirs de Chicago.

El caràcter horitzontal i inèdit de la premsa anarquista, el rubriquen, també, les vies de finançament i distribució. La sempre complicada existència d'aquestes publicacions depenia de la solidaritat, de la col·laboració dels militants i simpatitzants. Defugint tota lògica comercial, un sector del propagandisme àcrata fins i tot plantejava el pagament voluntari. La solidaritat assolía una escala internacional: els periòdics catalans no només rebien aportacions d'arreu de la geografia ibèrica, sinó també de l'estranger. La dinàmica de distribució era similar: la frontera entre el mitjà i el lector o simpatitzant esdevenia difosa quan l'àmbit transcendia el municipi d'origen; l'encarregat de vendre i repartir els exemplars, i de recaptar els fons, era algú en teoria de confiança que sovint desenvolupava la mateixa feina per a més d'una publicació. En aquest sentit, hem de parlar d'un model arcaic més propi de la premsa de mitjans del segle XIX que de la moderna premsa comercial.

Un dels trets omnipresents i més paradoxals de la premsa àcrata, sens dubte, és la vocació social rupturista articulada a través d'estructures funcionals arcaiques. En referir-nos als mitjans del ram és impossible parlar d'una vertadera professionalització. En molts aspectes, el

⁶⁵⁹ La qüestió de la cultura àcrata catalana ha estat estudiada en detall. Vegeu, especialment, Aisa, Ferran: *La Cultura anarquista a Catalunya*. Barcelona: Edicions de 1984, 2006; Hofmann, Bert; Joan i Tous, Pere; Tietz, Manfred: *El anarquismo español y sus tradiciones culturales*. Madrid: Iberoamericana, 1995; i Litvak, Lily: *Musa libertaria: arte, literatura y vida cultural del anarquismo español (1880-1913)*. Barcelona: Antoni Bosch, 1981.

model de propaganda anarquista era innovador i eficaç. Quant el periodisme, però, no definiria uns estàndards de qualitat fins anys després del període 1881-1910. En bona mesura, tot i que no hi manquen bones cròniques, els mitjans àcrates segueixen ancorats en un tipus de periodisme de forta càrrega ideològica amb més voluntat doctrinal que informativa. Teòrics com Rafael Mainer, Josep Morató o Salvador Minguijón, que tenien la vocació de renovar i modernitzar el periodisme, paraven atenció a les qüestions tècniques i estructurals de l'ofici, mentre que el periodisme àcrata s'orientava cap en fora; el més important era captar i convèncer els lectors potencials, no articular una empresa periodística funcional.

El periodisme anarquista català es modernitzà de manera progressiva a les dècades de 1920 i 1930. Un dels tractats més interessants d'aleshores és *¿Cómo se hace un diario?*, de qui fou director de *Solidaridad Obrera*, Felipe Aláiz. La superació del vell model de propaganda és evident: «El reportaje, la entrevista, la encuesta, el gráfico y la fotografía derrotan al artículo abstracto. La vida diaria y aleccionadora hace olvidar, reflejada convenientemente, la pesadez de repeticiones y tópicos».⁶⁶⁰ El periodisme modern, tecnificat i amb una nova divisió de gèneres, per fi havia triomfat entre els àcrates, sense perdre, això sí, la voluntat emancipadora i internacionalista.

Els mitjans àcrates de finals del XIX no es diferenciaven dels burgesos en la faceta formal. L'estructura interna i la disposició dels textos evolucionen en paral·lel. De les dues columnes de la primera meitat de la dècada de 1880 es passa a tres, quatre i, fins i tot, cinc columnes a èpoques posteriors. Seccions òbvies com les notícies locals i internacionals, tot i que en clau ideològica particular, no manquen als periòdics en qüestió, com tampoc altres continguts habituals a la premsa popular –poesies, relats breus i miscel·lànies–. La mostra més evident que els periodistes àcrates no pretenien tant superar com emular el model de premsa burgès –quant als continguts, no quant als objectius, convé posar-hi èmfasi–, es posa de manifest en el projecte més ambiciós, *El Productor*, diari durant trenta-un dies que exhibia, malgrat l'esperit proletari de que feia gala, clixés burgesos notoris com la inclusió de publicitat i una secció de moviments portuaris. Ni els mitjans que cercaven transcendir el públic obrer –revistes sociològiques com *Ciencia Social*– havien fet tantes concessions al nou estàndard comercial.

⁶⁶⁰ Tavera i Garcia, Susanna: "Cómo se hace un diario", de Felipe Aláiz. Un exemple d'anarquisme i periodística a la Catalunya dels anys trenta. *Annals del Periodisme Català*, N.º 15, 1989, p. 29.

En tot plegat, la imatge hi jugà un paper important. El percentatge d'alfabetisme de la classe treballadora catalana va experimentar un augment considerable entre 1880 i 1910, però una part considerable dels lectors encara eren indirectes; el contingut de les publicacions arribava a les persones sense alfabetitzar quan un company els llegia en veu alta el periòdic. Alhora, la caricatura s'erigia com una eina complementària. L'obrer analfabet podia desxifrar-la sense ajut i podia crear-se una imatge definida dels tres enemics de classe, els abusos laborals, la dignitat dels treballadors i el futur d'emancipació amb que somniaven. Les metàfores podien ser força imaginatives i no exentes de sentit de l'humor, però resultaven alhora molt descriptives, com és el cas de *La Tramontana* i la identificació que establí dels homes de negocis i els clergues amb paneroles, serps i rat-penats. La imatge també constituïa un poderós element quan es tractava de crear vincles entre el text i les persones a que feia referència. Els homes i dones treballadors, evidentment, es mostren sense la deformació de que són objecte els enemics de classe, és a dir, íntegres; la identificació s'aplica també a individus concrets com els màrtirs de Chicago, dels quals, com he vist, s'arriben a vendre retrats, o als grans teòrics de l'anarquisme.

La premsa àcrata és, en qualsevol cas, una premsa amb vocació de masses, no ja perquè trenca amb el model comunicatiu adreçat a les elits que havia motivat el sorgiment de la premsa contemporània —«la sustitución progresiva de la prensa de opinión para élites por la prensa informativa de masas» (Marín, 1982: 323)—, sinó perquè proposa un model de cultura de masses—rupturista respecte la tradició—l'anticlericalisme és omnipresent a les publicacions anarquistes—i, també, de l'incipient model de societat burgesa. Els mitjans anarquistes exerceixen de propagandistes d'un moviment social horitzontal que preconitza corrents de pensament trencadors com el darwinisme, la procreació conscient i el naturisme, que lloa el teatre d'Ibsen i es mofa de Pitarra, i que fins i tot organitza certàmens literaris obrers per fer la competència als Jochs Florals.⁶⁶¹ Com assenyalava un delegat organitzador a l'apertura del Primer certamen socialista, el 1889: «La gran y noble causa del obrero tiene necesidad de crear algo preciso, indispensable a toda idea; tiene que crear una literatura y un arte propios, que le sirvan como medio activo de

⁶⁶¹ Vegeu Morales, Manuel: *La subcultura anarquista en España: el primer certamen socialista (1885)*. Mélanges de la Casa de Velázquez, 1991, XXVII (3), pp. 47-60, i *El segundo certamen socialista, 1889: notas para un centenario*. Mélanges de la Casa de Velázquez, 1989, XXV, pp. 381-395.

expresión y de propaganda; que acrediten el valor de los puntales en que se fundan sus principios». ⁶⁶²

Alhora, la voluntat àcrata de definir una cultura pròpia no es concreta només en la celebració de certàmens literaris, sinó també en la confluència amb intel·lectuals procedents de les avantguardes filosòfiques i artístiques del *fin de siècle*. Fruit de la col·laboració entre periodistes àcrates i joves autors com Jaume Brossa, Pere Coromines o Miguel de Unamuno sorgeix un tipus de publicació completament diferent del periòdic informatiu-ideològic, la revista sociològica, que rubrica la concepció de l'acràcia com una utopia racionalista, científica, i que vol transcendir el públic obrer per englobar, també, sectors de la classe mitjana com els estudiants, els artistes i els petits comerciants, en qui els àcrates identificaven víctimes de la burgesia. L'idil·li fou breu; l'antagonisme entre classes, sobretot d'ençà que la burgesia va polititzar-se a través de les noves plataformes catalanistes, caracteritzà la dinàmica sociopolítica barcelonina. ⁶⁶³

Però definir una cultura alternativa i il·lustrar els obrers no eren els objectius primordials de la premsa anarquista –en aquest sentit, destaca l'existència de revistes didàctiques com *La Ilustración obrera* (1904), ⁶⁶⁴ que no era un mitjà polític i no defensava cap ideologia concreta–. Els impulsors dels periòdics i revistes àcrates concebien els mitjans, principalment, com a eines de combat, de propaganda, en el context de la lluita de classes que havia de dur a terme l'anhelada emancipació obrera. L'abast mundial de la causa hagués estat irrealitzable sense l'existència de mitjans de comunicació com la premsa. Poc a poc, gràcies a la confluència entre la globalització tècnica –generalització del telègraf, el ferrocarril, les línies de transport marítim transatlàntic– i humana –migracions per causes econòmiques o polítiques– es va configurar una xarxa anarquista d'abast internacional i transcontinental vertebrada per mitjà de la premsa. Els periòdics anarquistes catalans es llegien a París, Londres, Nova York, Buenos Aires, Montevideo i São Paulo i comptaven amb col·laboradors nord-americans, cubans, francesos, neerlandesos, russos, argentins... La premsa configura, per tant, l'essència de l'internacionalisme.

⁶⁶² Citat per Morales, *op. Cit.*, 1991, p. 47.

⁶⁶³ Disposem d'una bona anàlisi de la problemàtica a Ealham, Chris: *La lucha por Barcelona: clase, cultura y conflicto, 1898-1937*. Madrid: Alianza Editorial, 2005.

⁶⁶⁴ Es publicà a Barcelona entre el 2 de febrer i el 17 de desembre de 1904. Van editar-se'n 44 números, conservats a l'hemeroteca de premsa de la Biblioteca Nacional d'Espanya. Es definia com a "portavoz de la intelectualidad sensibilizada hacia los problemas sociales" i donava espai a destacats socialistes, anarquistes i republicans.

Al seu torn, els periodistes anarquistes catalans –Pedro Esteve, Antoni Pellicer Paraire, Francesc Ferrer i Guàrdia, Fernando Tarrida del Màrmol, etc.–, es desplacen fora d’Espanya, sovint per motius polítics, però no sempre, i col·laboren en publicacions als indrets de destí o, fins i tot, en creen de noves que enriqueixen i amplien la xarxa internacional. En paraules de Thomas C. Jones i Constance Bantman, que han estudiat el fenomen al Regne Unit: «The exile press gave shape to refugee political life and constituted a crucial part of wider exilic sociability».⁶⁶⁵ Mitjans com *El Despertar*, de Nova York, editat per la comunitat anarquista ibèrica a la ciutat, constitueixen en certa mesura apèndixs transcontinentals de la premsa anarquista espanyola.

Un model homologable?

La recerca fóra incompleta sense una breu comparativa del sistema de premsa descrit amb els que existien simultàniament en altres països occidentals on l’anarquisme gaudia d’una implantació considerable. En aquest sentit, la conclusió és senzilla: la premsa àcrata catalana de finals del segle XIX és un fenomen everfescent. Fins i tot en l’època en que la censura i la persecució governamentals son més intenses (1894-1900), trobem publicacions que desafien la prohibició explícita. Maitron i Droguet identifiquen quinze publicacions anarquistes a França el 1893, de les quals la majoria van ser efímeres, cinc es publicaven de manera mensual i només dues eren setmanals (*Le Père Peinard* i *La Révolte*).⁶⁶⁶ A Catalunya, amb una població i una industrialització inferiors, feia temps, llavors, que es publicaven de forma ininterrompuda dos setmanaris anarquistes, *La Tramontana* i *El Productor*.

El 1913, el número de setmanaris, a França, s’havia elevat a cinc, mentre que a Catalunya es mantenia en dos (*Tierra y Libertad* i *Solidaridad Obrera*). Com és evident, el potencial de creixement francès era molt superior, però cal tenir con compte que el 1883 ja hi havia a Catalunya dos setmanaris anarquistes de publicació regular (*Los Desheredados* i *La Federación Igualadina*). Per tant, l’experiència catalana en premsa àcrata resultà pionera. Segons escrivia Kropotkin, el potencial era notori ja la dècada de 1870:

⁶⁶⁵ Jones, Thomas C.; Bantman, Constance: *From Republicanism to Anarchism: 50 Years of French Exilic Newspaper Publishing*, a Bantman, Constance; Suriani da Silva, Ana Cláudia (eds.): *The Foreign Political Press in Nineteenth-Century London: Politics from a Distance*. Londres: Bloomsbury Publishing, 2017, p. 100.

⁶⁶⁶ Maitron, Jean; Droguet, Alain: *La Presse anarchiste française de ses origines à nos jours*. Le Mouvement social, N.º 83, *L’Anarchisme ici et là, hier et aujourd’hui* (abril-juny, 1973), pp. 10-11.

In Italy and Spain the state of affairs at the time was such as to keep people in a revolutionary mood, just as they are now. [...] If it had done, a popular, peasant uprising would doubtless have occurred in Andalusia, an area of large landed properties, among the farms who lived in purely Irish conditions, and in the industrial centres of Catalonia, where labour unions had attained a high degree of development. In Catalonia in the 1880s organized workers numbered more than 100,000, almost every one of them belonging, as before –even more strongly than before– to the International.⁶⁶⁷

L'elevat nivell de desenvolupament del teixit associatiu es fa palès a través de la premsa. En el cas francès, Maitron i Droguet, fora de París, només identifiquen publicacions anarquistes a grans ciutats com Marsella i Lyon, o a poblacions de certa entitat com Dijon. A Catalunya, més enllà de Barcelona i els pobles del seu entorn que disposaven de publicacions anarquistes (Sants, Gràcia i Sant Martí de Provençals, el primer incorporat el 1883 i els altres dos el 1897 –vegeu la càustica caricatura de *La Tramontana*, «La aranya agregacionista», a l'edició número 366, de 3 de juny de 1892), trobem un ampli ventall de localitats on es publicava algun mitjà àcrata, especialment en centres industrials com Sabadell, Terrassa, Reus, Igualada i Vilanova i la Geltrú. Les seccions de correspondència administrativa, com hem observat al capítol 5, arribava a la pràctica totalitat de la geografia catalana.⁶⁶⁸

Evidentment, la premsa anarquista no podia competir en condicions d'igualtat amb els mitjans de la burgesia; en primer lloc, perquè no disposava dels mateixos recursos econòmics i no tenia una vocació comercial, sinó que preferia sacrificar els possibles guanys en benefici d'arribar al màxim nombre de lectors. L'existència, sovint efímera, de les publicacions en qüestió, es caracteritzava per una precarietat constant. La solidaritat en forma de donatius era clau per a la supervivència, tot i que difícilment assegurava a llarg termini l'existència d'un mitjà. El cas de *La Tramontana*, el més longeu, és senzill: gaudia d'un públic fidel disposat a pagar el cost. Cap dels periòdics o revistes àcrates hagués passat l'escrutini del teòric per excel·lència del periodisme

⁶⁶⁷ Kropotkin, Piotr: '*Western Europe*', from *Memoirs of a Revolutionist*, a Kropotkin, Piotr; Shatz, Marshall S. (ed.): *The Conquest of Bread' and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 209.

⁶⁶⁸ En cercar les raons del predomini anarquista per damunt del marxista entre els obrers catalans, Andreu Nin citava la dispersió i l'escassa entitat de les fàbriques catalanes: "L'espargiment, la manca de concentració, el retard tècnic, el predomini de la indústria lleugera, principalment tèxtil. [...] L'absència d'una indústria fortament concentrada". Vegeu Nin, Andreu: *Socialisme i anarquisme*, *L'Opinió*, 26 (11 d'agost de 1928) i *Les arrels de l'anarquisme a Catalunya*, *L'Opinió*, 28 (25 d'agost de 1928).

de l'època, Rafael Mainar, que sentenciava que, «si en estos periódicos no se persigue el negocio industrial, fracasan, y los que viven es lánguidamente, muriendo» ([1906] 2005: 33).

La renúncia de la premsa anarquista –amb les excepcions d'*El Productor* en l'etapa que fou diari i de *Los Desheredados*, que anunciava negocis locals– a dotar-se d'ingressos publicitaris que haguessin contribuït a la seva supervivència, no l'expliciten els impulsors de les publicacions en una època en que la premsa comercial no estava plenament definida, i encara menys a Catalunya, tot i que la incompatibilitat entre el model comercial de masses i el de la premsa ideològica o de partit, amb forta vocació local, es faria palesa aviat amb conseqüències funestes per a la segona. Segons Stuart Ewen, que estudià el cas nord-americà:

Newspapers, which throughout the nineteenth century had provided an arena for literary serialization and popular expression and whose diversity had provided for varied audiences, became increasingly commercialized in their direction. From 1900 to 1930 the number of daily newspapers in America declined steadily if not monumentally. More important, there was an even greater decline in the existence of a diverse press. In 1909-10, 58 percent of American cities had a press that was varied both in ownership and perspective. By 1920, the same percentage represented those cities in which the press was controlled by an information monopoly. By 1920, 80 percent of American cities had given way to a press monopoly.⁶⁶⁹

Com hem observat el capítol 2, el socialista Luis Araquistáin advertia, el 1916, dels riscos de la concepció empresarial, economicista, de la premsa. En el cas català, no obstant, seria la dictadura franquista, no la necessitat de competir comercialment, el factor que provocaria la desaparició de la totalitat dels mitjans anarquistes. A la supervivència i el creixement dels mitjans àcrates els anys 20 i, sobretot, 30 del segle XX, sens dubte hi contribuï que els militants de Catalunya, en paraules de Kropotkin, fossin «people of duty, and every year they punctiliously paid to their national council the dues required»,⁶⁷⁰ a banda, és clar, de l'augment de l'organització sindical i de l'alfabetisme de les classes populars.

⁶⁶⁹ Ewen, Stuart: *Captains of consciousness: advertising and the social roots of the consumer culture*. New York: McGraw-Hill, 1976, p. 62.

⁶⁷⁰ Kropotkin, Piotr: 'Western Europe', from *Memoirs of a Revolutionist*, a Kropotkin, Piotr; Shatz, Marshall S. (ed.): *The Conquest of Bread' and Other Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, 1995, p. 209.

El segon factor que explica la precarietat de la premsa llibertària és la mala relació que tenia amb el poder polític, completament diferent a la que es donava entre les autoritats i els diaris comercials burgesos –i també els republicans i socialistes, que acceptaven el règim polític de la Restauració sense renunciar a transformar-lo per procediments no revolucionaris–. D’una llei de premsa restrictiva es passà, el 1883, a una llei liberal i homologable a les d’Estat com França i Alemanya, que garantia, en teoria, un elevat grau de llibertat d’impresma. La constant, ara bé, és que la tolerància de les autoritats respecte la premsa anarquista no va dependre tant de la legislació com de l’escenari sociolaboral. El govern liberal no dubtà a reprimir l’anarquisme i clausurar publicacions quan el sindicalisme cedí pas a la reclamació per via de vagues multitudinàries i, més tard, quan es desencadenà la dèria del terrorisme. Va ser eficaç la persecució dels mitjans anarquistes a Espanya? Si bé és veritat que provocà la desaparició de la pràctica totalitat de les publicacions entre 1893 i 1896, la difusió de les idees àcrates no es va interrompre, la qual cosa mostra un nivell de resiliència no desdenyable: malgrat empresonaments i exilis, la premsa anarquista va renéixer.

L’experiència espanyola no diferia substancialment de la dinàmica europea. Un grup reduït de països –el Regne Unit, els Països Baixos i les monarquies escandinaves– havien adoptat sistemes de premsa liberals en els quals la censura era escassa. En el cas britànic, el liberal Lord Rosebery, Secretari d’Estat d’Afers Exteriors entre 1892 i 1894, comunicà a l’ambaixador espanyol a Londres que «All legislation of this kind was regarded with the most jealous suspicion in this country».⁶⁷¹ A les nacions continentals la situació era força diferent: França, Itàlia i Alemanya aprovaren lleis específiques contra la premsa anarquista; el sistema de llicències introduït a Espanya de manera efímera per la llei de 1879 seguia els passos de legislació similar vigent a Alemanya des de 1851, a França des de 1852 i a Àustria des de 1867. La censura prèvia desaparegué formalment, però a França des de 1822, a Rússia des de 1865, a Àustria des de 1867 i a Alemanya des de 1874 fou obligatori lliurar una còpia dels diaris a les autoritats abans que comencessin a

⁶⁷¹ Jensen, Richard Bach: *The Battle against Anarchist Terrorism: An International History, 1878-1934*. Cambridge: Cambridge University Press, 2014, p. 81.

circular.⁶⁷² A Espanya, el procediment de censura prèvia s'abolí el 1837 i no retornà fins el 1923 amb la dictadura de Primo de Rivera.⁶⁷³

El paradís de la premsa anarquista cal cercar-lo a Amèrica del Nord. La Primera esmena de la Constitució dels Estats Units (1791) garanteix les llibertats d'expressió i de premsa com a drets fonamentals dels ciutadans. Al segle XIX, les úniques lleis estatals que posaven restriccions a la llibertat de premsa afectaven a les publicacions i els periodistes que defensaven obertament l'abolició de l'esclavatge als Estats del Sud⁶⁷⁴ –una persecució que finí amb la victòria de la Unió a la Guerra de Secessió (1861-1865)–. A escala federal, d'ençà l'entrada en vigor, el 1873, de la *Act of the Suppression of Trade in, and Circulation of, Obscene Literature and Articles of Immoral Use* –més coneguda com a Llei Comstock–, el servei postal tenia l'obligació d'impedir la circulació de tota publicació que pogués qualificar-se s'obscena, és a dir de contingut sexual –inlò tot allò relatiu a l'avortament–.⁶⁷⁵

Durant prop d'un quart de segle (1875-1900), la premsa àcrata va expandir-se als Estats Units a una escala inèdita a qualsevol país europeu. Tots els corrents hi tenien espai, individualistes, col·lectivistes, comunistes... Les publicacions autòctones eren nombroses;⁶⁷⁶ alhora, l'emigració econòmica i l'exili polític van contribuir a l'aparició de mitjans àcrates en múltiples llengües: alemany, danès, txec, francès, italià, castellà, ídix, polonès, lituà, letó, finlandès, rus, serbi, etc.⁶⁷⁷ El "paradís" es trencà a causa dels atemptats de començaments del segle XX, que es van cobrar la vida, entre d'altres, del president William McKinley. La resposta es tradí en una legislació específica contra l'anarquisme, entre la qual destaquen la *New York Criminal Anarchy Act* de 1902, que declarava fora de llei les publicacions que defensessin «the doctrine that organized government should be overthrown by force or violence, or by assassination [...] or by any

⁶⁷² Goldstein, Robert Justin: *Political Repression in 19th Century Europe*. Manuka: Routledge, 2010, pp. 36-39, ofereix una bona panoràmica de les restriccions a la llibertat de premsa a l'Europa del segle XIX.

⁶⁷³ Portolés, José: *La censura de la palabra: Estudio de pragmática y análisis del discurso*. València: Universitat de València, 2016 p. 209.

⁶⁷⁴ Smith, Jeffrey Allan: *War & Press Freedom: The Problem of Prerogative Power*. Oxford: Oxford University Press, 1999, p. 93.

⁶⁷⁵ Vegeu Wood, Janice Ruth: *The Struggle for Free Speech in the United States, 1872-1915: Edward Bliss Foote, Edward Bond Foote, and Anti-Comstock Operations*. Londres: Routledge, 2008.

⁶⁷⁶ Sobre els periòdics anarquistes autòctons, vegeu Longa, Ernesto A.: *Anarchist Periodicals in English Published in the United States (1833-1955)*. Lanhan: Scarecrow Press, 2010.

⁶⁷⁷ Vegeu l'exhaustiu llistat compilat per Mikael Altemark: *Total American Anarchist Periodicals in Print, 1880-1940*. En línia: [<http://katesharpleylibrary.pbworks.com/w/page/13175715/Anarchist%20newspaper%20circulation>]

unlawful means»;⁶⁷⁸ i la *Immigration Act of 1903* –també anomenada, de forma més precisa, *Anarchist Exclusion Act*–, que prohibia l'entrada al país dels anarquistes estrangers.⁶⁷⁹

La legislació nord-americana, igual que l'espanyola, resultà ineficient per impedir la circulació de les idees anarquistes. Hi contribuïa, sens dubte, la senzilla estructura de les publicacions llibertàries, que en la majoria dels casos no comptaven amb una impremta pròpia, i també el particular enginy dels periodistes, que en clausurar-los l'autoritat el periòdic optaven per publicar-lo amb un nom diferent –cosa que no era patrimoni dels anarquistes–.⁶⁸⁰ La fi del periodisme àcrata de gran volada arribaria més endavant amb la decadència o la desaparició del sindicalisme revolucionari, ja fos per manca de suport social –com als Estats Units– o per la repressió política totalitària –com a la Itàlia feixista o l'Espanya franquista–.

Balanç final i noves recerques

El camp de la premsa anarquista catalana és ampli i divers, i obre la porta a múltiples possibilitats de recerca. Tot i que disposem de monografies sobre diversos mitjans (*La Tramontana*, *Solidaridad Obrera*), manquen estudis específics que contribueixin a traçar en detall parcel·les concretes de l'univers periodístic anarquista. *El Productor* i la resta de publicacions del Grup Benevento, i també setmanaris col·lectivistes amb un bon nombre d'edicions, com *Los Deshereados* i *La Federación Igualadina*, mereixen estudis monogràfics –una de les principals mancances, no sols en l'àmbit anarquista, de la historiografia catalana en premsa–. El de Benevento va ser el projecte editorial anarquista més ambiciós de la Catalunya del segle XIX; quant als altres dos mitjans, són bona mostra de la ràpida penetració anarquista més enllà de Barcelona i poden aportar valuosa informació sobre l'organització i les dinàmiques del moviment a escala local.

Són necessaries, per altra banda, anàlisis de continguts dels mitjans anarquistes que vagin més enllà dels textos merament ideològics i aprofundeixin en l'univers més ampli que

⁶⁷⁸ *The New York Criminal Anarchy Act*. Harvard Law Review, Vol. 36, N.º 2 (Dec. 1922), pp. 199-204.

⁶⁷⁹ Zimmer, Kenyon: *Immigrants against the State: Yiddish and Italian Anarchism in America*. Urbana: University of Illinois Press, 2015 p. 10.

⁶⁸⁰ Vegeu un llistat exhaustiu de la premsa de Barcelona i els seus canvis de nom a Guillaumet i Llovetas, Jaume: *Informació, política i llengua en la premsa de la Restauració (1875-1883)*. X Congrés d'Història de Barcelona – Dilemes de la fi de segle, 1874-1901. Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, Institut de Cultura, Ajuntament de Barcelona, 27-30 de novembre de 2007, pp. 9-10. En línia: [<http://ajuntament.barcelona.cat/arxiunicipal/arxiuhistoric/sites/default/files/ArxiuHistoric/Continguts/Documents/Fitxers/guillaumettext.pdf>]

configuren. El capítol de la present tesi que s'ocupa de la qüestió és una senzilla aproximació superficial que exposa els interessos dels periòdics i les revistes àcrates, però ni de bon tros comporta una visió profunda de la realitat que dibuixen i modulen del àmbits polític, social, laboral, cultural i científic, un aspecte vital en la comprensió del fenomen anarquista català –tant com la teoria i la propaganda ideològiques–, per la cosmovisió particular a que donà forma.

Les relacions internacionals de la premsa anarquista catalana conformen un altre camp d'estudi fèrtil. Els projectes periodístics de Pedro Esteve als Estats Units i d'Antoni Pellicer Paraire a Argentina han estat objecte d'alguns articles, però són prou interessants i desconeguts com per aprofundir-hi. La premsa àcrata es pot estudiar des de punts de vista molt diversos. Si els mitjans sabadellencs o igualadins ens donen la perspectiva local, endinsar-se en *El Despertar* de Nova York o en *El Esclavo* de Tampa no és només estudiar premsa àcrata nord-americana en llengua castellana, sinó també mitjans àcrates ibèrics (o hispano-cubans, en particular en el segon) a l'exili. En aproximar-se a la premsa anarquista cal, conseqüentment, trencar amb les concepcions geogràfiques més restringides del fenomen.

El balanç final de la recerca és molt positiu. Els objectius de traçar una taxonomia i una aproximació estructural de la premsa anarquista catalana d'una època que la historiografia ha deixat en segon terme han estat acomplerts de manera satisfactòria, han enriquit el nostre coneixement sobre un fenomen de summa importància dins el periodisme i la cultura popular catalanes i obren noves perspectives i vies d'investigació. En última instància, l'estudi del passat té ressò en la reflexió sobre el present i el futur. Aproximar-se a un tipus de premsa d'arrel popular, sense interessos econòmics i amb la vocació de contribuir a millorar la societat –per imperfecta que fos més enllà de les intencions– pot suposar un exercici valuós en una època en que la professió periodística, hereva del model comercial que s'imposà aleshores, s'ha vist compromesa i qüestionada des de molt diversos àmbits.

Bibliografia i fonts

Arxius i biblioteques:

Arxiu de la Fundació Francesc Ferrer i Guàrdia (FFFG), Barcelona

Arxiu Històric de Sabadell (AHS), Sabadell

Biblioteca Nacional de Catalunya (BNC), Barcelona

Biblioteca Pública Arús (BPA), Barcelona

Bibliothek der Freien, Berlín

Centre de Documentació Antiautoritari i Llibertari (CEDALL), Badalona

Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Amsterdam

Arxius i hemeroteques digitals:

Arxiu Digital d'Edicions Anomia

Arxiu de Revistes Catalanes Antigues (ARCA)

Arxiu Publicacions Anarquistes

Chronicling America. Historic American Newspapers

Hemeroteca Digital de la Biblioteca Nacional de España

Trencadís. Fons locals digitalitzats de la Xarxa de Biblioteques Municipals de la Diputació de Barcelona

Legislació i Jurisprudència:

Boletín Oficial del Estado (BOE)

Diario de Sesiones. Congreso de los Diputados

Diario de Sesiones. Senado de España

Bibliografia citada:

Abad de Santillán, Diego: *Memorias: 1897-1936*. Barcelona: Planeta, 1977.

Abad de Santillán, Diego: *Contribución a la historia del movimiento obrero español: Desde sus orígenes hasta 1905*. Cajica: Puebla, 1962.

- Abelló Güell, Teresa: *Fernando Tarrida del Màrmol. Anarquisme i cosmopolitisme a finals del segle XIX*. Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics. Nº. 27, 2016, pp. 131-144.
- Abelló Güell, Teresa: *L'anarquisme als països de parla catalana: entre el sindicalisme i la propaganda (1868-1931)*. Catalan Historical Review, Nº. 3, 2010, pp. 213-225.
- Álvarez Junco, José: *La ideología política del anarquismo español (1868-1910)*. Madrid: Siglo XXI, 1991.
- Arbeloa, Víctor Manuel: *La prensa obrera en España (1900-1923)*. Revista de Fomento Social Nº. 110 (abril-juny, 1973), pp. 199-208.
- Arbeloa, Víctor Manuel: *La Prensa Obrera en España*. Revista de fomento social, Nº. 102 (abril-juny, 1971), pp. 165-184.
- Avilés Farré, Juan: *Francisco Ferrer y Guardia: pedagogo, anarquista y mártir*. Madrid: Marcial Pons, 2006.
- Baroja, Pío: *Aurora Roja*. Madrid: Alianza, 2008 (1ª edició, 1904).
- Casanovas Codina, Joan: *Pedro Esteve (Barcelona 1865-Weehauken, N. J. 1925): A Catalan Anarchist in the United States*. Catalan Review, Vol. V, Nº. 1 (juliol de 1991), pp. 57-77.
- Castellanos, Jordi: *Aspectes de les relacions entre intel·lectuals i anarquistes a Catalunya al segle XIX. (A propòsit de Pere Coromines)*. Els Marges, Nº. 6 (febrer 1976), pp. 7-28.
- Coromines, Pere; Cahner, Max (ed.); Coromines, Joan (ed.): *Els anys de joventut i el Procés de Montjuïc. Diaris i records de Pere Coromines, I*. Barcelona: Curial, 1974.
- Dalmau Ribalta, Antoni: *Per la causa dels humils. Una biografia de Tarrida del Màrmol (1861-1915)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2015
- Dalmau Ribalta, Antoni: *Retrats d'anarquistes igualadins i anoiencs (I): Martí Borràs i Jover (1845-1894) o el primer comunisme llibertari*. Revista d'Igualada, Nº. 26, setembre 2007, pp. 15-31.
- Delhom, Joël: *Dos décadas de publicaciones sobre el anarquismo español, 1990-2011. Inventario ordenado precedido por un breve comentario*. Germinal: revista de estudios libertarios, Nº. 10, 2012, pp. 55-95.
- Del Valle, Adrián (Palmiro de Lidia): *Evocando el pasado (1886-1891)*. Revista Blanca, Nº. 100 (15 de juliol de 1927), 101 (1 d'agost de 1927) i 103 (1 de setembre de 1927), pp. 115-118, 138-152 i 210-214.

- Díaz del Moral, Juan: *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas*. Madrid: Alianza, 1969.
- Duarte Montserrat, Àngel: *Pere Corominas: del republicanisme als cercles llibertaris (1888-1896)*. Barcelona: L'Abadia de Montserrat, 1988.
- Esenwein, George Richard: *Anarchist Ideology and the Working-class Movement in Spain, 1868-1898*. Berkeley/Los Angeles/Oxford: University of California Press, 1989.
- Espinet, Francesc; Tresserras i Gaju, Joan Manuel: *La gènesi de la societat de masses a Catalunya, 1888-1939*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 1999.
- Esteve, Pedro: *A los anarquistas de España y de Cuba. Memoria de la Conferencia Anarquista Internacional celebrada en Chicago en Septiembre de 1893*. Paterson, New Jersey: Imprenta de El Despertar, 1900.
- Fernández Alvarez, Antón; Guisán, Esperanza (pròleg): *Ricardo Mella, o, El anarquismo humanista*. Barcelona: Anthropos, 1990.
- Fernández Gómez, Francisco de Paula; Gabriel Sirvent (dir): *Anarcocomunismo en España (1882-1896). El grupo de "Gràcia" y sus relaciones Internacionales*, tesi de doctorat. Universitat Autònoma de Barcelona, 2014.
- Ferrer i Guàrdia, Francesc; Lorenzo, Anselmo: *Ferrer y la huelga general: Recopilación de los artículos de Francisco Ferrer ("Cero") publicados en "La Huelga General". Consideración previa de Anselmo Lorenzo*. Barcelona: Biblioteca Liberación, 1910.
- Gabriel Sirvent, Pere: *Anarquismo y anarcosindicalismo en la España del siglo XIX*, a Ortiz Heras, Manuel; Ruis González, David; Sánchez Sánchez, Isidro (coords.): *Movimientos sociales y Estado en la España contemporánea*. Cuenca: Ediciones de la Universidad de Castilla-La Mancha, 2001, pp. 127-152.
- Gabriel Sirvent, Pere: *Anarquisme i catalanisme*, a Termes, Josep (ed.): *Catalanisme: història, política i cultura*. Barcelona: L'Avenç, 1986, pp. 197-202.
- Gabriel Sirvent, Pere; Condominas, Salvador (dir.): *Classe obrera i sindicats a Catalunya, 1903-1920*, tesi de doctorat. Universitat de Barcelona, 1981.
- García Galindo, Juan Antonio: *Estudios de periodismo. Los primeros tratadistas españoles*, a Desvois, Jean-Michel (ed.): *Prensa, impresos, lectura en el mundo hispánico contemporáneo: homenaje a Jean-François Botrel*. Bordeaux: Université Michel de Montaigne Bordeaux 3; PILAR, 2005, pp. 179-192.

- Gil Maestre, Manuel: *El anarquismo en España y el especial de Cataluña*. Revista Contemporánea, Nº. 107 (juliol-agost-setembre de 1897), pp. 3-50, 148-160, 249-262, 341-376, 498-515 i 587-601.
- Gilimón, Eduardo: *Hechos y comentarios y otros escritos. El Anarquismo en Buenos Aires (1890-1915)*. Buenos Aires: Terramar Ediciones, 2011.
- Girón Sierra, Álvaro: *En la mesa con Darwin: evolución y revolución en el movimiento libertario en España (1869-1914)*. Madrid: Editorial CSIC, 2008.
- Godio, Julio: *El movimiento obrero argentino (1870-1910): socialismo, anarquismo y sindicalismo*. Buenos Aires: Editorial Legasa, 1987.
- Gómez Casas, Juan: *La Primera Internacional en España: estudio y documentos*. Bilbao: Editorial ZYX, 1974.
- Guillamet, Jaume: *Història del periodisme: Notícies, periodistes i mitjans de comunicació*. València: Universitat de València, 2003.
- Herrerín López, Ángel: *España. La propaganda por la represión, 1892-1900*, a Avilés Farré, Juan; Herrerin López, Ángel (coords.): *El nacimiento del terrorismo en Occidente: anarquía, nihilismo y violencia revolucionaria*. Madrid: Siglo XXI, pp. 103-140.
- Hofmann, Bert; Joan i Tous, Pere; Tietz, Manfred: *El anarquismo español y sus tradiciones culturales*. Madrid: Iberoamericana, 1995.
- Ilari, Massimiliano: *La represión franquista y el movimiento libertario español desde fin de la Guerra Civil hasta principios de los años cincuenta*. Germinal: revista de Estudios Libertarios. Nº. 5, abril de 2008, pp. 57-64.
- Jerez Perchet, Augusto: *Tratado de periodismo*. Granada: Imp. de El Defensor de Granada, 1901.
- Lidia, Clara E. i Yankelevich, Pablo: *Cultura y política del anarquismo en España e Iberoamérica*. México, D.F.: Colegio de México, 2012.
- Lindholm, Fredrik: *El anarquismo según las fuentes suecas y extranjeras*. Madrid: Centro Editorial Góngora, 1906.
- Litvak, Lily: *Musa libertaria: arte, literatura y vida cultural del anarquismo español (1880-1913)*. Barcelona: Antoni Bosch Editor, 1981.
- Litvak, Lily: *España 1900: modernismo, anarquismo y fin de siglo*. Barcelona: Anthropos, 1990.

- Litvak, Lily: *El cuento anarquista (1880-1911): antología*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, 2003.
- López de Ramón, María: *La construcción històrica de la libertad de prensa*. Madrid: Universidad Carlos III, 2016.
- Madrid, Francisco; Venza, Claudio (coords.): *Antología documental del anarquismo espanyol, I. Organización y Revolución: de la Primera Internacional al Proceso de Montjuic (1868-1896)*. Madrid: Fundación de Estudios Libertarios Anselmo Lorenzo, 2001.
- Madrid Santos, Francisco: *Solidaridad Obrera y el periodismo de raíz ácrata*. Badalona: Ed. Solidaridad Obrera, 2007.
- Madrid Santos, Francisco; Termes Ardevol, Josep (dir): *La prensa anarquista y anarcosindicalista en España desde la I Internacional hasta el final de la Guerra civil*, tesi de doctorat. Universitat de Barcelona, 1989.
- Mainar, Rafael: *El arte del periodista*. Barcelona: Destino, 2005 (1ª edició, 1906).
- Marfany, Joan-Lluís: *Els Obrers, l'anarquisme i la llengua catalana en el tombant de segle*, a Mas-sot i Muntaner, Josep (coord.): *Estudis de llengua i literatura catalanes/XIII. Miscel·lània Jordi Carbonell 2*. Barcelona: Abadia de Montserrat, 1991, pp. 103-132.
- Marín Otto, Enric: *La historia de la prensa en el ámbito global de la historia de la comunicación social (propuesta para un enfoque del trabajo historiográfico de la prensa desde la perspectiva de la comunicación social)*, a *Metodología de la historia de la prensa española*. Madrid: Siglo XXI, 1982, pp. 318-324.
- Martínez de Sas, María Teresa; Pagès i Blanch, Pelai (coords.): *Diccionari biogràfic del moviment obrer als Països Catalans*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2000.
- Masjuan i Bracons, Eduard: *El neomalthusianismo ibérico e italiano: un precedente de la ecología humana contemporánea*. Historia Actual Online, Nº. 15, 2008, pp. 69-87.
- Masjuan i Bracons, Eduard: *La ecología humana en el anarquismo ibérico: urbanismo "orgánico" o ecológico, neomalthusianismo y naturismo social*. Barcelona: Icaria Editorial, 2000.
- Mattelart, Armand: *La invención de la comunicación*. Madrid: Siglo XXI, 1995.
- Minguijón, Salvador: *Las luchas del periodismo*. Zaragoza: Tip. Salas, 1908.
- Morató i Grau, Josep: *Com és fet un diari*. Barcelona: Ricard Duran i Alsina, impr., 1918.

- Navarro Navarro, Francisco Javier: *A la revolución por la cultura: Prácticas culturales y sociabilidad libertarias en el País Valenciano, 1931-1939*. València: Universitat de València, 2004.
- Olivé i Serret, Entic: *La pedagogía obrerista de la imagen*. Barcelona: José J. de Olañeta, 1978.
- Padullés, Xavier: *Felip Cortiella: dramaturg anarquista fundador del teatre polític català del segle XX*. Assaig de teatre: revista de l'Associació d'Investigació i Experimentació Teatral, 2006, Nº. 50-51, pp. 167-192.
- Pelaz López, José-Vidal: Registradores, recaudadores y notarios: Fuentes para la historia de la empresa periodística en España. *Investigaciones históricas: Época moderna y contemporánea*, Nº. 20, 2000, pp. 169-182.
- Pérez de la Dehesa, Rafael: *Los escritores españoles ante el proceso de Montjuich*, a H. Magis, Carlos (coord.): *Actas del Tercer Congreso Internacional de Hispanistas*. México D. F.: Asociación Internacional de Hispanistas, 1970, pp. 685-694.
- Pla i Arxé, Ramon: "L'Avenç" (1891-1915): la modernització de la Renaixença. *Els Marges*, Nº. 4, 1975, pp. 23-38.
- Piqué i Padró, Jordi: Anarcocol·lectivisme i anarcocomunisme. L'oposició de dues postures en el moviment anarquista català (1881-1891). Barcelona: Abadia de Montserrat, 1989.
- Pradas Baena, María Amalia: *Teresa Claramunt, la virgen roja barcelonesa: biografía y escritos*. Barcelona: Virus editorial, 2005.
- Rodríguez Infiesta, Víctor: *La distribución de la prensa diaria en los inicios del siglo XX: el espacio asturiano*. *Zer*, Nº. 13-25 (2008), pp. 269-286.
- Romero Maura, Joaquín: *La "rosa de fuego". Republicanos y anarquistas: la política de los obreros barceloneses entre el desastre colonial y la Semana Trágica 1899-1909*. Barcelona: Grijalbo, 1975.
- Samper Prunera, Emili: *De l'anarquisme al folklore: Cels Gomis i Mestre (1841-1915)*. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2013.
- Sánchez Cobos, Amparo: *Sembrando ideales: anarquistas españoles en Cuba, 1902-1925*. Sevilla: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, 2008.
- Santamaría Suárez, Luisa: *Revistas obreras en España: 1868-1936*, tesi de doctorat. Universidad Complutense, 1979.

- Smith, Angel: *Anarchism, Revolution, and Reaction: Catalan Labour and the Crisis of the Spanish State, 1898-1923*. New York/Oxford: Berghahn Books, 2007.
- Solà i Gussinyer, Pere: *Les propostes educatives dels diferents sectors del moviment obrer. Catalunya 1900-1917, a Pedagogia, política i transformació social (1900-1917): l'educació en el context de la Fundació de l'Institut d'Estudis Catalans*. Barcelona: Societat d'Història de l'Educació dels Països de Llengua Catalana, 2008, pp. 169-198.
- Soria, Carlos: *La ley española de Policía de Imprenta de 1883*. Documentación de las ciencias de la información, Vol. VI. Univ. Complutense de Madrid, 1982, pp. 11-40.
- Soriano Jiménez, Ignacio Clemente; Madrid Santos, Francisco: *Antología documental del anarquismo español*, Vol. VI. *Bibliografía del anarquismo en España, 1869-1939*. [s. l.], 1ª ed. 2007 [8ª ed., corregida i augmentada, abril de 2016]. En línia: [<http://www.cedall.org/Documentacio/Castella/cedall203410103.htm>]
- Sueiro Seoane, Susana: *Prensa y redes anarquistas transnacionales. El olvidado papel de J. C. Campos y sus crónicas sobre los mártires de Chicago en el anarquismo de lengua hispana*. Cuadernos de historia contemporánea, Nº. 36, 2014, pp. 259-295.
- Sueiro Seoane, Susana: *Inmigrantes y anarquistas españoles en EEUU (1890-1920)*. A: Delgado Larios, Almudena (coord.): *Conflictos y cicatrices. Fronteras y migraciones en el mundo hispánico*. Madrid: Dykinson, 2014, pp. 273-284.
- Sueiro Seoane, Susana: *Un anarquista en penumbra. Pedro Esteve y la velada red del anarquismo transnacional*. Alcores. Revista de Historia contemporánea, Dossier *Redes anarquistas transnacionales entre los siglos XIX y XX*. Nº. 15, 2013, pp. 43-66.
- Tavera García, Susanna: *La premsa anarco-sindicalista (1868-1931)*. Recerques: Història, economia i cultura, Nº 8, 1978, pp. 85-102.
- Tavera García, Susanna: *"Cómo se hace un diario". Un exemple d'anarquisme i periodística a la Catalunya dels anys trenta*. Annals del Periodisme Català, Nº. 15, 1989, pp. 18-40.
- Tavera García, Susanna: *Solidaridad Obrera. El fer-se i desfer-se d'un diari anarco-sindicalista (1915-1939)*. Barcelona: Col·legi de Periodistes de Catalunya-Diputació de Barcelona, 1992.

- Tavera García, Susanna: *Revolucionarios, publicistas y bohemios: los periodistas anarquistas (1918-1936)*, a Hofmann, Bert; Tous, Pere Joan; Tietze, Manfred (coords.): *El anarquismo español y sus tradiciones*. Madrid: Iberoamericana, 1995, pp. 377-392.
- Tavera García, Susanna: *Filosofia, sociologia i història. Una autodidacta prelatió anarquista*. A Serrallonga, Joan; Pomés, Jordi et al. (coords.): *Republicans i solidaris: Homenatge al professor Pere Gabriel*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona, 2015, pp. 81-89.
- Termes, Josep: *Federalismo, anarcosindicalismo y catalanismo*. Barcelona: Anagrama, 1976.
- Termes, Josep: *Anarquismo y sindicalismo en España. La Primera Internacional, 1864-1881*, Barcelona: Ariel, 1971.
- Timoteo Álvarez, Jesús: *Elementos para un nuevo modelo del análisis histórico: de la historia del periodismo a la "historia total"*. Revista de la Universidad Complutense, Nº. 113, 1978, pp. 399-424.
- Turcato, Davide: *Making Sense of Anarchism: Errico Malatesta's Experiments with Revolution, 1889-1900*. Londres: Palgrave Macmillan, 2012.
- Unamuno, Miguel de; Gómez Molleda, María Dolores (ed.): *El socialismo español y los intelectuales: Cartas de líderes del movimiento obrero a Miguel de Unamuno*. Salamanca: Universidad de Salamanca, 1980.
- VV.AA.: *Pensamiento y estética anarquista. Análisis y documentación. Selección de textos de Federico Urales*. Madrid: Anthropos, 1988.
- Valls, Josep Francesc: *Prensa y burguesía en el XIX español*. Barcelona: Anthropos Editorial, 1988.
- Vicente Izquierdo, Manuel: *L'Ateneu Català de la Classe Obrera i la seva escola (1862-1874)*. Educació i Història: revista d'història de l'educació, 2, 1995, pp. 169-174.
- Vicente Izquierdo, Manuel: *La Tramontana (1881-1896), periòdic vermell escrit en català*. Gatzeta, Nº. 1, Actes de les Primeres Jornades d'Història de la Premsa, 1994, pp. 371-194.
- Yanes Herreros, Aureliano: *El anarquismo como doctrina y movimiento*. Revista de estudios políticos, Nº. 1, 1978, pp. 99-113.
- Zaragoza, Gonzalo: *Antoni Pellicer i Paraire i l'anarquisme argentí*. Recerques: Història, economia i cultura, Nº. 7, 1978, pp. 99-115.

Annexos

Annex 1: principals publicacions anarquistes o llibertàries catalanes (1881-1910).

Títol	Autors destacats	Localitat	Data	Edicions	Periodicitat	Pàgines	Llengua	Preu	Tipologia	Procedència
Acracia. Revista sociològica	Rafael Farga Pellicer, Anselmo Lorenzo, Tarrida del Màrmol, Cels Gomis	Barcelona	Gener, 1886-juny, 1888	30	Mensual	Variable 8-16-32	Castellà	1 pta. El trimestre	Revista sociològica	CEDALL
La Alarma	Josep Médico Soto	Reus	Agost-novembre, 1901	7	Quinzenal	?	Castellà	?	Periòdic anticlerical	Biblioteca Xavier Amorós
Ariete Anarquista. Periòdic Comunista	Emili Hugas, Jaume Torrents Ros	Gràcia	14-21 de març, 1896	2	Setmanal	4	Castellà	5 cèntims	Periòdic anarcocomunista	IISH Amsterdam
La Asociación. Órgano de los obreros tipógrafos de Barcelona	Josep Lluas, Eudald Canibell, Anselmo Lorenzo	Barcelona	9 de setembre, 1883-31 de juliol, 1889	55	?	?	Castellà	?	Butlletí	?
L'Avenç	Alexandre Cortada, Jaume Brossa, Ignasi Iglésias, Cels Gomis, Emili Guanyavents, Pere Coromines	Barcelona	Segona època, 1889-1893	72	Quinzenal	16-32	Català	25 cèntims	Revista literària anarquitzant	ARCA

Títol	Autors destacats	Localitat	Data	Edicions	Periodicitat	Pàgines	Llengua	Preu	Tipologia	Procedència
L'Avenir	Felip Cortiella	Barcelona	4 de març-1 d'abril, 1905	5	Setmanal	4	Català	10 cèntims	Revista literària	ARCA
Boletín de la Escuela Moderna	Francesc Ferrer i Guàrdia, Clémentine Jacquinet	Barcelona	1901-1909	62	Mensual	12	Castellà	4 ptes. (subscripció anual)	Butlletí	Biblioteca Francesc Ferrer i Guardia
Ciencia Social. Revista de sociología, artes y letras	Anselmo Lorenzo; Augustin Hamon, Pompeu Gener, Miguel de Unamuno, Pere Coromines	Barcelona	Octubre, 1895-maig, 1896	8	Mensual	32	Castellà	?	Revista sociològica	IISG Amsterdam
La Conquista del Pan	Desconeguts	Barcelona	Juliol, 1893-setembre, 1893	5	Indefinida	4	Castellà	Aportació voluntària	Periòdic anarcocomunista	IISG Amsterdam
Crónica de los Trabajadores de la Región Española	Luis Gili (ed.)	Barcelona	1882-1884	70+	Indefinida	Variable	Castellà	1 pta. (el volum)	Butlletí	IISG Amsterdam
La Cuña	Anselmo Lorenzo, Antoni Pellicer Paraire	Itinerant: Sabadell, Tarragona, Barcelona, Badalona, Sant Martí de Provençals, Reus, Saragossa	1898-1913	138	Mensual	Variable	Castellà	Variable	Periòdic sindical	CEDALL

Títol	Autors destacats	Localitat	Data	Edicions	Periodicitat	Pàgines	Llengua	Preu	Tipologia	Procedència
Los Desheredados	José López Montenegro, Marian Burguès i Serra	Sabadell	1882-1886	234	Setmanal	4	Castellà i català	2 cèntims	Periòdic col·lectivista i anticlerical	Arxiu Històric de Sabadell
El Eco de los Toneleros / El Eco de los Obreros Toneleros	Desconeguts	Sants, Sant Martí de Provençals, Mataró	1887-1889, 1889-1891 i 1902-1903	?	Irregular	4	Castellà	?	Periòdic sindical	Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona
Ravachol / El Eco de Ravachol	Joaquín Pascual, J. Toronell	Sabadell	Octubre, 1892-gener, 1893	3	Irregular	4	Castellà	Voluntari	Periòdic anarcocomunista	IISG Amsterdam
Espartaco / El Mismo / El nuevo Espartaco	Tomás Herreros Miguel	Barcelona	1904-1905	4	Irregular	?	Castellà	?	Periòdic anarquista	IISG Amsterdam
La Federación Igualadina	Pere Font Poch, Frederic Carbonell Barral, Bonaventura Botines Codina, Pere Marbà Cullet	Igualada	Febrer, 1883-juliol, 1886	128	Setmanal	4	Castellà	5 cèntims	Periòdic col·lectivista	Biblioteca Central (Igualada)
Germinal	Secció d'Oficis Diversos de Terrassa	Terrassa	1905-1906, 1912-1913	31	Cada tres setmanes	4	Castellà	Voluntari	Periòdic anarcosindicalista	Biblioteca Central (Terrassa)
El Grito del Pueblo	Indalecio Cuadrado	Sant Martí de Provençals	10 de juliol a 18 de novembre de 1886	20	Setmanal	4	Castellà	5 cèntims	Periòdic col·lectivista	IISG Amsterdam

Títol	Autors destacats	Localitat	Data	Edicions	Periodicitat	Pàgines	Llengua	Preu	Tipologia	Procedència
La Huelga General	Francesc Ferrer i Guàrdia, Ignasi Clarià	Barcelona	1901-1903	21	Fins el nº 8, cada 10 dies; des de llavors, quinzenal	8	Castellà	1 pta. el trimestre	Periòdic anarcosindicalista	Biblioteca Francesc Ferrer i Guàrdia
La Justicia Humana	Victoriano San José, Emili Hugas, Martí Borràs; Jaume Clarà	Gràcia	18 d'abril a 25 de novembre, 1886	8	Quinzenal; en realitat, irregular	4	Castellà	0,50 ptes. el trimestre	Periòdic anarcocomunista	IISG Amsterdam
Lux. Revista de Pedagogía Ilustrada	Francesc Ferrer i Guàrdia	Badalona	23 de març-31 d'agost, 1907	6	Mensual	8	Castellà	0,10 ptes.	Butlletí	Biblioteca Francesc Ferrer i Guàrdia
Natura	Anselmo Lorenzo, Ricardo Mella, Palmiro de Lidia	Barcelona	1903-1904	24	Quinzenal	20-35	Castellà	?	Revista sociològica i literària	Biblioteca Pública de El Ferrol
La Nueva Idea	Lluís Mas Gassió, José López Montenegro, Enric Pujol	Gràcia	23 de febrer-5 de maig, 1895	4	Irregular	4	Castellà	Voluntari	Periòdic anarcocomunista	IISG Amsterdam
El Productor	Pedro Esteve, Antoni Pellicer Paraire, Anselmo Lorenzo, Federico Urales, Gaspar Sentiñón, Cels Gomis	Barcelona	1887-1893	369	Núms 1-31, diària; des de llavors, setmanal	4	Castellà	1 pta. el trimestre	Periòdic col·lectivista	Biblioteca Pública Arús

Títol	Autors destacats	Localitat	Data	Edicions	Periodicitat	Pàgines	Llengua	Preu	Tipologia	Procedència
El Proletariado. Órgano defensor de la clase obrera	Ubaldo Romero Quiñones	Sabadell	1884	12	Setmanal	?	Castellà	?	Periòdic col·lectivista	Arxiu Històric de Sabadell
La Protesta	Ernesto José Prat, Ricardo Mella, Anselmo Lorenzo, Francesc Abayà, Leopoldo Bonafulla	Sabadell	1900	15	Setmanal	?	Castellà	?	Periòdic anarquista	Arxiu Històric de Sabadell
El Porvenir Anarquista	Sebastià Suñé, Emili Hugas, Paul Bernard, Paolo Schicchi, L. Ettore Bernardini	Gràcia	Novembre a desembre de 1891	2	Mensual	4	Castellà, francès, italià	5 cèntims	Periòdic anarcocomunista	Arxiu Antonia Fontanillas
El Rebelde	Leopolfo Bonafulla, Teresa Clarumunt	Barcelona	1907-1908	35	?	?	Castellà	?	Periòdic anarquista antisindicalista	IISG Amsterdam
La Revancha	Paul Bernard	Reus	4 de setembre-14 d'octubre, 1893	3	Irregular	4	Castellà	Voluntari	Periòdic anarcocomunista	IISG Amsterdam
El Revolucionario	Sebastià Suñé	Gràcia	10 de setembre-1 d'octubre, 1891	2	Quinzenal	8	Castellà	Voluntari	Periòdic anarcocomunista	IISH Amsterdam
Salud y Fuerza / El Nuevo Malthusiano	Luis Bulffi de Quintana	Barcelona	1904-1914	60	Irregular	8	Castellà	5 cèntims	Revista científica	IISH Amsterdam

Títol	Autors destacats	Localitat	Data	Edicions	Periodicitat	Pàgines	Llengua	Preu	Tipologia	Procedència
Solidaridad Obrera	Jaume Bisbe, Josep Cassasola, Antoni Colomé, Enric Ferrer, Tomàs Herreros, Agustí Castellà Trulls, Anselmo Lorenzo	Barcelona	1907-1939	42 (1907-1909)	Setmanal	4	Castellà	1 pta. el trimestre	Periòdic anarcosindicalista	CEDALL
Tierra y Libertad	Emili Hugas, Martí Borràs, Pedro Ceñito, Jaume Clarà	Gràcia	1888-1889	23	Quinzenal	4	Castellà	5 cèntims	Periòdic anarcocomunista	Arxiu M. Viaplana
Tierra y Libertad	Federico Urales, Josep Prat, González Solà i Saavedra, Francesc Miranda, Marià Castellote, Jeroni Farré	Barcelona	1904-1923	88 (1906-1910)	Variable (setmanal i quinzenal)	4	Castellà	5 cèntims	Periòdic anarcosindicalista	CEDALL
El Trabajo	Carles Piazza, Josep Carbonell Llopis, Joan Moliné Fau, Joan Moliné	Sabadell	1897-1910	?	Quinzenal	?	Castellà	?	Periòdic anarquista transversal	Arxiu Històric de Sabadell
La Tramontana	Josep Lluнас i Pujals, Eudald Canibell, Cels Gomis, Emili Guanyavents.	Barcelona	1881-1896	717	Setmanal	Variable, de 4 a 8	Català	Variable, de 5 a 10 cèntims	Revista satírica,, col·lectivista i anticlerical	CEDALL

Títol	Autors destacats	Localitat	Data	Edicions	Periodicitat	Pàgines	Llengua	Preu	Tipologia	Procedència
El Vendaval	Teresa Mañé (Sociedad Gustavo)	Vilanova i la Geltrú	1887-88	?	Setmanal	?	Castellà	?	?	Arxiu Comarcal del Garraf

Annex 2: Relacions entre la premsa anarcocol·lectivista i el modernisme

